ISSN 1006--5878

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى

4

1997

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

ISSN 1005-5878

9 771005 587001 13>

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

1997 ـ يىللىق 4 ـ سان

(ئومۇمىي 72 ـ سان)

12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نەشرىدىن چىقتى

ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 ـ قورو

地址:乌鲁木齐市胜利路14号

تېلېفون: 2927—2862753

پوچتا نومۇرى: 830046

مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردىن ماقالە قوبۇل قىلىنىدۇ

نادىر ئەسەرلىرىڭىزنى ئەۋەتىڭ، مۇشتىرى بولۇڭ

بۇ ساندىكى مۇندەرىجە ۋە قىسقىچە مەزمۇنلارنى خەنزۇچىغاتەرجىمە قىلغۇچى: مادېيۇەن، ئىنگلىزچىغا تەرجىمەقىلغۇچى: چوغلۇق ئابدۇلھېلىم

باش مۇھەررىر:

كۆرەش مەھمۇتجان

بۇ سانىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى:

تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

تەھرىر ھەيئەتلىرى:

(ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىبى بويىچە)

ئابدۇكېرىم رەھمان، ئازاد سۇلتان، ئامانجان تىلىۋالدى، ئەنۋەر ئابلىمىت، تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى، راززاق مەتنىياز، شېرىن قۇربان، قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى، كۆرەش مەھمۇتجان، مەتروزى ھېيت، مۇھەممەتيۈسۈپ ئۆمەر، نىجات ئەھمەتجان، ئىبراھىم مۇتىئى.

بۇ ساندا

سىياسىي — نەزەرىيە ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى — جۇڭگوچە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنى ئالغا سلجىتىشنىڭ قىبلىنامىسى ئىسمائىل نىياز 1
سوتسىيالىزمنىڭ تۆپ ۋەزىپىسى توغرىسىدا ..... نىجات ئەھمەتجان، ۋەلى ھامۇت 10
ئىككى مەدەنىيەت ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە ..... مەرىيەم ساۋۇت 19

مەشھۇر شەخسلەر تەتقىقاتى

مەشھۇر شائىر نىم شېھىت ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ھەققىدە .....
..... كېرىمجان ئابدۇرېھىم 24

تارىخ - ئىستنوگرافىيە - كلاسسىك مەدەنىيەت تەتقىقاتى

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزا ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا بىر نەزەر .....
..... تۇرسۇن پالتا 38
«قۇتادغۇ بىلىك»تىكى مۇھىم بايانلاردىن قەدىمكى ئىلى بەگلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە .....
..... تۇرسۇن ئەرشىدىن 46
گۆھەر زېمىن — شىنجاڭ (4. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى) ..... مۇھەممەت ئوسمان 54

تىل - ئەدەبىيات - فولكلور تەتقىقاتى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىكىلىق قۇرۇلما توغرىسىدا ..... نەسرۇللا يولبولدى 64
ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتاش سۆزلىرى ھەققىدە ..... ياري ئەبەيدۇللا 73
ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر توغرىسىدا..... شاھزادەم سېيىت 80
ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ مۇھىم شەرتلىرى ھەققىدە ..... ئابلەت ئۆمەر 87
يارالمىش ئەپسانىلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما مۇلاھىزە..... ئەنۋەر سەمەت غەربىي 97

ئاياللار تەتقىقاتى

بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدا .....
..... ھەمراھ مۇھەممەت 112
ئاياللار مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئۆلادلار ساپاسىغا بولغان تەسىرى ھەققىدە ... پەزىلەت داۋۇت 117

ئىقتىسادشۇناسلىق تەتقىقاتى

بازار مېخانىزمى توغرىسىدا ..... جاپپار مۇتىئى 121

قانۇن - تۈرۈم تەتقىقاتى

كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە ..... ئەھمەت مامۇت 127
يازما تىل ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۇسۇللىرى
توغرىسىدا ..... دىلشات ئىسمائىل 132
ژۇرنىلىمىزنىڭ 1997 - يىللىق ئومۇمىي مۇندەرىجىسى 136

新疆大学学报
（哲学社会科学维文版）
1997年第4期
（总第72期）

目　录

政治理论、文化研究

邓小平理论是推动中国式社会主义事业前进的指针 …… 司马义·尼亚孜
论社会主义的根本任务 …… 尼加提·艾合买提江、外力·阿提木
论两种文明及其关系 …… 玛丽亚姆·萨吾提

名人研究

论著名诗人尼木谢依提及其文学创作 …… 克里木江·阿布都热依木

历史、民俗学、古典文化研究

从《突厥语大词典》看古代维吾尔族农业的发展 …… 吐尔逊·帕里塔
从《福乐智慧》中的重要论述谈到古代伊犁国 …… 图尔逊·艾尔西丁
美丽的家乡——新疆(4.伊犁哈萨克自治州) …… 穆罕默德·乌斯曼

语言、文学、艺术研究

论现代维吾尔语的语音结构 …… 那苏如拉·由里包尔地
论维吾尔语的称谓词 …… 亚热·艾升都拉
论维吾尔语中的阿拉伯语借词 …… 夏扎旦木·色伊提
论文学创作的重要条件 …… 阿布来提·吾买尔
创世神话之比较研究 …… 安尼瓦尔·赛迈提

妇女研究

论市场经济条件下维吾尔婚姻关系的变化 …… 海木拉·穆罕默德
论妇女文化水平对后代素质的影响 …… 帕孜莱提·达吾提

经济学研究

论市场机制 …… 贾帕尔·穆提义

法学研究

论人权和主权的关系 …… 艾合买提·马木提
关于区别利用书面语特点有意改动的文字的方法 …… 迪力夏提·司马义
1997年总目录

دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى — جۇڭگوچە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنى ئالغا سىلجىتىشنىڭ قىبلىنامىسى

ئىسمائىل نىياز*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، يولداش جياڭ زېمىننىڭ پارتىيە 15 ـ قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتنىڭ مۇھىم روھى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈش، پارتىيىنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئاساسىي لۇشىيەننده چىڭ تۇرۇش، ئىدىيىده ئازاد بولۇش، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات ستراتېگىيىسى شۇنداقلا پارتىيە رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش قاتارلىق نېگىزلىك مەسىلىلەر مۇھاكىمىلىك بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文论述江泽民同志在党的十五大所做的报告的精神，论述高举邓小平理论的伟大旗帜，坚持党的社会主义初级阶段基本路线，经济体制改革和发展经济的战略以及加强党的领导等根本问题。

Abstract: In this article, the writer expounds the spirit of Comrade Jiang ze ming's report in the Party's 15th Congress, hold high the great banner of Deng xiaoping's theory. He also expounds some basic problems such as how to stick to the principle rules in the initial stage of Socialism, the reforming of economis system and the strategy of economic development, and how to strengthen the Party's Leadership and so on.

دۆلىتىمىزنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشى ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىدا، ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ كېينىكىلەرگە يول ئاچىدىغان مۇھىم پەيتته ئېچىلغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مەملىكەتلىك 15 ـ قۇرۇلتىيىدا، يولداش جياڭ زېمىن «دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىنى XXI ئەسىرنى نىشانلاپ، ئومۇميۈزلۈك ئالغا سىلجىتايلى» دېگەن تېمىدا ئىنتايىن مۇھىم دوكلات بېرىپ، پۈتۈن پارتىيىدىكى يولداشلارنى دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە يېتەكلەپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئۇلۇغ ئىشلىرىنى تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن XXI ئەسىرنى نىشانلاپ ئومۇميۈزلۈك ئالغا سىلجىتىشقا چاقىردى. يولداش جياڭ زېمىن-

* ئىسمائىل نىياز: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى پارتكومى تەشكىلات بۆلۈمىدە، دوتسېنت.

نىڭ مۇھىم دوكلاتىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش، چوڭقۇر ئىگىلەش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ۋە چوڭقۇر تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

يولداش جياڭ زېمىن دوكلاتتا «بايراق مەسىلىسى ئىنتايىن مۇھىم. بايراق يۆنىلىش دېمەكتۇر. بايراق ئوبراز دېمەكتۇر. 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى لۇشيەندە چىڭ تۇرۇشتىن تەۋرەنمەسلىكنىڭ ئۆزى دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈشتىن تەۋرەنمەسلىك بولىدۇ.»① دەپ كۆرسەتتى. نۆۋەتتە بايراقنىڭ يۆنىلىش، بايراقنىڭ ئوبراز ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش ئىنتايىن زۆرۈر. بىر پارتىيە، بىر دۆلەتتە چوقۇم بايراق بولۇشى كېرەك. بايراق بولمىسا ئالغا باسىدىغان يۆنىلىش ۋە ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ بولمايدۇ. دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايراق. دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈشتە ئەڭ مۇھىمى يولداش جياڭ زېمىن يادرولۇقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىنى يېتەكچى ئىدىيە قىلىپ، نۆۋەتتىكى بىرقانچە تەرەپلەردە قەتئىي تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇش ۋە بىرقانچە مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ئىنتايىن مۇھىم.

1. پارتىيىنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئاساسىي لۇشيەنىدە قىلچە تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇش

يولداش جياڭ زېمىن پارتىيىنىڭ 15 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا «پۈتۈن پارتىيە پارتىيىنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئاساسىي لۇشيەنىدە قىلچە تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش بىلەن تۆت ئاساسىي پرىنسىپ ۋە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي نۇقتىنى جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش يولىدىكى ئۇلۇغ ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈش كېرەك»② دەپ كۆرسەتتى. پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە پارتىيىمىز سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنىڭ ئاساسىي لۇشيەنىنى تەدرىجىي شەكىللەندۈردى. ئۇ بولسىمۇ، مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى يېتەكلەپ ۋە ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىپ، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى ئېچىۋېتىشتە چىڭ تۇرۇپ، ئۆز كۈچىمىزگە تايىنىپ ئىش كۆرۈپ، جاپالىق ئىشلەپ ئىگىلىك يارىتىپ، مەملىكىتىمىزنى زامانىۋىلاشقان، باي، قۇدرەتلىك، دېموكراتىك، مەدەنىيەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش ۋە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش بۇ ئاساسىي لۇشيەننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى، «بىر مەركەز، ئىككى ئاساسىي نۇقتا» بۇ لۇشيەننىڭ قىسقىچە يىغىنچاقلىنىشى. شۇڭا، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا ۋە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي نۇقتىدا قىلچە تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇش كېرەك.

بىرىنچى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتا چىڭ تۇرۇش. دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزەرىيىسى بىلەن سوتسىيالىزم ئەمەلىيىتىنىڭ ئاساسىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ «سوتسىيالىزم دېگەن نېمە؟ سوتسىيالىزمنى قانداق قۇرۇش كېرەك؟» دېگەن مەسىلىنى چىڭ تۇتۇپ، سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوقىتىش، ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش ئەھۋالىنى تۈگىتىش، ئاخىر بېرىپ ئورتاق بېيىش نىشانىغا يېتىشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر يورۇتۇپ بەردى. سوتسىيالىزمغا بولغان تونۇشنى يېڭى ئىلمىي سەۋىيىگە كۆتۈرۈش ئاساسىدا يەنە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىمىزنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلە-

رىنى راۋاجلاندۇرۇش، تۈرلۈك خىزمەتلەردە سوتـ-
سىيالىستىك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلە-
رىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولۇش - بولماس-
لىق، سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئۇنىۋېرسال كۈ-
چىنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق بولۇش - بولماسلىق،
خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە پايدى-
لىق بولۇش - بولماسلىقتىن ئىبارەت «ئۈچ پايدى-
لىق بولۇش»نى تۈپ ھۆكۈم ئۆلچىمى قىلىشنى
چوڭقۇر شەرھلەپ بەردى. مانا بۇلار بىزدىن ئىقتى-
سادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتا باشتىن ئاخىر
چىڭ تۇرۇپ، باشقا تۈرلۈك خىزمەتلەرنى مۇشۇ
مەركەزگە بويسۇندۇرۇپ ۋە خىزمەت قىلدۇرۇپ،
پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى
تىرىشىپ يۈكسەلدۈرۈپ، دۆلەتنىڭ ئۇنىۋېرسال
كۈچىنى ئاشۇرۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ماددىي ۋە
مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈ-
رۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش بىلەن
تۆت ئاساسىي پرىنسىپنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە
چىڭ تۇرۇش كېرەك. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش بە-
لەن تۆت ئاساسىي پرىنسىپ ئاساسىي لۇشيەنىنىڭ
ئىككى ئاساسىي نۇقتىسى. بۇ ئىككى ئاساسىي نۇق-
تا بىر - بىرىگە سىڭگەن، بىر - بىرىنى تەقەززا
قىلىدىغان بولۇپ، بىرى كەم بولسا بولمايدۇ. تۆت
ئاساسىي پرىنسىپ دۆلەت قۇرۇشنىڭ ئاساسى، دۆ-
لەتنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرى بىلەن بىۋاسىتە
مۇناسىۋەتلىك بولغان تۈپ مەسىلە. ئۇ، دۆلىتى-
مىزنىڭ قانداق يولدا مېڭىشى، قانداق ئىقتىسا-
دىي، سىياسىي تۈزۈملەرنى يولغا قويۇش، كىمنىڭ
رەھبەرلىك قىلىشى، شۇنىڭدەك نېمىنى يېتەكچى
ئىدىيە قىلىشقا ئوخشاش بىر قاتار ئەڭ تۈپ، ئەڭ
مۇھىم پرىنسىپال مەسىلىلەرنى بەلگىلىگەن بو-
لۇپ، ئۇ، دۆلەتنىڭ خاراكتېرى ۋە تەرەققىيات
يۆنىلىشى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورنى ۋە تەقدى-
رى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇ، يەنە ئىقتىسادىي
قۇرۇلۇش ۋە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنى سىياسىي
كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. ئىسلاھات سوتسىيالىزم
تەرەققىياتىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى،
ئېنگېلس بۇرۇنلا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: ئا-
لىمىش «سوتسىيالىزم جەمئىيىتى، ئۆزگەرمەس
نەرسە ئەمەس، باشقا ئىجتىمائىي تۈزۈملەرگە ئوخ-
شاش، ئۇنىمۇ دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان، ئىسلا-
ھات قىلىنىدىغان جەمئىيەت دەپ قاراش كېرەك.
»③ ئىسلاھات سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئۆزىنى -
ئۆزى مۇكەممەللەشتۈرىدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان
ئەڭ ئاساسىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى. سوتسىيا-
لىزم تۈزۈمى مۇشۇنداق ئۆزىنى ئۆزى ئىسلاھ قى-
لىشتا چىڭ تۇرۇش جەريانىدىلا پەيدىنپەي ساغلام-
لىشىدۇ، مۇكەممەللىشىدۇ، پىشىپ يېتىلىدۇ.
سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكى تېخىمۇ تو-
لۇق نامايان بولىدۇ. ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش-
نى يولغا قويۇش، ئېلىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك
ئاساسىي دۆلەت سىياسىتى بولۇپ، ئۇ، ئىقتىسا-
دىي قۇرۇلۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تاشقى شەرت
يارىتىپ، ئىنتايىن زور تاشقى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى
كۈچ بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. يولداش دېڭ شياۋپىڭ
مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بىز تارىخىي تەجرى-
بىلەرنى يەكۈنلەپ، جۇڭگونىڭ ئۇزاققىچە قاششاق-
لىق ۋە قالاق ھالەتتە تۇرۇپ قېلىشىدىكى مۇھىم
بىر ئامىلىنىڭ بېكىنمىچىلىك ئىكەنلىكىنى بىل-
دۇق، بېكىنمىچىلىك بىلەن قۇرۇلۇش قىلىپ مۇ-
ۋەپپەقىيەت قازانغىلى بولمايدىغانلىقى، جۇڭگونىڭ
تەرەققىياتىنىڭ دۇنيادىن ئايرىلالمايدىغانلىقىنى
تەجرىبىلەر ئىسپاتلىدى.»④ شۇڭا بىز سوتسىيا-
لىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قى-
لىشتىن ئىبارەت يېڭى تارىخىي شارائىتتا ئىسلا-
ھات، ئېچىۋېتىش بىلەن تۆت ئاساسىي پرىنسىپنى
بىرلىككە كەلتۈرۈشتە قەتئىي ئېغىشماستىن چىڭ
تۇرۇپ، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشيەنىنى ئومۇم-
يۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇپ، بارلىق «سول» چىل
ۋە ئوڭچىل خاتا خاھىشلارغا قارشى تۇرۇپ، ئوڭ-
چىللىقتىن ھوشيار بولۇش، لېكىن ئاساسلىقى
«سول» چىللىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم.

ئۈچىنچى، ئىسلاھات، تەرەققىيات ۋە مۇقىم-
لىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش.
يولداش جياڭ زېمىن پارتىيىنىڭ 15 - قۇرۇلتىيى-
دا بەرگەن دوكلاتىدا «سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى
باسقۇچىدا ئىسلاھات، تەرەققىيات ۋە مۇقىملىقنىڭ

مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، مۇقىم سىياسىي مۇھىت ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپنى ساقلاش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.»⑤ دەپ كۆرسەتتى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى پارتىيىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسى ۋە ئاساسىي لۇشىەننىڭ مۇمىيۇزلۇك ئىزچىللاشتۇرۇش ئۇچۇن «پايدىلىق پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇش، ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئىشكىنى كەڭ ئېچىۋېتىش، تەرەققىياتنى ئالغا سۈرۈش، مۇقىملىقنى ساقلاش» تىن ئىبارەت ئاساسىي فاكتورنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش بارلىق خىزمەتلەرنىڭ مەركىزى. شۇڭا كۇچنى مەركەزلەشتۇرۇپ ئىقتىسادنى يۇكسەلدۇرۇشتىن ھەرقانداق ۋاقىتتا قەتئىي تەۋرەنمەسلىكىمىز لازىم. تەرەققىيات — ئىسلاھاتنىڭ مەقسىتى. ئىسلاھات - تەرەققىياتنىڭ ھەربىر تەلەندۇرگۇچ كۇچى. ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇقەررەر يولى. تەرەققىيات بىلەن ئىسلاھات مۇقىملىقنىڭ ئاساسى. مۇقىملىق تەرەققىيات بىلەن ئىسلاھاتنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۇزۇنغا ماسلىشىش، بىر - بىرىگە تۇرتكە بولۇش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. مۇقىملىق بولمىسا، ھېچقانداق ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدۇ. مۇقىملىق پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىەننى ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە كاپالىتى. شۇڭا، پارتىيە رەھبەرلىكىدە ۋە خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسىدا چىڭ تۇرۇش، ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەتنى ئىككى قولدا تۇتۇش، ھەر ئىككى قولدا چىڭ تۇتۇش فاكتورىندا چىڭ تۇرۇپ، مۇقىملىقنى بۇزىدىغان ئامىللارنىڭ ھەممىسىنى توگىتىش لازىم. ئىسلاھات كۇچى، تەرەققىيات سۈرئىتى ھەم جەمئىيەتنىڭ كۆتۈرۈش دەرىجىسىنى بىر لەشتۇرۇپ، ئىسلاھات ۋە تەرەققىياتنى ئىجتىمائىي سىياسىي مۇقىملىق ئاساسىدا ئىلگىرى سۈرۈش، ئىجتىمائىي - سىياسىي مۇقىملىقنى ئىسلاھات ۋە تەرەققىيات ئاساسىدا ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك.

2. ئىدىيىدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ئىدىيىۋى لۇشىەندە قەتئىي تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇش

ئىدىيىدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش دېگەن شىئارنى نەزەرىيىسىنىڭ جەۋھىرى، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئېڭىشتىرى، ماركسىزمنىڭ مەڭگۇ يېمىرىلمەيدىغان ھەقىقىتى. يولداش جياڭ زېمىن پارتىيىنىڭ 15 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا، «دېگەن شىئارنى نەزەرىيىسى ئىدىيىدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ ئەمەلىيەت ئاساسىدا، ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ ھەم كونا قائىدىلەرنى بۇزۇپ تاشلاپ ماركسىزمنىڭ يېڭى مەنزىلىنى ئاچتى. ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ جەۋھىرى، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ جەۋھىرى، دېگەن شىئارنى نەزەرىيىسىنىڭمۇ جەۋھىرى.» دەپ كۆرسەتتى. تاريخي تەجرىبىلەر شۇنى ئىسپاتلىدىكى، يولداش ماۋزېدۇڭ جۇڭگو ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىش جەريانىدا ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ، پۈتۈن پارتىيىدە ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ئىدىيىۋى لۇشىەننى تۇرغۇزۇپ، جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈردى. يولداش دېڭ شىئاۋپىڭ ماركسىزم- لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى زامانىمىزدىكى جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، يېڭى ئەمەلىيەت ئاساسىدا، ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ ھەم كونا قائىدىلەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، پۈتۈن پارتىيىنىڭ ئىدىيىدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ئىدىيىۋى لۇشىەننىڭ قايتىدىن تىكلىنىشىگە رەھبەرلىك قىلىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ يېڭى يولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاچتى. يېڭى تارىخي دەۋردە دېڭ شىئاۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈشتە ئەڭ مۇھىمى، ئىدىيىدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت مۇشۇ نەزەرىيە جەۋھىرىدە قەتئىي ئېغىشماستىن چىڭ تۇرۇش لازىم. پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكى شۇكى،

ئۇ، ئىدىيىدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەت-
تىن ئىزدەشتە چىڭ تۇرۇپ، ھازىرقى جۇڭگونىڭ
ئەھۋالىنى تارىخ تەرەققىياتى يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ
ئەستايىدىل كۆزىتىپ ۋە تەھلىل قىلىپ، جۇڭگو-
نىڭ ھازىر سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا
تۇرۇۋاتقانلىقى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ سوتسىيا-
لىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئۇزاققىچە تۇرىدىغا-
نلىقىدىن ئىبارەت ئىلمىي ھۆكۈمنى يەنمۇ تەكىت-
لىدى. پارتىيىنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى
باسقۇچىدىكى ئاساسىي پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا
قويدى، جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد، سە-
ياسىي، مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي نىشانى ۋە ئاساسىي
سىياسەتىنى بەلگىلىدى. يولداش جياڭ زېمىننىڭ
دوكلاتىغا ئىدىيىدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمە-
لىيەتتىن ئىزدەش باشتىن ئاخىر سىڭدۈرۈلگەن.
شۇنى كۆرۈشىمىز كېرەككى، ئالدىمىزدىكى ۋەزە-
پىلەر ئىنتايىن شەرەپلىك، ئىنتايىن مۇشكۈل.
شۇڭا، بۈلار بىزدىن ئىدىيىدە يەنمۇ ئازاد بولۇپ،
ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ، سوتسىيالىزم-
نىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىن ئىبارەت ئەمەلىيەتنى
ئاساس قىلىپ «ئۆچكە پايدىلىق بولۇش» نى ھۆكۈم
قىلىشنىڭ ئۈلچىمى قىلىپ، ئىسلاھاتنى چوڭقۇر-
لاشتۇرۇپ، ئېچىۋېتىش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ،
مۇكەممەلرەك سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈ-
زۈلمىسىنى بەرپا قىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ دا-
ۋاملىق تېز، ساغلام راۋاجلىنىشىنى ساقلاپ، كې-
يىنكى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا زامانىۋىلاشتۇ-
رۇشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈ-
چۈن پۈختا ئاساس سېلىشنى، تۆت ئاساسىي پرىن-
سىپتا چىڭ تۇرۇش شەرتى بىلەن سىياسىي تۈزۈل-
مە ئىسلاھاتىنى داۋاملىق ئىلگىرى سۈرۈپ، سوتـ
سىيالىستىك دېموكراتىيىنى يەنمۇ كېڭەيتىش،
سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقنى مۇكەممەللەشتۈ-
رۈش، دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، قانۇن
بىلەن ئىدارە قىلىنىدىغان سوتسىيالىستىك دۆلەت
قۇرۇش، ئىدىيە - ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيـ
تىش، پەن - تېخنىكا ۋە مائارىپنى ھەقىقىي تۈردە
ئالدىن راۋاجلاندۇرۇلىدىغان ستراتېگىيىلىك ئۈ-
رۈنغا قويۇپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى پائال راۋاج-
لاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

3. ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات ستراتېگىيىسى

يولداش جياڭ زېمىن پارتىيىنىڭ 15 - قۇ-
رۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا «ھازىردىن باشلاپ
كېلەركى ئەسىرنىڭ ئالدىنقى 10 يىلىغىچە بولغان
مەزگىل — دۆلىتىمىز ئىككىنچى قەدەملىك ستىرا-
تېگىيىلىك نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئۈچىنچى قە-
دەملىك ستراتېگىيىلىك نىشانىنى كۆزلەپ قەدەم
تاشلايدىغان ئاچقۇچلۇق مەزگىل. مۇشۇ مەزگىل-
دە، بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن سوتسىيالىستىك
بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش، خەلق
ئىگىلىكىنىڭ ئىزچىل، تېز ۋە ساغلام تەرەققىيا-
تىنى ساقلاش — ئوبدان ھەل قىلىش شەرت بولغان
ئىككى چوڭ تېما.»⑦ دەپ كۆرسەتتى. شۇڭا،
سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىسلاھات يۈ-
رگىزىلىشىدە چىڭ تۇرۇپ، ئىسلاھاتنى بەزى چوڭ
جەھەتلەردە يېڭى نەتىجىگە ئېرىشتۈرۈپ، ئىقتى-
سادنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ سۈرئىتە بىر قەدەر تېز،
ئۈنۈم بىر قەدەر ئوبدان بولغان بىر پۈتۈن سۈپەت
ئۈزلۈكسىز ئۆسىدىغان يولىنى تېپىپ چىقىشىمىز
لازىم.

جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنى بەرپا
قىلىش سوتسىيالىزم شارائىتىدا بازار ئىگىلىكىنى
راۋاجلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۈز-
لۈكسىز ئازاد قىلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش دې-
گەنلىك بولىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن بىرىنچىدىن، مۈ-
لۈكچىلىك قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش ۋە مۇكەممەل-
لەشتۈرۈش. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان
مۈلۈكچىلىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى كىشـ
لەر بىلەن كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستە-
لىرىنى ئىگىلەش جەھەتتىكى مۇناسىۋەت سىستې-
مىسىدۇر. ئۇ، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋا-
ستىلىرىنى ئۈزلەشتۈرۈش، ئىگىلەش، ئىدارە
قىلىش، ئىشلىتىش قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئىقتە-
سادىي مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، مۈ-
لۈكچىلىك قۇرۇلمىسى — ئىشلەپچىقىرىش ۋاسە-
تىلىرىگە بولغان ھەر خىل مۈلۈكچىلىك شەكلـ
لىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادتا تۇتقان ئورنى، ئىگە-

لىگەن نسبىتى، شۇنىڭدەك ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ كۈرسىتىدۇ. ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئاساسىي گەۋدە قىلىش، كۆپ خىل مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكىنى بىرلىكتە راۋاجلاندۇرۇش دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا خاس ئاساسىي ئىقتىسادىي تۈزۈمى، بۇ تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشى سوتسىيالىزمنىڭ خاراكتېرى بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا خاس دۆلەت ئەھۋالى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئاساسىي گەۋدە قىلىش كۆپ خىل مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكىنى بىرلىكتە راۋاجلاندۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا، ماركسىزمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە تەرەققىيات سەۋىيىسىگە ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك دېگەن ئاساسىي قائىدە چىڭ تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولۇش. بولماسلىق، سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئۇنىۋېرسال كۈچىنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق بولۇش. بولماسلىق، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق بولۇش - بولماسلىقتىن ئىبارەت «ئۈچ پايدىلىق بولۇش» نى تۇپ ئۆلچەم قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ تۈرلۈك ئەمەلگە ئېشىش شەكىللىرىنى يولغا قويۇپ، ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، كۆپ خىل مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكى بىرلىكتە راۋاجلاندۇرۇلىدىغان ئاساسىي ئىقتىسادىي تۈزۈمنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم. ئىككىنچىدىن، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئۇمۇمىي جەھەتتىن تەڭشىشى ۋە تىزگىنلىشى ئاستىدا بازارنى، بايلىقنى تەقسىم قىلىشتا ئاساسىي رول ئويناش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، بازارنى دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تەڭشەش، تىزگىنلىشى ئاساسىدا بايلىق تەقسىملەشتە ئوللۇق رول ئويناىدىغان قىلىش لازىم. ئۇچىنچىدىن، دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئىسلاھاتىنى تېزلىتىش. دۆلەت كارخانىلىرى خەلق ئىگىلىكىمىزنىڭ تۈۋرۈكى، دۆلەت كارخانىلىرى ئىسلاھاتنى ياخشى ئېلىپ بېرىش، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى مۇستەھكەملەشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. يولداش جياڭ زېمىن 15 - قۇرۇلتايدا بەرگەن دوكلاتىدا «زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىش — دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئىسلاھات يۈنىلىشى (مۇلۇك ھوقۇقى ئوچۇق بولۇش، ھوقۇق - مەسئۇلىيەت ئېنىق بولۇش، مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىش، باشقۇرۇش ئىلمىي بولۇش) تەلىپى بويىچە، چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى دۆلەت كارخانىلىرىدا قېلىپلاشقان شىركەت تۈزۈمى ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇپ، كارخانىنى بازارغا لايىقلاشقان قانۇنىي ئىگىلىك ئەمەلىي گەۋدىگە ۋە رىقابەت سۇبېيېكتىغا ئايلاندۇرۇش كېرەك» ⑧ دەپ كۆرسەتتى. بۇ، دۆلەت كارخانىلىرى ئىسلاھاتىنى تېزلىتىشتە زور بۆسۈش بولۇپ، دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئىسلاھاتى ۋە تەرەققىياتىدا يېڭى ۋەزىيەت يارىتىشتا ئىنتايىن مۇھىم يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە. تۆتىنچىدىن، تەقسىمات قۇرۇلمىسى ۋە تەقسىمات ئۇسۇلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش. سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، كۆپ خىل مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكى بىرلىكتە راۋاجلاندۇرۇلىدىغان مۇلۇكچىلىك قۇرۇلمىسى مەۋجۇت بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى ئاساس قىلىش، كۆپ خىل تەقسىمات ئۇسۇلىنى تەڭ ساقلاپ قېلىش تۈزۈمنى يولغا قويۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان كۆپ خىل تەقسىمات ئۇسۇلىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، بىر قىسىم رايونلارنىڭ، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئاۋۋال بېيىپ، كېيىنرەك بېيىغانلارغا ياشلامچى بولۇپ ۋە ياردەم بېرىپ، ئورتاق بېيىش يولىغا پەيدىنپەي قەدەم تاشلىشىغا يول قويۇش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە كىرىم

تەقسىماتنى قېلىپلاشتۇرۇپ، كىرىم پەرقىنى ئەقىلغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ، ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم.

4. «ئاچقۇچ پارتىيە رەھبەرلىكىدە» دېگەن ئىدىيىدە تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇش

يولداش جيالڭ زېمىن پارتىيىنىڭ 15 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا «دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا بەلگىلەنگەن ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداپ، ئىشلىرىمىزنى XXI ئەسىرنى نىشانلاپ ئومۇمىيۈزلۈك ئالغا سىلجىتىشنىڭ ئاچقۇچى پارتىيە رەھبەرلىكىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، كۆچەيتىپ ۋە ياخشىلاپ، پارتىيىنى تېخىمۇ ياخشىقۇرۇپچىقىشتا.» ⑨ دەپكۆرسەتتى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى — جۇڭگو ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاۋانگارت ئەترىتى. جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتىنىڭ سادىق ۋەكىلى، جۇڭگونىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ رەھبەرلىك يادروسى. پارتىيىنىڭ رەھبەرلىك ئورنى پارتىيىنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاۋانگارت ئەترىتى بولۇش خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن، ئۇزاق مۇددەتلىك كۆرەشلەرنىڭ سىناقلىرى ئارقىلىق شەكىللەنگەن. يېڭى ئەسىرگە يۈزلەنگەندە، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى پۈتۈن پارتىيىگە رەھبەرلىك قىلىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىنى ئالغا سىلجىتماقتا. بۇ بىزدىن دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، يېڭى، ئۇلۇغ قۇرۇلۇشتا كۆزلەنگەن ئومۇمىي نىشان بويىچە پارتىيە قۇرۇلۇشىنى ئىدىيە جەھەتتىن، تەشكىلىي جەھەتتىن ۋە ئىستىل جەھەتتىن ئومۇمىيۈزلۈك كۈچەيتىپ، رەھبەرلىك قىلىش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، چىرىتىشكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئۈزلۈكسىز ئاشۇرۇپ، يېڭى تارىخىي ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

بىرىنچى، پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش.

پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتە تۈپ ئاساسلىقى پۈتۈن پارتىيىنى قەتئىي تەۋرەنمەي دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى بىلەن قورالىنداپ، پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي ئۆستۈنلۈكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىيەننى ئىجرا قىلىش ئاڭلىقلىقىنى، قەتئىيلىكلىكنى كۈچەيتىپ، كومۇنىزم غايىسىنى تۇرغۇزۇپ سوتسىيالىزمغا بولغان ئېتىقادىنى كۈچەيتىش كېرەك. بۈلار بىزدىن، ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۆگىنىشكە ماھىر بولۇپ، ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىنى، بولۇپمۇ دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، بۇ نەزەرىيىنىڭ ئىلمىي سىستېمىسىنى مۇكەممەل، توغرا ئىگىلەپ، نەزەرىيەنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇپ دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئارقىلىق ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئىقتىدارىمىزنى ئاشۇرۇپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئالغا سىلجىتىش ئۈچۈن كۈچلۈك نەزەرىيىۋى ئاساس ۋە ئىدىيىۋى ئاساس سېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. يولداش جيالڭ زېمىن 15 - قۇرۇلتايدا بەرگەن دوكلاتىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «پۈتۈن پارتىيىدە ئەستايىدىل ئۆگىنىش كەيپىياتى، دېموكراتىك ئاساستا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش كەيپىياتىنى، ئاكتىپ ئىزدىنىش كەيپىياتىنى، راسچىللىق، ئەمەلىيەتچىللىك كەيپىياتىنى بارلىققا كەلتۈرۈش لازىم» ⑩.

ئىككىنچى، پارتىيىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش.

پارتىيىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتە تۈپ ئاساسلىقى پارتىيىنى مۇستەھكەم رەھبەرلىك يادروسى قىلىپ قۇرۇپ چىقىش، پارتىيىنىڭ تەشكىلىي ئۆستۈنلۈكىنى تولۇق جارى قىلىدۇرۇشتىن ئىبارەت.

(1) دېموكراتىيە مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىدە چىڭ تۇرۇش. دېموكراتىيە مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمى دېموكراتىيە ئاساسىدىكى مەركەزلەشتۈرۈش بىلەن مەركەزلەشتۈرۈش بېتەكچىلىكىدىكى دېموكراتىيىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىدىن ئىبارەت. ئۇ، ھەم پارتىيىنىڭ تۈپ تەشكىلىي پرىنسىپى، ھەم ئاممىۋى لۇشىيەننىڭ پارتىيە تۈرمۇشىدىكى تەتبىقلىنىشى. شۇڭا دېموكراتىيە - مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، يولداش جيالڭ زېمىن يادرولۇقىدىكى

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ نوپۇزىنى قوغداپ، ئىدىيە جەھەتتە، سىياسىي جەھەتتە پارتىيە مەركىزى كومىتېتى بىلەن يۈكسەك بىردەكلىكنى ساقلاش كېرەك. پارتىيىنىڭ ئاساسىي قائىلام تەشكىلاتلىرى پارتىيىنىڭ پۈتكۈل خىزمىتىنىڭ ۋە جەڭگىۋارلىقىنىڭ ئاساسى، پارتىيىنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىنىڭ ئەمەلىيلەشتۈرۈش نۇقتىسى. شۇڭا پارتىيىنىڭ ئاساسىي قائىلام تەشكىلىي قۇرۇلۇشنى ھەقىقىي تۈردە كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش لازىم. يولداش ماۋزېدۇڭ خېلى بۇرۇنلا «سىياسىي لۇشيەن بېكىتىلگەندىن كېيىن كادىر ھەل قىلغۇچ ئامىل بولىدۇ». (11) دەپ ئېنىق كۆرسەتكەنىدى. كادىرلار خىزمىتىدە پارتىيىنىڭ كادىرلار سىياسىتىنى قەتئىي ئىزچىل ئىجرا قىلىشىمىز لازىم. ئىنقىلابنىي لاشتۇرۇش، ياشلاشتۇرۇش، زامانىيلاشتۇرۇش ۋە ئىختىساسلاشتۇرۇش تاكتىكىسىنى بويىچە، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا لايىقلاشقان، يۇقىرى سۈپەتلىك كادىرلار قوشۇنىنى بەرپا قىلىش ئىشلىرىدا ھەزىدا ئۆزلۈكسىز مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ ئاچقۇچى. شۇنىڭ ئۈچۈن، كادىر تاللاشتا ھەم ئەخلاقلىق، ھەم قابىلىيەتلىك پرىنسىپىنى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇپ، ياخشىلارنىلا ئىشقا قويۇشتا چىڭ تۇرۇپ، ئامما پارتىيىنىڭ لۇشيەننى ئىجرا قىلىشتا قەتئىي، ئەملىي نەتىجىسى گەۋدىلىك، پاك - دىيانەتلىك دەپ بىردەك ئېتىراپ قىلغان كادىرلارنى ۋاقتىدا تاللاپ رەھبەرلىك ئورنىغا قويۇش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەسىر ھالقىپ مۇھىم ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان زور بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ياش كادىرلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش ۋە تاللاپ ئۆستۈرۈش مۇھىم ستراتېگىيىلىك ۋەزىپە بولۇپ، بۇ خىزمەتنى چىڭ تۇتۇپ ياخشى ئىشلەش كېرەك. ئايال كادىرلارنى، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى ۋە پارتىيىسىز كادىرلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش ۋە تاللاپ ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش لازىم. ئادەم ئىشلىتىش جەھەتتىكى ناتوغرا ئىستىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۈزىتىش لازىم.

ئۈچىنچى، پارتىيىنىڭ ئىستىل قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش.

پارتىيىنىڭ ئىستىل قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتە، تۇپ ئاساسلىقى جان - دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتا چىڭ تۇرۇش. پارتىيىنىڭ ئىشچىلار سىنىپى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىدىن باشقا ئۆزىنىڭ ئالاھىدە مەنپەئىتى يوق، پارتىيە ھەرقانداق ۋاقىتتا ئاممىنىڭ مەنپەئىتىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ، ئامما بىلەن جاپادىمۇ ھالاۋەتتىمۇ بىللە بولۇپ، ئەڭ يېقىن مۇناسىۋەت باغلىشى لازىم. پارتىيە ئۆز خىزمىتىدە ئاممىۋى لۇشيەننى يولغا قويۇشى، ھەممە ئىشتا ئاممىنى كۆزدە تۇتۇپ، ھەممە ئىشتا ئاممىغا تايىنىپ، ئاممىدىن ئېلىپ، ئاممىغا قايتۇرۇشى لازىم. پارتىيە ئىستىلى مەسلىسى پارتىيىنىڭ خەلق ئاممىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مەسلىسى بولۇپ، پارتىيىنىڭ ھايات - ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلە. شۇڭلاشقا، پارتىيە ئۇزاق مۇددەتلىك كۆرەشلەر جەريانىدا شەكىللەندۈرگەن ئېسىل ئىستىل — نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ ئامما بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت باغلاش، تەنقىد ۋە ئۆز ئۆزىنى تەنقىد قىلىش ئىستىلىنى ئىلھاملاندۇرۇش ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ يېڭى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ جارى قىلدۇرۇش لازىم. بىز ھەممىدە ئاممىنى كۆزدە تۇتۇپ، ھەممىدە ئاممىغا ئىشىنىدىغان، ھەممىدە ئاممىغا تايىنىدىغان بولساق پۈتمەس - تۈگىمەس كۈچ مەنبەئىگە ئىگە بولالايمىز.

تۆتىنچى، چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى قەتئىي بوشاشماستىن چوڭقۇر، ئۇزاققىچە قانات يايدۇرۇش.

چىرىكلىك ھادىسىلىرىگە قارشى تۇرۇش كۈرىشى پارتىيىمىز ۋە دۆلىتىمىزنىڭ ئىستىقبالى - تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك جىددىي سىياسىي كۈرەش. يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشى خېلى نەتىجىلىك تۈتۈلدى. ۋەزىيەت كىشىنى خوشال قىلىدۇ، بۇ دۆلىتىمىزنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى، لېكىن كەيپىيات يامانلىشىپ كېتىۋەرسە، ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقنىڭ نېمە ئەھمىيىتى قالىدۇ؟ بۇنداقتا باشقا تەرەپتىن ئاينىش يۈز بېرىدۇ. ئە، ئۆز نۆۋىتىدە پۈتكۈل ئىقتىسادقا تەسىر يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭدىنمۇ ئاينىش پەيدا بولىدۇ. بۇ ئەھۋال ئەڭ ئېلىپ كېتىۋەرسە، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق، پارىخورلۇق ئەدەپ كەتكەن بىر زېمىن شەكىللىنىدۇ». (12) چىرىكلىشىش ھادىسىسى — پارتىيىنىڭ چوڭ دۈشمىنى. خەلقنىڭ چوڭ دۈشمىنى، سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ چوڭ دۈشمىنى، شۇڭلاشقا، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشى ۋە پاكلىق قۇرۇلۇشىنى يەنمۇ كۈچەيتىش كېرەك. بىرىنچىدىن، دېڭ شياۋپىڭنىڭ يۇقىرىدىكى پارتىيە ئىستىلى، پاكلىق قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى مۇھىم بايانلىرىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ ۋە چوڭقۇر ئۆزلەشتۇرۇپ، تونۇشنى يەنمۇ ئۆستۈرۈپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيا-

لىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قى-
لىش جەريانىدا ھەم ئۇزاققا سوزۇلغان جەڭ قى-
لىش ئىدىيىسىنى تۇرغۇزۇشقا، ھەم باسقۇچلۇق
جەڭنى بىر - بىرلەپ ئوبدان ئېلىپ بېرىپ، چە-
رىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى قەتئىي بو-
شاشماستىن قانات يايدۇرۇپ، ئىسلاھات، ئېچىۋې-
تىش ۋە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ساغ-
لام راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم. ئىك-
كىنچىدىن، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ چوڭ، مۇ-
ھىم دېلولارنى تەكشۈرۈپ، ئېنىقلاپ، پارىخور،
خىيانەتچىلەرنى قاتتىق جازالاپ، تارماق ۋە ساھە-
لەردىكى ناتوغرا ئىستىللارنى تۈزىتىش خىزمىتىنى
داۋاملىق چىڭ تۇتۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ
ئىشەنچىسىنى ۋە مەدەت بېرىشىنى قولغا كەلتۈرۈ-
شىمىز لازىم. ئۈچىنچىدىن، چېرىكلىك ھادىسىسى
ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ مەھسۇلى.
ئېلىمىز سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۈ-
رۈزاتىدۇ، فېئودالىزم، كاپىتالىزمنىڭ چېرىك
ئىدىيىسى ۋە ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ئادەت كۈچى
جەمئىيەتتە يەنىلا خېلى زور تەسىرگە ئىگە. شۇڭ-
لاشقا، پارتىيە ئىستىلى، پارتىيە ئىنتىزامى توغ-
رىسىدىكى تەربىيىنى كۈچەيتىپ، پارتىيىلىك كا-
دىرلارنىڭ بۈرژۇئازىيىنىڭ چېرىك ئىدىيىسى ۋە
تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ چېرىتىشىگە تاقابىل تۇرۇش
ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش لازىم. تۆتىنچىدىن، پار-
تىيىنىڭ قاتتىق باشقۇرۇش فاكتورىدا چىڭ تۇ-
رۇپ، پارتىيە ئىچى ۋە سىرتىدىكى كۈچلۈك نازا-
رەتچىلىك تۈزۈمى، نازارەتچىلىك مېخانىزمىنى
كۈچەيتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم. دېڭ
شياۋپىڭ «ئاممۇي نازارەت تۈزۈمى ئورنىتىلە-
شى، ئامما بىلەن پارتىيە ئەزالىرى كادىرلار، خۇ-
سۇسەن رەھبىرىي كادىرلار ئۈستىدىن نازارەتچە-
لىك قىلىشى لازىم». «ھەممىدىن مۇھىمى قىلچە
يۈز - خاتىرە قىلماستىن نازارەت قىلىپ ۋە تەكشۈ-
رۈپ تۇرىدىغان مەخسۇس ئورگان تەسىس قىلىش
كېرەك»⑬ دەپ كۆرسەتكەنىدى. شۇڭا، پارتىيە
ئەزالىرى مەيلى قانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللان-
سۇن، قانداق رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە
ئالسۇن پارتىيە تەشكىلاتىنىڭ ۋە خەلق ئاممىسى-
نىڭ نازارىتىنى ئاڭلىق قوبۇل قىلىشى لازىم.
بەشىنچىدىن، يېڭى ۋەزىيەتتە، پارتىيىلىك كادىر-
لار ئارىسىدا كۆرۈلگەن يېڭى ئەھۋال، يېڭى مەسە-
لىلەرنى كۆزدە تۇتۇپ، پارتىيە ئىستىلى، پاكلىق
قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشكە دائىر قائىدە - نىزام
قۇرۇلۇشىنى يەنمۇ كۈچەيتىپ ۋە مۇكەممەللەش-
تۈرۈپ، پارتىيىلىك رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ھەر-
كەتلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇپ، رەھبىرىي كادىرلار-
نىڭ پارتىيە ئىنتىزامىنى ئىجرا قىلىش ئاڭلىقلە-
قىنى ئۆستۈرۈش لازىم.

بىز پارتىيىنىڭ مەملىكەتلىك 15 - قۇرۇلتە-
يى روھىنىڭ يېتەكچىلىكىدە يولداش جياڭ زېمىن
يادرولۇقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ
ئەترايىغا تېخىمۇ زىچ ئۇيۇشۇپ، دېڭ شياۋپىڭ
نەزەريىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، 15-
قۇرۇلتاي روھىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، ۋە ئۆ-
نىڭ روھى ماھىيىتىنى ئىگىلەپ ۋە ئومۇميۈزلۈك
ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، ئىتتىپاقلىشىپ بىر مەقسەتتە،
ئېگىلمەي، سۇنماي، جاپاغا چىداپ كۈرەش قى-
لىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتىن ئىبارەت
ئۇلۇغ ۋازىنى ئىشنى XXI ئەسىرگە ئومۇميۈزلۈك يۈز-
لەندۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىمىز لازىم.

ئىزاھلار:

①②③④⑤⑥⑦⑧⑨⑩ جياڭ زېمىن «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 15 - قۇرۇلتىيىدا
بېرىلگەن دوكلات»، «شىنجاڭ گېزىتى» ئۇيغۇرچە 9 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىكى سانى.
⑬ «ماركس، ئېنگلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 37 - توم 443 - بەت.
⑪ دېڭ شياۋپىڭ «جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرايلى» (تۈزىتىلگەن ۋە تولۇقلانغان نەشرى)، خەنزۇچە
67 - بەت.
⑪ «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم 357 - بەت.
⑫ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم 314 - بەت.
⑬ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم 721 - 722 - بەتلەر.

(پوچتا نومۇرى: 830046)
تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى توغرىسىدا

ن. ئەھمەتجان، ۋەلى ھامۇت*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش — سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى، ھەر ساھە خىزمەتلەرنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：生产力是社会发展的决定因素。本文阐明发展生产力是社会主义的根本任务，是各行各业工作的中心点，并论述发展生产力的途径。

Abstract: Productive forces are the decisive element in social developement. This article briefly expounds that developing productive forces is the essential task of Socialism and it is the central point of all professions. The article also expounds the way how to develope productive forces.

I

ئىنسانلار ھايات ئاتا قىلغۇچى بىرىنچى ئامىل ئەمگەك بولغىنىغا ئوخشاش، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناۋاتقان ئامىل ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدۇر.

جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچىنى گەۋدىلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئىجتىمائىي فورماتسىيە مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىقتىسادىي بازىسنىمۇ، مۇشۇ ئىقتىسادىي بازىسقا ماس بولغان ئۈستۈقۇرۇلمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىقتىسادىي بازىس — جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى ئاساس. ئۈستۈقۇرۇلما بولسا جەمئىيەتنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى سىياسىي شەرت. ئىقتىسادىي بازىس جەمئىيەتنىڭ «سۆڭىكى»، ئۈستۈقۇرۇلما بولسا «سۆڭەك» ئۈستىدىكى «گۆش»، ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۈستۈقۇرۇلمىنىڭ بۇنداق باغلىنىشى ۋە ئورگانىك بىرلىكى ئىجتىمائىي فورماتسىيىنى تەشكىل قىلىدۇ. ھالبۇكى، ئىجتىمائىي فورماتسىيە ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىرلىكى بولـ

---

* ن. ئەھمەتجان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى سىياسىي فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى.
ۋەلى ھامۇت: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم ـ لېنىنىزم ئوقۇتۇش تەتقىقات بۆلۈمىنىڭ دوتسېنتى.

غان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئاساس قىلىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ماددىي ھاياتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى پۈتكۈل ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە مەنىۋى تۈرمۇش جەريانلىرىنى بەلگىلەيدۇ. جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندە ئۆزلىرىنىڭ ھەرىكەت قىلىش ئورنى بىلەن مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ياكى مال - مۈلۈك مۇناسىۋەتلىرى بىلەن زىتلىشىپ قالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش شەكلى بولۇپ كەلگەن بۇ مۇناسىۋەتلەر ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بوغىدىغان كىشەنگە ئايلىنىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا ئىجتىمائىي ئىنقىلاب دەۋرى يېتىپ كېلىدۇ. ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ناھايىتى چوڭ بولغان پۈتكۈل ئۈستقۇرۇلمىمۇ يا تېز، يا ئاستا ئۆزگىرىش يۈزبېرىدۇ»①.

ماركسنىڭ بۇ سۆزىدىن ئاز دېگەندە مۇنداق ئۈچ مۇھىم مەزمۇننى چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن: بىرىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت سىنىپىي جەمئىيەتتە سىنىپىي كۈرەش بولۇپ ئىپادىلىنىپ، ئىجتىمائىي ئىنقىلاب بىلەن ھەل قىلىنىدۇ؛ ئىككىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ كۈچ؛ ئۈچىنچى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىمۇ، شۇنىڭدەك پۈتۈن جەمئىيەت سىستېمىسىدىمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئەڭ ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ ئامىل. چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ مۇئەييەن ئىجتىمائىي فورماتسىيىدە ئورناتقان ماددىي مەنپەئەت مۇناسىۋەتلىرى ماھىيەتتە شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىكى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات ئۇنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى بەلگىلەيدۇ. بۇ ئۆزگىرىش ماھىيەتتە ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئۆزگىرىشى بولۇپ، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۈزنىگە ماس بولغان ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە ۋە بىر پۈتۈن ئۈستقۇرۇلمىنىڭ شەكىللىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ، ياكى مۇنداق ئۈستقۇرۇلمىمۇ جەزمەن مەيدانغا كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا كونا بىلەن يېڭىنىڭ ئالمىشىشىنى ئاساس قىلغان ھالدا، بۇ خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيەدىن يەنە بىر خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيىگە ئۆتۈش ئارقىلىق ئۈزلۇكسىز راۋاجلىنىپ بارىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھازىرغىچە بولغان تارىخىدىكى بەش خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيىنىڭ ئالمىشىشى دەل مۇشۇ پاكىتنى چۈشەندۈرىدۇ.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەنبەسى، سەۋەبى ۋە ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى قاتارلىق جەھەتلەردە جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىككى جۈپ زىتلىقنىڭ زىددىيىتى ۋە بۇ ئىككى جۈپ زىتلىقنىڭ زىددىيەت ئۈز ئىچىگە ئالغان ئۈچ ئامىل تىلغا ئېلىنىسىمۇ، مۇھىمى، يەنىلا ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان، ئادەمنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىپ ۋە بويسۇندۇرۇپ، ئۇنى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئۈيغۇنلاشتۇرىدىغان ئەمەلىي ئىقتىدارىدىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا، جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن ئايرىلغان ھالدا چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ ئامىل دېگەندە، مۇنداق بىرقانچە نۇقتىنى كۆزدە تۇتتىمىز:

بىرىنچى، جەمئىيەت تەرەققىياتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىدىن باشلىنىدۇ. مەلۇمكى، ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلار دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىشى، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويۇشى ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ھەربىر ئىجتىمائىي فورماتسىيىنىڭ ئۈزىگە خاس تەرەققىيات مېۋىسىگە ئىگە بولۇشى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئاساس قىلغان. ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلار-

دىن بۆلۈنۈپ چىقىشى — قورال ياساش ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنى ئاساس قىلغان بولسا، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويۇشى — قورال يېڭىلاش ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنىڭ تېخنىۋ ئىجتىمائىيلىشىپ، تىل - يېزىقچە ئومۇملاشقانلىقىنى ئاساس قىلغان. بۇ يەردە دېيىلۋاتقان ئەمگەك قوراللىرى ۋە ئەمگەكچىنىڭ ئەمگەك ماھارىتىنىڭ ئۆسۈپ بېرىشى ماھىيىتىتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بولۇپ، بۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۆزىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەرقانداق يېڭى ئىجتىمائىي فورماتسىيە ئۆز تەرەققىياتىنى مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن باشلايدۇ، كونا ئىجتىمائىي فورماتسىيىنىڭ ئاكتىپ تەرەپلىرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىلغارلىقى ۋە ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئىشلەپچىقىرىش — ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئالدىنقى شەرت. ئىشلەپچىقىرىش — ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدا ماددىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىي تەرەپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئالدى بىلەن ئۆزى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ماددىي تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا، ئاساسلىقى، يەنىڭ - ئىچىنىڭ، كىيىم - كېچەك، تۇرار جاي قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا بېقىنىدۇ. تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بولمىسا، شۇنىڭدەك ئۆزلۈكسىز ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجغا ماس ھالدا تېخنىۋ يۇقىرى شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىلمىسا، ئىنسانلارنىڭ باشقا ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە مەنىۋى پائالىيەتلىرىدىن، ھەتتا ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «ھەرقانداق مىللەت ئەمگەك قىلىشنى بىر يىل ئەمەس، بىرنەچچە ھەپتىلا توختىتىپ قويىدىغان بولسا ھالاك بولۇپ كېتىدۇ.» ② ھالبۇكى، بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى پەقەت مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە تايىنىپلا ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئۈچىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ھەرقايسى ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۆلچىمى ۋە بەلگىسى. ھەرقايسى ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەر «نېمىلەرنى ئىشلەپچىقارغاندىلىقى بىلەن ئەمەس بەلكى قانداق ئىشلەپچىقارغانلىقى ۋە قانداق ئەمگەك ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىپ ئىشلەپچىقارغانلىقى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئەمگەك ۋاستىلىرى ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك كۈچى تەرەققىياتىنى ئۆلچىگۈچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەمگەكنىڭ يارىدىمى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۆرسەتكۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.» ③ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنى ئۆلچەپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭغا تايىنىپ تۇرغۇزۇلغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىيات ھالىتىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ ھەمدە ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرنى پەرقلەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھالبۇكى، بۇ يەردە دېيىلۋاتقان ئەمگەك قوراللىرىنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىكى بىر مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، تارىخىي دەۋرلەرنى پەرقلەندۈرۈش ئارقىلىق بەلگىلەنگەن بولىدۇ.

تۆتىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلىرىنى ئورۇنلىشىدىكى ئوبيېكتىپ ئاساس. جەمئىيەت تارىخى — مۇقەررەلىك بىلەن تاسادىپىيلىقنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكىدىن ئىبارەت. تارىخنىڭ ھەربىر قەدەم ئالغا بېسىشى ئوخشاش بولمىغان تاسادىپىيلىقلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ، تاسادىپىيلىقلار بولسا مۇقەررەلىكنى ئىپادىلىگەن بولىدۇ. خەلق ئاممىسىنىڭ زور كۆلەملىك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى ۋە بۇ پائالىيەتلەرنىڭ ئىشقا ئېشىش دەرىجىسى مۇئەييەن ئوبيېكتىپ ئاساسقا ۋە

بۇ ئوبيېكتىپ ئاساسنى ئەكس ئەتتۈرۈش دەرىجە-
سىگە باغلىق بولىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ
ئېيتقاندا، ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تە-
رەققىيات ئەھۋالى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا،
ھەرقانداق ئالغا بېسىش خاراكتېرىدىكى ئىجتىما-
ئىي ئۆزگىرىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن ئىبا-
رەت ئوبيېكتىپ ئاساس ئۈستىگە قويۇلىدۇ. چۈن-
كى، بىرىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ
تەرەققىيات ئەھۋالى خەلق ئاممىسىنىڭ زور كۆ-
لەملىك تارىخىي پائالىيەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقا-
رىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى-
نىڭ ئەھۋالى ئوخشاش بولمىسا، خەلق ئاممىسى-
نىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلىرىنى ئوروڭلىشىدىكى رو-
لىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئۈچىنچىدىن، خەلق ئا-
ممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققى-
يات ئەھۋالىنى چۈشىنىش دەرىجىسى ئوخشاش بول-
مىسا، ئۇلارنىڭ تارىخىي پائالىيەتلىرىنىڭ ئىشقا
ئېشىش دەرىجىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. تۆتىنچى-
دىن، ھەربىر تارىخىي دەۋردە كىشىلەر دۇچ كەل-
گەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۇلارنىڭ ئىجتىما-
ئىي ئۆزگىرىشلەرنى ئوروڭلىشىدا ھەل قىلغۇچ
ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. كىشىلەر ئىشلەپچىقا-
رىش كۈچلىرىنى خالىغانچە تاللىۋالمايدۇ. مانا
بۇلار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ جەمئىيەت تە-
رەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىكەنلىكىنى
چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

II

سوتسىيالىزم جەمئىيىتى پۈتكۈل ئىجتىمائىي
تەرەققىياتنىڭ بىر قورماتسىيىسى ۋە بىر تارىخىي
باسقۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسانىيەت جەمئى-
يىتىنىڭ ھەممە قورماتسىيىلىرىدە ئورتاق رول
ئوينايدىغان ئىجتىمائىي ئېگىزلىك زىددىيەت —
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش
مۇناسىۋەتلىرىنىڭ، ئىقتىسادىي بازىس بىلەن
ئۈستقۇرۇلمىنىڭ دىئالېكتىك تەرەققىيات قانۇنى-
يىتى ئاساسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە تەرەققىي
قىلىدۇ. لېكىن سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى ئې-
گىزلىك زىددىيەت ئادەتتە ئانتاگونىستىك خاراك-
تېر ئالمايدىغان بولغاچقا، سوتسىيالىزم جەمئىيە-
تىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە
راۋاجلاندۇرۇش سىنىپىي كۈرەشكە مۇھتاج بول-
مايدۇ. ئەمما بۇ سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىشقا ۋە را-
ۋاجلاندۇرۇشقا سەل قارىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەي-
دۇ. ئەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچ-
لىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش —
سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى تۈپ ۋەزىپە. دېڭ
شياۋپىڭ مۇنداق دەيدۇ: «سوتسىيالىزم باسقۇچ-
ىدىكى ئەڭ تۈپ ۋەزىپە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى
راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. سوتسىيالىزمنىڭ
ئەۋزەللىكى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا ئۇنىڭ ئىش-
لەپچىقىرىش كۈچلىرىنى كاپىتالىزمغا قارىغاندا
تېخىمۇ يۇقىرىراق ۋە تېخىمۇ تېزرەك سۈرئەتتە
راۋاجلاندۇرۇشىدا ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلە-
رىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا خەلقنىڭ ماددىي ۋە
مەدەنىي تۇرمۇشىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلىشىدا گەۋ-
دىلىنىشى كېرەك»①. لېكىن بىز ئىشلەپچىقا-
رىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئۇزاق بىر مەز-
گىل سەل قارىدۇق. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپ-
كى مەزگىللەردە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەد-
دىسىگە ئاساسەن ئورنىتىلغان ئىقتىسادىي تۈزۈل-
مە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى
ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاكتىپ رول ئوينىغان بولسا-
مۇ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئورۇنلىنى-
شى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنىڭ كېڭىيە-
شىگە ئەگىشىپ، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە نۇقسانلار
كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئەپسۇسكى، بۇ نۇقسانلار
پارتىيىنىڭ يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتىكى «سول-
چىل» خاتالىقى تۈپەيلىدىن تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ،
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ بو-
غۇپ قويدى.

ئۇلۇغ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە پارتىيىنىڭ
11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي
يىغىنى ئىدىيىدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەل-
يەتتىن ئىزدەش، ھەممىدە ئەمەلىيەتنى ئاساس قە-
لىشتىن ئىبارەت ماركسىزملىق ئىدىيۇى لۇشىيە-

دىن بۆلۈنۈپ چىقىشى — قورال ياساش ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنى ئاساس قىلغان بولسا، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويۇشى — قورال يېڭىلاش ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنىڭ تېخىمۇ ئىجتىمائىيلىشىپ، تىل - يېزىقچە ئومۇملاشقانلىقىنى ئاساس قىلغان. بۇ يەردە دېيىلۈاتقان ئەمگەك قوراللىرى ۋە ئەمگەكچىنىڭ ئەمگەك ماھارىتىنىڭ ئۆسۈپ يېتىشى ماھىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بولۇپ، بۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۆزىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەرقانداق يېڭى ئىجتىمائىي فورماتسىيە ئۆز تەرەققىياتىنى مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن باشلايدۇ، كونا ئىجتىمائىي فورماتسىيىنىڭ ئاكتىپ تەرەپلىرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىلغارلىقى ۋە ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئىشلەپچىقىرىش ئائالىيىتى — ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئالدىنقى شەرت. ئىشلەپچىقىرىش — ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدا ماددىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىي تەرەپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئالدى بىلەن ئۆزى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ماددىي تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا، ئاساسلىقى، يەنى ئېچىمەك، كىيىم - كېچەك، تۇرار جاي قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا بېقىنىدۇ. تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بولمىسا، شۇنىڭدەك ئۆزلۈكسىز ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجغا ماس ھالدا تېخىمۇ يۇقىرى شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىلمىسا، ئىنسانلارنىڭ باشقا ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە مەنىۋى پائالىيەتلىرىدىن، ھەتتا ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. خوددى ماركس ئېيتقاندەك: «ھەرقانداق مىللەت ئەمگەك قىلىشنى بىر يىل ئەمەس، بىرنەچچە ھەپتىلا توختىپ قويىدىغان بولسا ھالاكبولۇپكېتىدۇ.»② ھالبۇكى، بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى پەقەت مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە تايىنىپلا ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئۈچىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ھەرقايسى ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۆلچىمى ۋە بەلگىسى. ھەرقايسى ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەر «نېمىلەرنى ئىشلەپچىقارغان» لىقى بىلەن ئەمەس بەلكى قانداق ئىشلەپچىقارغانلىقى ۋە قانداق ئەمگەك ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىپ ئىشلەپچىقارغانلىقى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئەمگەك ۋاستىلىرى ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك كۈچى تەرەققىياتىنى ئۆلچەپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭغا تايىنىپ تۇرغۇزۇلغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىيات ھالىتىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ ھەمدە ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرنى پەرقلەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھالبۇكى، بۇ يەردە دېيىلۈاتقان ئەمگەك قوراللىرىنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىكى بىر مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، تارىخىي دەۋرلەرنى پەرقلەندۈرۈش ئاخىرقى ھېسابتا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئارقىلىق بەلگىلەنگەن بولىدۇ.

تۆتىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلىرىنى ئورۇنلىشىدىكى ئوبيېكتىپ ئاساس. جەمئىيەت تارىخى — مۇقەررەرلىك بىلەن تاسادىپىيلىقنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكىدىن ئىبارەت. تارىخنىڭ ھەربىر قەدەم ئالغا بېسىشى ئوخشاش بولمىغان تاسادىپىيلىقلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ، تاسادىپىيلىقلار بولسا مۇقەررەرلىكنى ئىپادىلىگەن بولىدۇ. خەلق ئاممىسىنىڭ زور كۆلەملىك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى ۋە بۇ پائالىيەتلەرنىڭ ئىشقا ئېشىش دەرىجىسى مۇئەييەن ئوبيېكتىپ ئاساسقا ۋە

بۇ ئوبيېكتىپ ئاساسنى ئەكس ئەتتۈرۈش دەرىجە-
سىگە باغلىق بولىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ
ئېيتقاندا، ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تە-
رەققىيات ئەھۋالى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا،
ھەرقانداق ئالغا بېسىش خاراكتېرىدىكى ئىجتىما-
ئىي ئۆزگىرىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن ئىبا-
رەت ئوبيېكتىپ ئاساس ئۈستىگە قويۇلىدۇ. چۈن-
كى، بىرىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ
تەرەققىيات ئەھۋالى خەلق ئاممىسىنىڭ زور كۆ-
لەملىك تارىخىي پائالىيەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقا-
رىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرە-
نىڭ ئەھۋالى ئوخشاش بولمىسا، خەلق ئاممىسە-
نىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنى ئورۇنلىشىدىكى رو-
لىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئۈچىنچىدىن، خەلق ئام-
مىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققە-
يىات ئەھۋالىنى چۈشىنىش دەرىجىسى ئوخشاش بول-
مىسا، ئۇلارنىڭ تارىخىي پائالىيەتلىرىنىڭ ئىشقا
ئېشىش دەرىجىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. تۆتىنچە-
دىن، ھەربىر تارىخىي دەۋردە كىشىلەر دوچ كەل-
گەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۇلارنىڭ ئىجتىما-
ئىي ئۆزگىرىشلەرنى ئورۇنلىشىدا ھەل قىلغۇچ
ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. كىشىلەر ئىشلەپچىقە-
رىش كۈچلىرىنى خالىغانچە تاللىۋالمايدۇ. مانا
بۇلار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ جەمئىيەت تە-
رەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىكەنلىكىنى
چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

II

سوتسىيالىزم جەمئىيىتى پۈتكۈل ئىجتىمائىي
تەرەققىياتنىڭ بىر قورماتسىيىسى ۋە بىر تارىخىي
باسقۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسانىيەت جەمئە-
يىتىنىڭ ھەممە قورماتسىيىلىرىدە ئورتاق رول
ئوينايدىغان ئىجتىمائىي ئېگىزلىك زىددىيەت —
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش
مۇناسىۋەتلىرىنىڭ، ئىقتىسادىي بازىس بىلەن
ئۈستقۇرۇلمىنىڭ دىئالېكتىك تەرەققىيات قانۇنە-
يىتى ئاساسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە تەرەققىي
قىلىدۇ. لېكىن سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى ئې-
گىزلىك زىددىيەت ئادەتتە ئانتاگونىستىك خاراك-
تېر ئالمايدىغان بولغاچقا، سوتسىيالىزم جەمئىيە-
تىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە
راۋاجلاندۇرۇش سىنىپىي كۈرەشكە مۇھتاج بول-
مايدۇ. ئەمما بۇ سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىشقا ۋە را-
ۋاجلاندۇرۇشقا سەل قارىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەي-
دۇ. دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچ-
لىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش —
سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى تۈپ ۋەزىپە. دېڭ
شياۋپىڭ مۇنداق دەيدۇ: «سوتسىيالىزم باسقۇچە-
دىكى ئەڭ تۈپ ۋەزىپە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى
راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. سوتسىيالىزمنىڭ
ئەۋزەللىكى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا ئۇنىڭ ئىش-
لەپچىقىرىش كۈچلىرىنى كاپىتالىزمغا قارىغاندا
تېخىمۇ يۇقىرىراق ۋە تېخىمۇ تېزرەك سۈرئەتتە
راۋاجلاندۇرۇشىدا ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلە-
رىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا خەلقنىڭ ماددىي ۋە
مەدەنىي تۇرمۇشىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلىشىدا گەۋ-
دىلىشى كېرەك»①. لېكىن بىز ئىشلەپچىقە-
رىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئۇزاق بىر مەز-
گىل سەل قارىدۇق. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپ-
كى مەزگىللەردە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەد-
دىسىگە ئاساسەن ئورنىتىلغان ئىقتىسادىي تۈزۈل-
مە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى
ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاكتىپ رول ئوينىغان بولسە-
مۇ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرىشنىڭ ئورۇنلىنى-
شى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنىڭ كېڭىيە-
شىگە ئەگىشىپ، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە نۇقسانلار
كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئەپسۇسكى، بۇ نۇقسانلار
پارتىيىنىڭ يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتىكى «سول-
چىل» خاتالىقى تۈپەيلىدىن تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ،
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بو-
غۇپ قويدى.

ئۇلۇغ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە پارتىيىنىڭ
11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي
يىغىنى ئىدىيىدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەل-
يەتتىن ئىزدەش، ھەممىدە ئەمەلىيەتنى ئاساس قە-
لىشتىن ئىبارەت ماركسىزملىق ئىدىيىۋى لۇشىەن-

نى يېڭىباشتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇپ، «سىنىپىي كۈرەشنى تۇتقاقلىش»، «پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدا داۋاملىق ئىنقىلاب قىلىش» تىن ئىبارەت سوتسىيالىزمغا ماس كەلمەيدىغان خاتا شۇئارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پارتىيىنىڭ خىزمەت نۇقتىسىنى سىنىپىي كۈرەشنى مەركەز قىلىشتىن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشقا يۆتكەپ، ئۇلۇغ تارىخىي بۇرۇلۇشنى ئەمەلگە ئاشۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش— پارتىيە، ھۆكۈمەت ۋە ھەر ساھە خىزمىتىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسىغا ئايلاندى.

پارتىيە 13 - قۇرۇلتىيىنىڭ مۇھىم بىر تۆھپىسى شۇ بولدىكى، ئۇ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ماركسىزملىق ئىدىيىۋى لۇشەنده چىڭ تۇرۇپ، دۆلەت ئەھۋالىمىزنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ، ئىلىمىزنىڭ يەنىلا سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى، «دەسلەپكى باسقۇچ» نىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى — ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ قالاقلىقىدا ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى، سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى — كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇشى لازىملىقىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شەرھلەپ بەردى.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش مەيلى سوتسىيالىزمنىڭ ئومۇمىي جەريانىدا بولسۇن، مەيلى ئۇنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا بولسۇن ھەرگىز سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم ۋەزىپە، بارلىق خىزمەتلىرىمىزنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى.

بىرىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش — سوتسىيالىزم ماھىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى.

سوتسىيالىزم — كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈم. شۇڭا ئۇ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قاتارلىق ھەممە تەرەپتىن كاپىتالىزمدىن ئۈستۈن تۇرۇشى كېرەك. لېكىن بىز بۇنداق ئۈستۈنلۈكنى گەۋدىلەندۈرەلمەيمىز. بۇ، «سوتسىيالىزم نېمە؟ ئۇنى قانداق قۇرۇش كېرەك» دېگەن ئاساسىي مەسىلىگە — سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتىگە بولغان چۈشەنچىمىزنىڭ تازا چوڭقۇر بولمىغانلىقىغا بېۋاستە مۇناسىۋەتلىك. دېمەك شىاۋپىڭ ئېلىمىي سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىدە چىڭ تۇرۇپ، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇشتىكى ئىجابىي، سەلبىي تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ: سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى — «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوقىتىش ۋە ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى تۈگىتىش، ئاخىرىدا ئورتاق بېيىش مەقسىتىگە يېتىش»⑤ تىن ئىبارەت، دەپ كۆرسەتتى. ناھايىتى روشەنكى، بۇ يەردە سوتسىيالىزمنىڭ نىشانى بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسىدىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ يوقىتىلىشى، ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنىڭ تۈگىتىلىشى، ھەممە كىشىنىڭ ئورتاق بېيىشى — سوتسىيالىزمنىڭ نىشانى، سوتسىيالىزمنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھەرقايسى ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەردىن پەرقلىنىدىغان ماھىيەتلىك بەلگىسى ۋە ئۈستۈنلۈكى؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش — سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى. ۋەزىپە بىلەن نىشان بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ؛ نىشان - ۋەزىپىنىڭ يۆنىلىشىنى بەلگىلەيدۇ، ۋەزىپە - نىشانغا يېتىشنى ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ. نىشاندىن ئايرىلغان ۋەزىپە ئەھمىيەتسىز ۋەزىپە بولغىنىدەك، ۋەزىپىدىن ئايرىلغان نىشانمۇ ئەھمىيەتسىز نىشان بولىدۇ. «ھازىر بىز سوتسىيالىزم قۇرۇۋاتىمىز دەۋاتقىنىمىز بىلەن، ئەمەلىيەتتە، بۇنداق دېگۈدەك سالاھىيىتىمىز يوق. كېيىنكى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئوتتۇرا ھال تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ سەۋىيىسىگە يەتكەندىن كېيىن، راستىنلا سوتسىيالىزم قۇرۇدۇق دەپ ئېيتالايدىغان بولىمىز، مەردانىلىق بىلەن سوتسىيالىزم كاپىتالىزمدىن ئەۋزەل دېيەلەيمىز.»⑥ ھالبۇكى، بۇ نىشانغا پەقەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش يولى بىلەنلا يېتەلەيمىزكى، بۇنىڭدىن باشقا يول يوق.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش — ھازىرقى باسقۇچتىكى ئاساسىي زىددىيەتنى ھەل قىلىشنىڭ بىردىنبىر توغرا ئۇسۇلى.

ئېلىمىزدە خەلق ھاكىمىيىتى ئورنىتىلىپ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلانغاندىن كېيىن، ئەزگۈچى سىنىپلار سىنىپ سۈپىتىدە يوقىتىلدى. سىنىپىي زىددىيەت ئاساسىي زىددىيەت بولۇشتىن قالدى. ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچىدىكى ئاساسىي زىددىيەت خەلق ئاممىسىنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجى بىلەن قالاق ئىشلەپچىقىرىش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن ئىبارەت. بۇ، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچىدىكى مۇرەككەپ زىددىيەت قۇرۇلمىسىدا يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ ۋە ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ. مۇشۇ ئاساسىي زىددىيەت يەت ياخشى ھەل قىلىنسا، باشقا زىددىيەتلەر ئاسان ھەل بولىدۇ ياكى ئۆزلۈكىدىن ھەل بولىدۇ. ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجنىڭ ئېشىپ بېرىشى كىشىلەرنىڭ سۈبېيېكتىپ ئارزۇسىغا باغلىق بولمىغان ئوبيېكتىپ يۇزلىنىش. ئۇ، ھەم جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ھەم جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭغا سەل قاراش، خەلق ئاممىسىنىڭ نورمال ئىستېمال تەلىپىنى بېسىش ياكى ئۇنى سىنىپىي كۆرەش ئۇسۇلى بىلەن «ھەل قىلىش» قا ئۇرۇنۇش تامامەن خاتا. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش — مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ بىردىنبىر توغرا ئۇسۇلى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قالاقلىقى زىددىيەتنىڭ ئاساسىي تەرىپى، شۇنداقلا دۆلەت ئەھۋالىمىزنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشى بولغاچقا، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورگانلىرى «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى مۇمكىنقەدەر چاپسانراق ئاشۇرۇش» ⑦ نى ئۆز خىزمەتلىرىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى قىلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاساسىي زىددىيەتنى ياخشى ھەل قىلغىلى، مۇقىملىققا كاپالەتلىك قىلغىلى، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى تېخىمۇ تېزلەتكىلى بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش — سوتسىيالىزمنى مۇستەھكەملەش ۋە كەلگۈسىدە كوممۇنىزمغا ئۆتۈشنىڭ زۆرۈر شەرتى.

سوتسىيالىزم بىلەن كوممۇنىزم كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات ۋە يېتىلىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان ئىككى باسقۇچى. سوتسىيالىزم كوممۇنىزمنىڭ زۆرۈر تەييارلىقى؛ كوممۇنىزم سوتسىيالىزمنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى. كوممۇنىزم جەمئىيىتى مەھسۇلات ئىنتايىن مول بولغان، ھەركىم قابىلىيىتىگە يارشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى يولغا قويۇلىدىغان جەمئىيەت. ماددىي نەرسە ئىنتايىن مول بولغان شارائىت يارىتىلماي تۇرۇپ، ئېھتىياجغا قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى يولغا قويۇش مۇمكىن ئەمەس. «ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئاخىرقى ھېسابتا يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ غەلىبە قىلىشىدىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئاساسلىق نەرسە» ⑧. كوممۇنىزمغا ئۆتۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن سوتسىيالىزمدا چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەش كېرەك. سوتسىيالىزمنىڭ غەلىبىسى قانچە كەڭ، قانچە ئومۇمىي بولسا، سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسى قانچە مۇستەھكەم بولسا، كوممۇنىزم جەمئىيىتى ئۈچۈن شۇنچە كەڭ، شۇنچە ئومۇمىي ۋە شۇنچە پۇختا ئاساس يارىتىلىدۇ. پەقەت سوتسىيالىزم باسقۇچىدىكى ۋەزىپىلەرنى ياخشى ئورۇنلىغاندىلا، ئاندىن «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا كوممۇنىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ماددىي ئاساس يارىتىلىدۇ» ⑨ بولىدۇ.

دېمەك، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش — ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ تۈپ نۇقتىسىنەزەرى؛ ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇشتىكى تەجرىبە - ساۋاقلىرىنىڭ ئىلمىي يەكۈنى؛ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنىڭ بىر مۇھىم مەزمۇنى؛ زامانىمىزدىكى جۇڭگونىڭ بارلىق مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشنىڭ ئاچقۇچى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى راۋاجلانمىسا، دۇنيا تىنچلىقىنى قوغداش، زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇش، ئىنسانىيەتنىڭ ئىلغار ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى راۋاجلانمىسا، جۇڭخۇانى

گۇللەندۇرۇش، ئىلغار مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى راۋاجلانمىسا، سوتسىيالىزم تۇرمۇزىمىدە چىڭ تۇرغىلى ۋە ئۇنى مۇستەھكەملىگىلى، ئۇنىڭ ئەۋزەللىكى ۋە ھاياتىي كۇچىنى نامايان قىلغىلى بولمايدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى راۋاجلانمىسا، دۆلەت ئىچىدىكى ھەر خىل مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش، مۇقىملىقنى ساقلاش مۇمكىن بولمايدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى راۋاجلانمىسا، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىقنى مۇكەممەللەشتۇرۇش، «ئىككى مەدەنىيەت» قۇرۇلۇشىنى كۇچەيتىش تەسىرگە ئۇچرايدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى راۋاجلانمىسا، بىر دۆلەتتە ئىكى خىل تۈزۈمنى يولغا قويۇش، تىنچ يول بىلەن ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئەملگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ئۇ بارلىق خىزمەتلىرىمىزنىڭ چىقىش نۇقتىسى ۋە ئۇلچىمى.

III

ئىجتىمائىي ئېگىزلىك زىددىيەتنىڭ ھەرقايسى ئىجتىمائىي فورماتسىيىدىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يولى ۋە ئۇسۇللىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك سىنىپىي جەمئىيەتتە ئىجتىمائىي ئېگىزلىك زىددىيەت سىنىپىي زىددىيەت بولۇپ ئۇ پادىلەنگەنلىكتىن، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئاساسەن سىنىپىي كۈرەشكە تايىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. سىنىپ سىنىپ سۇپىتىدە يوقىتىلغان سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئىجتىمائىي زىددىيەت سىنىپىي زىددىيەت بولۇپ ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە خەلق ئاممىسى ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ ۋەكىلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دۆلەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلانغان بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش سىنىپىي كۈرەشنى ۋاستە قىلمايدۇ. بۇ ھال بىزدىن ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يېڭى ئۇسۇللىرى ئۈستىدە تېخىمۇ كەڭ ئىزدىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇنداق بىرقانچە ئىشنى چىڭ تۇتۇش كېرەك:

بىرىنچى، ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىگە بولغان تونۇشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش لازىم. بىزنىڭچە، بۇنىڭدا مۇنداق ئىككى نۇقتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش لازىم. بىرى، ئىلمىي باشقۇرۇش ۋە پەن - تېخنىكىغا بولغان ئېھتىياجنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىشقا باب كېلىدىغان ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى بىر قاتار ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈردى. شۇڭا، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئادەتتە ئېيتىلىدىغان ئەمگەكچى، ئەمگەك ئوبيېكتى ۋە ئەمگەك ۋاستىلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ ئامىل دائىرىسىدىلا چۈشەنمەي، بەلكى ئۇنى ئىلمىي باشقۇرۇش ۋە پەن - تېخنىكا بىلەن بىرلەشتۈرۈپ چۈشىنىش، پەن - تېخنىكا بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۇچى دېگەن قاراشنى ھەقىقىي تۈردە تىكلەش، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ زامانىمىزغا ماس تەرەققىيات ھالىتىنى ۋە قۇرۇلمىسىنى توغرا تونۇش كېرەك؛ يەنە بىرى، بەلكى تېخنىكا مۇھىمى، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىكەنلىكىنى ھەقىقىي تۈردە چۈشىنىش، ئېغىزدا ئەمەس ئەمەلىي خىزمەتلەردە ئەمەلىيلەشتۈرۈش لازىم. بۇ جەھەتتە بەزى مەسىلىلەرنىڭ يەنىلا مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلماسلىقىمىز كېرەك. ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ رولىنى ھەقىقىي تۈردە چۈشەنمەي تۇرۇپ، ئۇنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش مۇمكىن ئەمەس.

ئىككىنچى، مەۋقەنى پەن - تېخنىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا قارىتىش كېرەك. دېڭ شياۋپىڭ: «پەن- تېخنىكا بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى» ⑩ دەپ كۆرسەتتى. پەن - تېخنىكا شۇنىڭ ئۈچۈن بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۇچى بولىدۇكى، ئۇ، ئەمگەكچىنىڭ ئەمگەك ماھارىتىنى ئۆستۈرىدۇ؛

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىجتىمائىي ئەمگەك قوراللىرىنى ئىجاد قىلىدۇ ياكى ئۇنى يېڭىلايدۇ؛ ئەمگەك ئوبيېكتىنى كېڭەيتىدۇ؛ ئەمگەك ئامىللىرى ئارىسىدىكى بىرىكىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىدۇ؛ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئاز كۈچ بىلەن تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ سۈپەتلىك مەھسۇلات يارىتىدۇ. دۇنيانىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىيات تارىخىغا نەزەر سالساق، پەن - تېخنىكىدىكى ھەربىر چوڭ كەشپىيات ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدە غايەت زور سەكرەش پەيدا قىلغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. پار ماشىنىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ئىپتىدائىي كاپىتالىزمنىڭ مانافاكتۇرا سانائىتىنى ماشىنا سانائىتىگە تەرەققىي قىلدۇرىدى؛ ئېلېكتىرنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ئىنسانىيەتنى ئېلېكترون دەۋرىگە ئېلىپ كىردى. بۈگۈنكى كۈندە پەن - تېخنىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىدىكى رولى تېخىمۇ روشەن بولماقتا. بەزى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ پەن - تېخنىكا ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆستۈرۈش نىسبىتى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرى 5 — 20 بولغان بولسا، 70 - يىللارغا كەلگەندە 60 — 80 گە يەتكەن: ئەنگلىيە، ئامېرىكا، گېرمانىيە، فرانسىيە، ياپونىيە قاتارلىق بەش دۆلەتنىڭ ستاتىستىكا مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ 1850 - يىلىدىن 1950 - يىلغىچە بولغان 100 يىل ئىچىدە كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمى 235 ئامېرىكا دوللىرىدىن 861 ئامېرىكا دوللىرىغايېتىپ، 3.7 ھەسسە ئاشقان. پەن - تېخنىكا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان 1950 - يىلىدىن 1973 - يىلغىچە بولغان 23 يىل ئىچىدە كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمى 861 ئامېرىكا دوللىرىدىن 4606 ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىپ، ئىلگىرىكىدىن 5.4 ھەسسە ئاشقان. روشەنكى، ئىگىلىكنى يۈكسەلدۈرۈش پەن - تېخنىكىدىن ئايرىلالمايدۇ. شۇڭا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن پەن - تېخنىكىنى راۋاجلاندۇرۇش كېرەك. ھالبۇكى، پەن - تېخنىكا قۇرۇق شۇئار بىلەن تەرەققىي قىلمايدۇ. ئۇنىڭغا زۆرۈر بولغان سىلىنى مەنغا كاپالەتلىك قىلىش؛ ئۇنىڭ ئاساسى بولغان ماتېرىيال ئەھمىيەت بېرىش ۋە ماتېرىيال بولغان سېلىنمىنى كۆپەيتىش؛ ئىختىساسلىق خادىملارنى تەربىيىلەشنىڭ يول ۋە شەكىللىرىنى كېڭەيتىش لازىم.

ئۆچىنچى، ھەرقايسى ساھەلەردىكى ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش كېرەك. بىزنىڭ ئىسلاھات تىمىز «سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى مۇستەھكەملەش» كە، پارتىيە رەھبەرلىكىنى مۇستەھكەملەشكە، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈم شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدا يەتكۈزۈش»⑪نى مەقسەت قىلىدۇ. ئىسلاھات ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۈستقۇرۇلمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان قۇرۇلمىلار بەرپا قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تېخىمۇ كەڭ يول ئېچىلىدۇ. ئىسلاھات قانچىكى چوڭقۇر، ئومۇميۈزلۈك، ئۈزۈل - كېسىل بولسا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى شۇنچە كەڭ شارائىتقا ئىگە بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى قانچە تەرەققىي قىلسا، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى ۋە پارتىيە رەھبەرلىكىنى مۇستەھكەملەش شۇنچە پۇختا ئاساسقا ئىگە بولىدۇ.

تۆتىنچى، بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە مۇستەھكەملەش كېرەك. بازار ئىگىلىكى ئىجتىمائىي بايلىقلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا بازار مېخانىزمىنى ئاساس ۋە يېتەكچى قىلىدىغان بىر خىل ئىقتىسادىي ھەرىكەت فورماتسىيىسى بولۇپ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئالاقىدار ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، خەلقنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاش ۋە رىقابەتنى يولغا قويۇش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئۇنۇملۈك ۋاستىسى ھېسابلىنىدۇ. ماركس بىلەن ئېنگېلس كاپىتالىزمنىڭ XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇ-

تۇرلىرىغچە بولغان تەرەققىياتى ئۇستىدە توختـ
لىپ «بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ تېخى يۇز يىلغا يەتمـ
گەن سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقى داۋامىدا يارانقان
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىلگىرىكى ھەممە دەۋر
لەردە يارىتىلغان بارلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى
دىنمۇ كۆپ ۋە زور بولدى»⑫ دەيدۇ. بۇنىڭدىكى
سىر بۇرژۇئازىيىنىڭ بازار ئىگىلىكىنىڭ رولىدىن
تولۇق پايدىلانغانلىقىدا. شۇڭا، بازار ئىگىلىكىنىڭ
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى
ئۇنۇملۇك ۋاستە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش
كېرەك.

بازار ئىگىلىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش
كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئۇنۇملۇك ۋاسىتـ
سى دېگەندە، ئاساسلىقى مۇنداق ئىككى تەرەپ
كۆزدە تۇتۇلىدۇ: بىرى، بازار ئىگىلىكى شارائـ
تىدا شەكىللەنگەن رىقابەت ئىشلەپچىقارغۇچى ۋە
ئىگىلىك باشقۇرغۇچى ئۇرۇنلارغا ناھايىتى زور بە
سىم ۋە ھاياتىي كۈچ ئېلىپ كېلىپ، كىشىلەرنىڭ
ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ياخشىلىشىغا، ئەقلىي كۈ
چىنى ئېچىشىغا، پەن - تېخنىكىنى تەرەققىي قىلـ
دۇرۇشىغا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاند
دۇرۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ. يەنە بىرى، بانكا،
تىرست، پاي چېكى شىركىتى قاتارلىق ئىقتىسادىي
شەكىللەرنى يارىتىپ، ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپ
چىقىرىشنى مۇۋاپىق تەشكىلىي شەكىل بىلەن تە
مىنلىگەندىن باشقا، باھا، پايدا، ئۆسۈم ۋە باج
قاتارلىق كەم بولسا بولمايدىغان ئىقتىسادىي ۋاسىتە
ۋە پىشاڭلار بىلەن تەمىنلەپ، ئەنئەنىۋى ئىقتىسا
دىي قۇرۇلمىنىڭ ئۆزگىرىش قەدىمىنى تېزلىتىپ،
يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يارىتىدۇ ۋە ئۇ
نى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. شۇڭا، بازار ئىگىلىكـ
نىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش
تىكى رولىغا سەل قارىغىلى بولمايدۇ.

بەشىنچى، تىنچ مۇقىم بولغان ئىجتىمائىي
مۇھىتنى بەرپا قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش كېرەك.
تەرەققىيات دەۋرىمىزدىكى يۇزلىنىش، بىزنىڭ
بىردىنبىر چىقىش يولىمىز. ھالبۇكى، مۇقىملىق
تەرەققىياتنىڭ ئاساسى، «جۇڭگونىڭ مەسىلىسىدە
ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغىنى — مۇقىملىقتىن
بولۇشى.»⑬ مۇقىملىق بولمىسا، تەرەققىياتتىن
سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى
نى راۋاجلاندۇرۇشقا نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق.
بىزنىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشىمىز، سىرتقا قا
رىتا ئىشىكنى ئېچىۋېتىشىمىز، بازار ئىگىلىكى
تۈزۈلمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشىمىز، ئىككى
مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشىمىز، چەت
ئەللەرنىڭ ئىلغار پەن - تېخنىكىسى ۋە باشقۇرۇش
ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىشىمىز، ماۋارىپنى گۈل
لەندۇرۇشىمىز، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە
قانۇنچىلىقنى كۈچەيتىشىمىز، تۈت ئاساسىي پرىن
سىپتا چىڭ تۇرۇشىمىز — ئىشلەپچىقىرىش كۈچ
لىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. پەقەت
مۇقىملىق بولغاندىلا، ئاندىن بۇ ئىشلارنى قىلغىلى
بولىدۇ. شۇڭا، مۇقىملىقنى قەدىرلەش، ئۇنى
قوغداش، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى را
ۋاجلاندۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتى يۈكسەكلىكىگە
كۆتۈرۈپ تونۇش ۋە مۇئامىلە قىلىش لازىم.

ئىزاھلار:

① «ماركس - ئېنگلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم 139 - بەت.
② «ماركس - ئېنگلس خەت چەكلىرى»، 1978 - يىلى نەشرى 47 - بەت.
③ «ماركس - ئېنگلس ئەسەرلىرى» (خەنزۇچە نەشرى)، 23 - توم 204 - بەت.
④⑤⑥⑨⑩⑪⑬ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»، 3 - توم 128، 777، 463، 281، 569، 499، 586 - بەتلەر.
⑦⑫ «ماركس - ئېنگلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم 466، 439 - بەت.
⑧ «لېنىن ئەسەرلىرى» (خەنزۇچە نەشرى) 37 - توم 18 - بەت.

(پوچتا نومۇرى: 830046)
تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئىككى مەدەنىيەت ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە

مەريەم ساۋۇت*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىنىڭ بار-لىققا كېلىشى ۋە ھەرقايسى ئەللەردە «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىغا بېرىلگەن تەبىرلەر، ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى ھەمدە بۇ ئىككى مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要：本文探讨"文明"这一概念的产生、各国对文明概念的界定、物质文明与精神文明的产生及其关系等。

Abstract: In this article, the writer approached the idea of "civilization" from its formation, its limits of various countries and from the formation of material civilization, spiritual values and their relations.

1. «مەدەنىيەت» ئۇقۇمى ھەققىدە

«مەدەنىيەت» دېگەن ئۇقۇم ناھايىتى مول مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، ئۇزاق تارىختا ئىگە. كىشى-لەرنىڭ «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ سۆزگە بەرگەن تەبىرى ھەر خىل بولۇپ كەلمەكتە.

فرانسىيە ئېنسىكلوپېدىيىسىدە بەزى مەشھۇر شەخسلەر، فېئودال ئىستىبداتلارغا قارشى تۇرغۇ-چىلار «مەدەنىيەتلىك كىشىلەر» دەپ ئىزاھلانغان.

سابىق شەرقىي گېرمانىيە ئېنسىكلوپېدىيە-سىدە «ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئەڭ ئاددىي تۈزۈمۈش شەكلىدىن كې-يىنكى تەرەققىيات باسقۇچىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ باسقۇچتا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىل-غان بولىدۇ. يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا - سانائەت، شۇنىڭدەك جەمئىيەت ۋە دۆلەت تەشكىلاتلىرى بىردەك تەرەق-قىي قىلغان بولۇپ، بۇ ئومۇمەن مەدەنىيەت دېيى-لىدۇ» دەپ تەبىر بېرىلگەن.

«ئىسپانىيە خەلقىئارا ئېنسىكلوپېدىيىسى» دە «مەدەنىيەت مۇئەييەن رايوندا ئولتۇراقلاشقان ھەم-دە ئاساسا ئېتىراپ قىلىدىغان، دائىرىلەرنىڭ قانۇ-نىي ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشى ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتىنى كۆرسىتى-دۇ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3500 يىل ئەتراپىدا يېقىن شەرقتە، بىرنەچچە ئەسىرلەر داۋامىدىلا قە-بىلىلەر جەمئىيىتى ئارقىلىق كېيىنى شەھەرلەشى-كەن مەدەنىيەتلىك جەمئىيەت روشەن ھالدا تۇرغۇ-

* مەريەم ساۋۇت: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇقۇغۇچىلار باشقارمىسىنىڭ خادىمى.

زۇلغان بولۇپ، سىياسىي ئورۇنلاردىكى كىشىلەر مەدەنىيەتلىك كىشىلەر بولىدۇ. ئۇلارنىڭ تەشكىللىك تۈرمۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي قىلىپى مەدەنىيەت دېيىلىدۇ» دېيىلگەن.

ياپونىيە «دۇنيا مەدەنىيىتى چوڭ ئىشلار ئېنسىكلوپېدىيىسى» دە مۇنداق تەبىر بېرىلگەن: «مەدەنىيەت بىر جەمئىيەت ياكى دۆلەتنىڭ مەنىۋى (سەنئەت، دىن ئەخلاق، پەن، قانۇن قاتارلىقلار ۋە يېزا ئىگىلىك، تېخنىكا، ئىقتىساد قاتارلىقلار) تۈرمۇشىدىن ئىبارەت ئومۇمىي گەۋدىنى كۆرسىتىدۇ، تار مەنىدىن ئېيتقاندا، ئالدىنقىسى مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ياكى مەنىۋى مەدەنىيەت دېيىلىدۇ؛ كېيىنكىسى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ياكى ماددىي مەدەنىيەت دېيىلىدۇ».

«گېرمانىيە ئېنسىكلوپېدىيىسى» مۇنداق تەبىر بېرىلگەن: «مەدەنىيەت، سىپايىلىك بىلەن بەدۇنيالىك سىلىشتۇرمىسىدا بارلىققا كەلگەن، ئىنسانلارنى نوقۇل ھايۋانلار بىلەن سىلىشتۇرۇپ ئېيتىلغان. ھازىرقى زامان ئادەملىرى ئەسلىدىلا ھايۋان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوخلاش، تاماق يېيىش، ناچار ھاۋارايى شارائىتى قاتارلىق تەبىئى ئاپەتلەردىن قوغدۇنۇش جەھەتلىرىدە باشقا ھايۋانلاردىن پەرقلىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ مۇھىم ئەزالىرى — نەپەسلىنىش، ھەزىم قىلىش، ۋە قان ئايلىنىش قاتارلىق جەھەتلەردە ھايۋانلارغا ئىنتايىن ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن ئېرسىيەتچانلىق جەھەتتىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. مەدەنىيەت تىل، دىن، چوقۇنۇش، ئەخلاق - پەزىلەت، سەنئەت ۋە ئىنسانلار ئىدىيىسىنىڭ ئىدىراكى ئىپادىلىنىشى بولۇپ، بۇ جەھەتتىن ھايۋانلاردىن پەرقلىنىدۇ».

يۇقىرىقىلاردىن «مەدەنىيەت» دېگەن سۆزگە بېرىلگەن ھەر خىل تەبىرلەرنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ سۆز كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا ئالاقىدار بولغاچقا، ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى ئۇنى چۈشىنەلەيدۇ.

دېمەك، ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ ئادەم بولغاندىن تارتىپ تاكى ھازىرغا قەدەر بولغان پائالىيەت تارىخى «مەدەنىيەت» دەپ ئاتىلىدۇ.

2. ماددىي مەدەنىيەت

ماددىي مەدەنىيەت ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ھەرىكەت پائالىيىتى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىشىنىڭ مەھسۇلى، ماركس ئىنسانىيەتنىڭ يەر شارىدا ئىز قالدۇرۇشتىن بۇرۇنقىسىنى «بىرىنچى تەبىئەت» دەپ ئاتىغان. شۇڭا ئۇلارنى ماددىي مەدەنىيەت دېيىشكە بولمايتتى. ماددىي مەدەنىيەت پەقەتلا ئىنسانلار پەيدا بولغاندىن كېيىنكى مەدەنىيەت بولۇپ، ئۇ، ئىنسانلارنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش جەريانىدا پەيدا بولغان، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىشىنىڭ نەتىجىسى، ئىنسانلارنىڭ ئەقلىي پائالىيىتىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، مەدەنىيەت، ئىنسانلارنىڭ يەر شارىدا قالدۇرغان تامغىسىدىن ئىبارەت. ئىنسانلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، ئىرادىسى، مەنىۋى رولى قاتارلىقلار «ئىككىنچى تەبىئەت» ياكى «ئىنسانلار تەبىئىتى» نى شەكىللەندۈرگەن مەدەنىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مانا بۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ماددىي مەدەنىيەتتىن ئىبارەت. ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىدە، ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۇنۇمىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىدە، ئىنسانلارنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنىڭ سۈپىتى ۋە سەۋىيىسىدە ئىپادىلىنىدۇ. ماددا شەكلىدە بارلىققا كەلگەن بۇ خىل مەدەنىيەتنى كىشىلەر كۆرەلەيدۇ، تەسەۋۋۇر قىلالايدۇ.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيىتى ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچتا بولۇپ، بۇ دەۋردە ئۇلار تاشتىن ھەر خىل قوراللارنى، سۆڭەكتىن يىڭنە ۋە ھەر خىل سايمانلارنى ياسىغان. تاشنى

تىشىپ ئۇنى ساپلاش بىلەن قورالنىڭ ئۇنۇمدارلى-
قىنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرگەن. پار ماشى-
نىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى سانائەتتە بۆسۈش ياـ
راكتېرلىك يېڭىلىق يارىتىپ، قاتناش، ئىشلەپچى-
قىرىش جەھەتتە زور ئۇنۇم يارىتقان. ئىجتىمائىي
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىدىكى
ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئىسلاھات، ئىنسانلارنىڭ
تەبىئەتتە ھازىرلىغان ماددىي شارائىتلىرى ئاساسدا
ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ئۆي ھايۋانلىرىنى كۆن-
دۈرۈش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، چارۋىچى-
لىق ئىگىلىكىنى تىكلەش، ئۆسۈملۈك ئۇرۇقلىرى-
نى يېغىش ۋە ئۇنى تېرىش ئارقىلىق يېزا ئىگىلى-
كىنى يارىتقان، شۇنداق قىلىپ يېزا ئىگىلىكى ۋە
چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى ئىگىلىك بارلىققا
كەلگەن. ئىنسانلار چارۋىچىلىق بىلەن يېزا ئىگە-
لىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق تېخنىمۇ
كۆپ ماددىي بايلىقلارنى يارىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ
ماددىي تۇرمۇشىنى زور دەرىجىدە ياخشىلىغان.
ئىنسانلار تۇرالغۇ، كىيىم - كېچەك، يېمەك -
ئىچمەك، ھەر خىل قاتناش قوراللىرى بولغان
دەۋرنى يارىتقاندىن بېرى ماددىي مەدەنىيەت تېز
تەرەققىي قىلدى. مىسىرنىڭ ئەل - ئېھراملىرى،
قەدىمكى رىمنىڭ سۇ نولىرى، جۇڭگونىڭ سەددە-
چىن سېپىلى، سۇۋەيىش قانىلى، كىرىمىل سارا-
يى، بېيجىڭ خان سارايى، ئاقساراي قاتارلىقلار
ئىنسانلار پەيدا بولغاندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن
بولۇپ، قەدىمكى ئەمگەكچان خەلقنىڭ ئەقىل -
پاراسىتىنىڭ ۋە جاپالىق ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلى،
رايونىمىزدىن تېپىلغان ئابىدە تاشلار، كرورەن
گۇزىلى بىلەن بىرگە تېپىلغان رەڭدار پالاز ۋە يۇڭ
توقۇلمىلار، ھەر خىل پەرداز بۇيۇملىرىنىڭ رەڭ-
گىنىڭ 4000 يىلدىن ئارتۇغراق ۋاقتتىن بېرى
ئۇزۇگىرىپ كەتمەگەنلىكىمۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ماد-
دىي مەدەنىيەتنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەتتىكى ئىنكاسى-
دۇر. ئۇنىڭدىن باشقا دىيارىمىزدا ساقلىنىپ قال-
غان مىڭ ئۆيلەردىكى ھەر خىل رەسىملەر، بۇياق-
چىلىق تېخنىكىسى، ئۇزۇم شارابى ئىشلەش تېخ-
نىكىسى، مېتال تاۋلاش تېخنىكىسى، قەدىمكى
ئۇدۇن گۈلقەنتى، تۇرپان كارىزى، دورىگەرلىك
تېخنىكىسى، يىپەك يولىنىڭ كەشپ قىلىنىشى،
ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام قاتارلىقلار-
مۇ ئەمگەكچان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ماددىي مەدەنىيە-
تىنىڭ تارىخىي ئىزلىرىدىن ئىبارەت.

3. مەنىۋى مەدەنىيەت

ئىنسانلار ئوبيېكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش بە-
لەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزلىرىنىڭ سۇبيېكتىپ دۇنيا
قارىشىنىمۇ ئۆزگەرتىدۇ.

بىزنىڭ سۇبيېكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش نە-
تىجىلىرىمىز، مەنىۋى تەرەققىياتنىڭ نەتىجىسى.
ئومۇمىي نۇقتىدىن ئالغاندا، ماتېرىپ، پەن - مەدە-
نىيەت بىلىملىرىمىزنىڭ تەرەققىياتى، ئىدىيە -
ئەخلاق، سىياسىي سەۋىيىمىزنىڭ يۇقىرى كۆتۈ-
رۈلۈشىدىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنى-
دۇ. مەنىۋى مەدەنىيەت گەرچە ئىنسانلارنىڭ مەن-
ۋى ساھەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالسىمۇ، لېكىن ئۇ
ھەرگىز ئابستراكت ۋە تۇتقىلى بولمايدىغان نەرسە
ئەمەس. بەلكى ئەمەلىي مەۋجۇت بولغان، چۈشە-
نىشكە بولىدىغان نەرسە. ماتېرىپ، پەن - مەدەنە-
يەت، سەنئەت، سەھىيە، تەنتەربىيە ئىشلىرىنىڭ
تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە تەرەققىيات كۆلىمىنى
ئۆلچىگىلى، سىلىشتۇرغىلى بولىدۇ. مەنىۋى مە-
دەنىيەتنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولغان سىياسىي، قا-
نۇن، ئەخلاق، دىن، پەلسەپە قاتارلىق ئىجتىمائىي
ئىدىئولوگىيىلەرنىمۇ ئۆلچەشكە، سىلىشتۇرۇشقا
بولىدۇ. ئىنسانلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن قە-
دىمكى قۇللۇق تۈزۈم جەمئىيىتىگە، ئوتتۇرا ئە-
سىردىكى قۇللۇق تۈزۈم جەمئىيىتىدىن يېقىنقى
دەۋردىكى كاپىتالىستىك تۈزۈم جەمئىيىتى دەۋرىگە
كىرگەندىن بېرى، مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ھەرقاي-
سى ساھەلىرىدە بولۇپمۇ ماتېرىپ، پەن - تېخنىكا،

سەھىيە، تەنتەربىيە ساھەلىرىدە، ۋە ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە مەدەنىيەت بىلىملىرى كەڭ تۇردە راۋاجلانىدى. دەل مۇشۇ مەزگىللەردە بىر تۇركۇم مەدەنىيەت ئىگىلىرى ۋە مەدەنىي ئىدىئولوگىيىلەر بار-لىققا كەلدى.

ماۋارىپ، پەن - مەدەنىيەتنىڭ سەۋىيىسى بەر-ىر جەمئىيەتنىڭ مەنۇى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە باھا بېرىشنىڭ ئوبيېكتىپ ئاساسى.

مەنۇى مەدەنىيەت يەنە ئادەم بىلەن ئادەم ئوتۇرىسىدىكى ئەخلاق مۇناسىۋەتلىرى ۋە سىياسىي مۇناسىۋەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. ئىدىيە، سىياسەت، ئەخلاق مەنۇى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، گەرچە ھەممىسى «مەدەنىيەت» دېگەن سۆزگە يېغىنچاقلىنىپ، ماددىي ۋە مەنۇى ئىشلەپچىقىرىشتا ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ئۇ ھامان پەن-مەدەنىيەت بىلىمىدىن پەرقلىنىدۇ، ئۇ جەمئىيەت تۈزۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، ئادەملەر ئارا ئەخلاق مۇناسىۋەتلىرىدە شۇنىڭدەك سىياسىي مۇناسىۋەتلەردە كۆپرەك ئىپادىلىنىدۇ. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئوخشاش بولمىغان دەۋرلىرىدە، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ھەر خىل مۇناسىۋەتلەردىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مەنۇى مەدەنىيەت مەۋجۇت بولغان بولىدۇ. جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ ئەخلاقىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ، ئىدىيە، ئېڭىمۇ ئۆسىدۇ، ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ كۈنسايىن مەدەنىيلىشىپ، ئىنسانىي يۈنۈلۈشكە قاراپ راۋاجلىنىدۇ.

4. ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنۇى مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى

«مەدەنىيەت» دېگەن سۆزنى چۈشىنىشىمىزگە ئاساسلانغاندا، ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنۇى مەدەنىيەت بىرلا ۋاقىتتا بارلىققا كەلگەن. ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى تونۇشى ۋە ئۆزگەرتىشى ئەڭ دەسلەپتە ماددىي ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت بىرلا جەريانداپ بېرىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىنى بىر قەدەم ئىلگىرىلىتىش ئۈچۈن ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنۇى مەدەنىيەت بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ، بىر بىرىگە ئۆتۈشىدۇ ۋە بىر بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ. ھەرقانداق جەمئىيەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ماددىي مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇش ۋە تەرەققىي قىلىش ئاساسى بولىدۇ. بۇ ئىنسانىيەت

جەمئىيەتى تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتى.

ماددىي مەدەنىيەت مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئاساسى. مەنىۋى مەدەنىيەت ماددىي مەدەنىيەتتىن كېيىلىدۇ، ماددىي مەدەنىيەت ئاساس قىلىنمىسا، مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. تۇرمۇشتىكى يوقسۇللۇق تېگى تەكتىدىن ئالغاندا، نادانلىق بولۇپ، نادانلىق مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلمىغانلىقىنىڭ ئاساسى. ماددىي مەدەنىيەت بولغاندىلا، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى ئىلگىرى سۈرۈشكە، ئاندىن كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا بولىدۇ. پەقەت ئىشەنچلىك ۋە تولۇق ماددىي مەدەنىيەت بولغاندىلا، ئاندىن مەنىۋى مەدەنىيەتنى يۇقىرى سەۋىيىگە قاراپ تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولىدۇ. شۇڭا ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى يېتەرلىك بولغاندىلا، مەنىۋى مەدەنىيەتمۇ يېتىرلىك تەرەققىياتقا ئېرىشىدۇ. دېمەك، ماددىي مەدەنىيەت مەنىۋى مەدەنىيەتنى بەلگىلەيدۇ. قانداق ماددىي مەدەنىيەت بولسا، شۇنداق مەنىۋى مەدەنىيەت بولىدۇ، لېكىن مەنىۋى مەدەنىيەت خۇددى كۆلەڭگۈدەك ماددىي مەدەنىيەتكە ئەگىشىپلا يۈرمەيدۇ. ئۇ نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، ماددىي مەدەنىيەتكە غايەت زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. مۇبادا مەنىۋى مەدەنىيەت تۇتۇلماي، ناچار كەيپىيات، ناچار قىلىق، پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىق، ئومۇمىنىڭكىنى بۇزۇپ چېچىش ۋە ئوغرىلىق ئەۋج ئېلىپ كېتىدىغان بولسا، ماددىي مەدەنىيەت ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، ئېغىر ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا، ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تۇتۇش بىلەن بىرگە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تۇتۇشنى كۈچەيتىش تولىمۇ زۆرۈر.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. دېڭ شياۋپىڭ: «سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى توغرىسىدا» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى. ج. ك، پ مەركىزى كومىتېتى تەشۋىقات بۆلۈمى باستۇرغان (ئۇيغۇرچە).
2. «ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت»، خوتەن خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى.
3. «ماركس - ئېنگلس ئەسەرلىرى» 4 - توم (2-، 471 - بەت).
4. «شىنجاڭ گېزىتى»، «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى» نىڭ 1996 - يىلى 10 - 11 - ئايلىرىدىكى سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتكە ئائىت ماقالىلەر.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىمىنقۇتى

مەشھۇر شائىر نىم شىھىت ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ھەققىدە

كېرىمجان ئابدۇرېھىم*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ھازىرقى زامان مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى نىم شىھىتنىڭ ھايات پائالىيىتى، شېئىر ئىجادىيىتىدىكى تالانتى، ئۆزگىچە خاسلىقى ۋە ئالاھىدىلىكى شۇنداقلا ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى مۇھاكىمىلىك بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文论述维吾尔族现代著名诗人尼木谢依提的生平，诗歌创作天才，他的独到之处以及他对现代维吾尔族诗歌的贡献。

Abstract: In this article, the writer expounds the famous modern Uyghur poet Nim. Xeyit about his life, poems and his wisdom in writing. He also expounds the poet's special characters and his contribution to modern Uyghur poem.

نىم شىھىت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پەخىرلىك ئورۇنغا ئىگە بولغان مەشھۇر شائىرلىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇ ئۆزىنىڭ تەخمىنەن 40 يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ھاياتىدا «مىڭ ئۆي ۋە پەرھات ـ شېرىن» غا ئوخشاش يىرىك ئەسەرلىرىدىن باشقا يەنە يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن سۇغۇرۇلغان، ئىلىم ـ مەرىپەت تەرغىپ قىلىنغان، ئەل ـ يۇرتنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى رېئاللىقى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئۆزگىچە بەدىئىي ئۇسلۇبقا ۋە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە شېئىرلىرى بىلەن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. مەشھۇر شائىر نىم شىھىتنىڭ ھاياتى، ئىجادىي پائالىيەتلىرى، ۋەكىللىك ئەسەرلىرى ۋە ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. نىم شىھىتنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايان

نىم شىھىتنىڭ ئەسلى ئىسمى ئەرمىيا ئىلى، ئۇ دەسلەپكى مەزگىللەردە يۇرتىنىڭ نامىنى ئەدەبىي تەخەللۇس قىلغاچقا ئەرمىيا ئىلى سايرامى دەپمۇ ئاتالغان. 1933 ـ يىلىدىكى ئىغىر يارىلىنىشتىن كېيىن

* كېرىمجان ئابدۇرېھىم: قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئاسىستېنتى.

بولسا «نىم شېھىت» دېگەن ئەدەبىي تەخەللۇسنى قوللانغان. بۇ تەخەللۇس كېيىنچە ئۇنىڭ ئىسمى سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلغان. كىشىلەر ئۇنىڭ تولۇق ئىسمىنى نىم شېھىت ئەرمىيا ئېلى سايرامى دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى نامىنى نىم شېھىت دەپ ئاتاش ئاللىقاچان ئادەت بولۇپ قالدى.

نىم شېھىت 1906 - يىلى باي ئائىلىسىنىڭ سايرام يېزىسىغا قاراشلىق تېزەك قاغا كەنتىدە مەرىپەتپەرۋەر دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. دەسلەپكى خەت ساۋادىنى ئۆز يېزىسىدىكى دىنىي مەكتەپتە چىقارغان. 1922 - يىلىدىن 1930 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇ، باي ۋە كۆچا ئاھىيلىرىدىكى مەدرىسلەردە ئوقۇغان. ئۇنىڭ ئىلىمگە بولغان تەشنالىقى ئېشىپ، تېخىمۇ كۆپ بىلىم ئىگىلەش مەقسىتىدە، شۇ چاغلارغىچە يۈرتىمىز مەدەنىيەت - مائارىپىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەرگە بېرىپ، مەشھۇر «خانلىق مەدرىسى» گە ئوقۇشقا كىرگەن. بۇ يەردە ئۇ نۇرغۇن بىلىملەرنى ئۆگەنگەن، ئەدەبىي ئىجادىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ، جامائەت ئىچىدە تېزلا تونۇلۇشقا باشلىغان.

1933 - يىلى نىم شېھىت ھاياتىدىكى ئۇنتۇلماس بىر يىل بولدى. شۇ يىلى قەشقەردە قەشقەر خەلقىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىققا، ۋەتەن پارچىلاشقا، ئىچكى قالايمىقانچىلىققا قارشى بىر قېتىملىق قوراللىق كۆرىشى بولغاندا، نىم شېھىتمۇ شۇ كۆرەشكە قاتنىشىپ، دۇشمەن ئوقىدا ناھايىتى ئېغىر يارىلاندى. شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالىنى ئۇ مۇنداق يازغانىدى.

تەككەن ئىدى گەردەندىن،
ئوتۇپ چىقتى دەندادىن،
پارچىلۇەتتى ئېڭىكىمنى،
جاندىن ئايرىلا بولدى.

ئوق تەگدىيۇ ھۇش كەتتى،
دوستلارغا خەۋەر يەتتى،
«ئۆلگەن» دەپ گۇمان ئەتتى،
گۆرگە ئۆزىتا بولدى.

گەرچە شائىرنىڭ ھاياتى ئەنە شۇنداق خەۋپ ئىچىدە قالغان بولسىمۇ، لېكىن بىر مەزگىللىك جىددىي داۋالاش ئارقىلىق ئۇ، ئۆلۈم خەۋپىدىن قۇتۇلۇپ قالغان، ئەمما، سالامەتلىكىنىڭ ناچارلىقى سەۋەبلىك قەشقەردىكى ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇرالماي، بايىغا قايتىپ كېلىپ، يېڭىدىن قۇرۇلغان پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

1936 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى «ئاقسۇ ئۇچۇرى» ناملىق گېزىت چىقارغاندا، نىم شېھىت شۇ گېزىتنىڭ تەھرىرلىك خىزمىتىگە يۆتكەپ كېلىنگەن. شائىرنىڭ مۇشۇ چاغدىن باشلىنىپ 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقان ئاقسۇدىكى ھاياتى ناھايىتى مول مەزمۇنلۇق ئۆتكەن. ئۇ بىر تەرەپتىن گېزىتنىڭ ئەدەبىي بېتى ئارقىلىق ئاقسۇدا ئەدەبىي ھاياتنى جانلاندۇرۇپ، ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، سۈرگۈن ھېسابىدا ئاقسۇغا كېلىپ «ئاقسۇ گېزىتى» دە ئىشلىگەن لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن ئىنقىلابىي دوستلۇق ھەم ئىجادىيەت ھەمكارلىقى ئورنىتىپ، ئىدىيە ۋە ئىجادىيەت جەھەتتە كۆرۈنەرلىك ئالغا باسقان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئاز بولمىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يېزىپ، شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر شائىرى سۈپىتىدە تونۇلغان.

نىم شېھىت 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا بۈيرۇق بويىچە ئاقسۇدىن غۇلجىغا قايتقان مىللىي ئارمىيە تەركىبىدە غۇلجىغا بارىدى. شۇندىن تارتىپ شائىرنىڭ غۇلجىدىكى جەڭگىۋار ھاياتى باشلاندى. ئۇ غۇلجىدا

مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانلىق شتابى تەشكىل قىلغان «تارىخ يېزىش ئىشخانىسى» دا ئىشلىدى. خىزمەت زۆرۈرىيىتى بىلەن ئىلى، چۆچەك ئەتراپلىرىدا ئۇرۇش بولغان يەرلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، شۇ يەرلەردە بولغان ئۇرۇشلار ھەققىدە ماتېرىيال توپلاپ خاتىرە يازدى. 1948 - يىلى 1 - ئاۋغۇست غۇلجىدا «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» قۇرۇلدى. نەم شۆھبەت بۇ «ئىتتىپاق» نىڭ كېڭەش ھەيئەت ئەزاسى ۋە ئۇنىڭ نەشر ئەپكارى بولغان «ئىتتىپاق» ژۇرنىلىنىڭ تەھرىر ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلىنىپ، بۇ جەھەتلەردىمۇ ئاز بولمىغان ئەمگەكلەرنى قىلدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن نەم شۆھبەت ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىسلاھات، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا يېقىندىن ئاۋاز قوشۇپ، كۆزگە كۆرۈنگەن جامائەت ئەربابلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. 1952 - يىلى ئۇرۇمچىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلقىنىڭ 1 - قېتىملىق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىغا قاتناشتى. شۇندىن كېيىنمۇ ئۇ داۋاملىق تۇرۇپ ئۇلكىلىك، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ، سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولۇپ كەلدى. 1956 - يىلى جۇڭگو ئىسلام دىنى جەمئىيە-تى تەشكىللىگەن ھەج قىلغۇچىلار ئۆمىكى تەركىبىدە ھەج پائالىيىتىگە قاتناشتى ۋە چەت ئەللەردە دوستانە زىيارەتلەردە بولدى. 1957 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمە-سىنىڭ 1 - قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ بىرلەشمىنىڭ ۋە شىنجاڭ يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزالىقىغا سايلاندى، شۇندىن ئېتىبارەن ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدە ئىشلىدى.

60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ۋاقىت نەم شۆھبەت ھاياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا تولىمۇ كۆڭۈلسىز بىر مەزگىل بولدى. سولچىل ئىدىيىنىڭ ۋە مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنىڭ زىيانكەشلىكى تۈپەيلىدىن نەم شۆھبەت خىزمىتىدىن توختىتىلىپ، باي ناھىيىسىگە قايتۇرۇل-دى. جازا ھېسابىدىكى ئېغىر ئەمگەك ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن شائىرنىڭ سالامەتلىكى ناچارلىشىپ، 1972 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى.①

2. نەم شۆھبەتنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيەتلىرى

نەم شۆھبەت ئەدەبىي ئىجادىيەتكە نىسبەتەن بالدۇر كىرىشكەن ھازىرقى زامان شائىرلىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇ 20 - يىللاردا باي، كۆچا مەدرىسىلىرىدە ئوقۇپ يۈرگەن مەزگىللىرىدىلا خەلق قوشاقلىرى شەكلى بىلەن ھەر خىل تېمىلاردا بىر تۈركۈم شېئىرلارنى يازدى. مۇشۇ شېئىرلار ئاساسىدا شائىر 1930 - يىلى «بازار ۋە مازار» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى تۈزدى. بۇ توپلام شائىرنىڭ دوستلىرى ۋە جامائەت ئارىسىدا ياخشى باھالارغا ئېرىشتى. ئۇ 30 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر مەدرىسىلىرىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىللەردە يازغان شېئىرلىرى ئاساسىدا «مادارا ئەزىزىم» (چوڭ ياراشتۇرۇش) ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى تۈزدى. توپلامدە-كى شېئىرلاردا شۇ مەزگىللەردىكى ھەر خىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەر تېما قىلىنغاچقا ۋە ئاممىباب يەڭگىل بەدىئىي شەكىل قوللىنىلغاچقا، بۇ توپلامۇ جامائەتچىلىكنىڭ ياقتۇرۇپ ئوقۇشىغا سازاۋەر بولدى. شائىر قەشقەردە يەنە «ئەنۋارۇلھۇدا» (ھەقىقەت نۇرلىرى) ناملىق ئىشقى قەسىدىنى يازدى. شائىرنىڭ بىز كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولغان تۇنجى شېئىرى يەنىلا 1933 - يىلى قەشقەردە يازغان «ئۆمۈر خاتىرەمدىن» ناملىق شېئىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. نەم شۆھبەت بۇ شېئىرىدا ئاساسلىق قىلىپ ئۇزىنىڭ يارىلىنىش سەۋەبلىرىنى، داۋالىنىش جەريانلىرىنى يازغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىت، ئىجتىمائىي رېئاللىق ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرى ھەققىدىمۇ بايانلارنى بەرگەن-

---

① ئەرشىدىن ناتلىق تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ، 1980 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «يۈرەك سۆزى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىغا قارالسۇن.

دى. بۇ شېئىردىن شائىرنىڭ ۋەتەن، خەلق تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلۈش، دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىش، ئاممىباب، جانلىق بەدىئىي ئۇسۇللارنى قوللىنىشقا ئوخشاش ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بېخىلىرىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

نىم شېھىتنىڭ ئاشۇ يىللاردىن باشلىنىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقان تەخمىنەن 40 يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ھاياتىنى تۆۋەندىكىدەك تۆت باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن.

(1) ئاقسۇدىكى ئىجادىيىتى. شائىرنىڭ ئاقسۇدىكى ئىجادىيىتى تەخمىنەن 10 يىللىق ئىجادىيەت بولۇپ، 1936 - يىلىدىن 1945 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىجادىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. شائىر بۇ باسقۇچتا «بىلىم ئىشقىدا»، «بۈيۈك جۇڭگو»، «قىزىم يېغلىماڭ»، «ئوقۇغىلى كەتكەن ئىنىمغا خەت» قاتارلىق بىر تۈركۈم ياخشى شېئىرلارنى يازدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئىجادىيىتىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان مەشھۇر «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» داستانىنى يېزىپ، گېزىتتە ئېلان قىلىپ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. بۇ داستاننىڭ شۇ مەزگىللەردىكى تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولدى. نىم شېھىت بۇ يىللاردا يەنە دراما ئىجادىيىتى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسىدا «لەيلى - مەجنۇن» ئوپېراسىنى يازدى، ئارقىدىنلا «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» داستانىنى سەھنىلەشتۈرۈشكە كىرىشتى، ئەمما سالامەتلىكى يار بەرمەي، بۇ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولالمىدى.

نىم شېھىتنىڭ بۇ باسقۇچتىكى ئىجادىيىتىدە ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بىرقانچە مۇھىم تېما بار. ئىلىم - مەرىپەت تېمىسى ئەنە شۇلارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شائىر «بىلىم ئىشقىدا» قاتارلىق بىر قىسىم شېئىرلىرىدا دەۋر يۇكلىگەن يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق نۇقتىسىدىن چىقىپ ئىلىم - مەرىپەتنىڭ مەڭگۈلۈك قىممىتىنى، خاسىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، شۇ دەۋر كىشىلىرىنى ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىنىشكە، بىلىم ئارقىلىق ئۆزىنى قوراللاندۇرۇشقا دەۋەت قىلغان. كىشىنى قايىل قىلىدىغىنى شۇكى، شائىرنىڭ ئاكتىپ، ئەھمىيەتلىك مەرىپەت ئىدىيىسى ۋە دەۋىنى شۇئار ياكى ئاددىي ئۇقۇم شەكلىدە ئەمەس، بەلكى ھەر خىل بەدىئىي ئوبرازلار ۋە باشقا بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق بەدىئىي يوسۇندا تەسىرلىك، جانلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شائىرنىڭ خەلقنى ئىلىمگە دەۋەت قىلىشى نوقۇل دىداكتىك نۇقتىنى چىقىش قىلىپ ئەمەس، بەلكى تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك ھالدا ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ تەقەززاسىنى چىقىش قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شائىر شۇ جەمئىيەت رېئاللىقىدا ئومۇمىي ھادىسە ھېسابلىنىدىغان ئىجتىمائىي نامراتلىقنىڭ، تۇرمۇش جاپاسىنىڭ ۋە ھەر خىل ئىللەتلەرنىڭ ئاساسلىق سەۋەبلىرىدىن بىرى دەل بىلىمسىزلىك دەپ قارىدى. شۇڭا، ئۇ «قىزىم يېغلىماڭ!...» دېگەن شېئىرىدا كونا دۇنيانىڭ ۋە فېئودالىلىق ئىدىيىلەرنىڭ ئاسارىتىدە قالغان قىزچاقنى بىلىم ئارقىلىق، يېڭى ئىدىيە ئارقىلىق ئۆزىنى كۆچەيتىپ ھوقۇقىنى، ئورنىنى تېپىشقا ئىلھاملاندۇرغان بولسا، «ئوقۇغىلى كەتكەن ئىنىمغا خەت» دېگەن شېئىرىدا ئوقۇش ئۆچۈن كەتكەن ئىنىسىنىڭ تېخىمۇ كۆپ بىلىم ئىگىلىشى ئۈچۈن ياخشى ئارزۇ - تىلەكلەردە ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. ئاشۇ دەۋر رېئاللىقىدا شائىرنىڭ مەرىپەت ئىدىيىسىنى كۆچلۈك ۋە ئىزچىل ئىپادىلىشى ھەقىقەتەن ناھايىتى ئاكتىپ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

بۇ باسقۇچتا نىم شېھىت يەنە ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدىمۇ بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر شېئىرلارنى يازغان. «باي ناھىيىسىنىڭ ھەسرەتلىك ساداسى» ناملىق شېئىرىدا شائىر ۋەتەن، خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرىگە چوڭقۇر ھېسداشلىقىنى ئىپادىلىگەن بولسا، «بۈيۈك جۇڭگو» ناملىق شېئىرىدا ۋەتەننى مۇنداق مىسرالار ئارقىلىق تەرىپلىگەن:

بۈيۈك جۇڭگو سېنىڭ بەش مىڭ يىللىق ئۇزۇن تارىخىڭ بار،
كۆمۈش سۇلار، ئالتۇن تاغلار ھەددىسىز ئورمان-باغلىرىڭ بار،

تۇرلۇك مەدەن، نېغمت، كۆمۈر، ھېچ تۈگىمەس بايلىقلىق بار،
يەر شارىنى تويغۇزغۇدەك كەڭرى مۇنبەت تۇپراقلىق بار.

شېئىردا شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى يالغۇز يۇقىرىقىدەك قەسىدە ئارقىلىقلا ئىپادىلەنگەن ئەمەس، بۇ شېئىر يېزىلغان 1942 - يىلى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىۋاتقان مەزگىل ئىدى. شائىر ھەقىقىي بىر ۋەتەنپەرۋەر سۈپىتىدە ۋەتەننىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، مەزكۇر شېئىردا تاجاۋۇزچىلارغا بولغان چەكسىز غەزەپ - نەپرىتىنى ئىپادىلەپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ كۈرەش روھىغا ئىلھام بەرگەن، شۇنداقلا غەلىبىگە بولغان چەكسىز ئۈمىدۋارلىقىنى ئىپادىلەگەنىدى.

(2) غۇلجىدىكى ئىجادىيىتى. نىم شېھىتنىڭ غۇلجىدىكى ئىجادىيىتى 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن 1950 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تەخمىنەن بەش يىللىق ئىجادىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. شائىرنىڭ بۇ باسقۇچتىكى ئىجادىيىتى خېلى ھوسۇللۇق بولدى. ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ئىجتىمائىي مەزمۇنغا موللۇقىنى، دەۋر ئالاھىدىلىكىگە بايلىقىنى، جەڭگىۋارلىقىنى ئاساسلىق ئالاھىدىلىك قىلدى. نىم شېھىت بۇ باسقۇچتا «ئىلىمگە ئىلھام»، «ئاسارەتتە تۇرۇپ قالغانلارغا خىتاپ»، «ئالدىدا»، «جىنايەتتىن شىكايەت»، «ۋەتەن مۇھەببىتى»، «خاتا»، «غەلەت»، «غەزەل»، «سەپەردىكى يارىمغا» قاتارلىق بىر تۈركۈم ئېسىل شېئىرلارنى يېزىپ، كۆرەشچان يىللارنىڭ جەڭگىۋار شائىرىغا ئايلاندى. ئاشۇ يىللاردا غۇلجىغا ھازىرقى زامانداشلىرىدىن بىر تۈركۈم مەشھۇر شائىر - يازغۇچىلار توپلانغان بولۇپ، ئەدەبىي ھايات ناھايىتى جانلىق - جۇشقۇن ئىدى. بۇنداق ئەدەبىي ھايات نىم شېھىت ئىجادىيىتىگىمۇ ئاكتىپ تەسىر لەرنى كۆرسەتتى. ئۇ، بۇ يەردە «مىڭ ئۆيى ۋە پەرھاد - شېرىن» ناملىق داستانىنى قايتىدىن تولۇقلاپ يېزىپ، زۇنۇن قادىرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئايرىم كىتابچە قىلىپ باستۇرۇپ تارقاتتى. ئارقىدىنلا «لەيلى - مەجنۇن»، «پەرھاد - شېرىن» ئوپېرالىرىنى قايتىدىن سەھنىلەشتۈردى. بۇلاردىن باشقا يەنە بىرمۇنچە ئەدەبىي ماقالىلەر يېزىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە كۆپ تەرەپلىمە ۋە خېلى يۇقىرى سەۋىيىلىك نەتىجىلەرنى ياراتتى.

نىم شېھىتنىڭ غۇلجىدا يازغان شېئىرلىرىدا مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرىنىڭ ئىنقىلابىي كۆرەش روھىغا ئىلھام بېرىش، ئۇلارنىڭ جان پىدالىق بىلەن ئېلىپ بېرىۋاتقان كۆرەشلىرىنى، قەيسەر - قەھرىمان-لىقىنى مەدھىيىلەش، ئۇچ ۋىلايەتتىكى ئازاد - ئەركىن ھاياتقا تەنتەنە قىلىش، تېخىچە گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا قېلىپ، زۇلۇمدىن، ئېغىر كۈنلەردىن قۇتۇلالمايۋاتقان قېرىنداشلىرىنىڭ ھاياتىغا ئېچىنىش، كۆرەش قىلىش روھىنى قوزغاش، ئۇلارغا ئۈمىد بېغىشلاش، خەلقە زۇلۇم سالغۇچىلارنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئېچىپ تاشلاپ، ئۇلارنى تەنقىد قىلىش ... قاتارلىقلار ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان. شائىرنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىققا، جەمئىيەتتىكى مۇھىم مەسىلىلەرگە كەڭ دائىرىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتى نۇقتىسىدىن چىقىپ بۇ ھەقتە شېئىرلىرى پىكىر يۈرگۈزۈشى — ئۇنىڭ شۇ يىللاردىكى ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسلىق بىر ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شائىر بۇ باسقۇچتىكى ئىجادىيىتىدە سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ ئازاد ئۇچ ۋىلايەتتىكى خەلقنىڭ جانلىق، جەڭگىۋار، ئەركىن ھاياتى بىلەن تېخىچە ئاسارەتتە تۇرۇۋاتقان باشقا يۇرتلاردىكى خەلقنىڭ ھاياتىنى تەسۋىرلىگەن. ھەم مۇشۇ مىسرالىرى بىلەن ئۇلارنىمۇ كۆرەشكە دەۋەت قىلغان:

قاراقاش ئورنىغا ئەمدى قىلىچنى ياخشىراق سۈيگىن،
ھايات ئۇ، مەڭگۇ ئۆلمەيدۇ، كۆرەشكە بولسا ئىخلاسى.
كۆزۈڭ ئاچ، دەۋرى غەپلەت ئۆتتى، كۆرەش ئەمدى جانانىڭ،
دېمەك كۆرەش بىلەن كەلدى يۇرەكتە دەردكە دەرمانىڭ.

ۋەتەنپەرۋەرلىك — ئىنسان شەخسىيىتىدىكى ئىزچىل ۋە ئەڭ ئاساسلىق تېما، ئۇ مۇشۇ ئىجادىيەت باسقۇچىدا كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان «ئالدىدا» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىپ، ۋەتەنگە بولغان چەكسىز مۇھەببىتىنى بەدىئىي يۇكسەكلىكتە ئىپادىلىگەن.

ماختىناردىم سەن كەبى بىر نازىنىنىڭ يارى دەپ،
يارنىڭ كۆكرىكى تەگكەن سازىنىڭ بىر تارى دەپ،
ساڭا باغلانغان مۇھەببەت ھەممىدىن يۇقارى دەپ،
خاھ گۈلۈم خاھ بۇلبۇلۇمغا قىش ۋە ياز باھارى دەپ،
كۆڭۈلۈك بويىن ئۇپەردىم لالە - رەيھان ئالدىدا.

ئىنسان شەخسىيىتىنىڭ يۇكسەك دەرىجىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى، يەنە بىر قىسىم شېئىرلىرىدا ۋەتەن قۇربانلىرىنى مەدھىيىلەش، ۋەتەننىڭ ۋە ۋەتەندىكى خەلقنىڭ كۆڭۈلسىز سەرگۈزەشتى - تەقدىرىگە بولغان ئېچىنىشىنى بايان قىلىش جەھەتلەردىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇش ھارپىسىدا ئىنسان شەخسىيىتى «غەزەل»، «سەپەردىكى يارىمغا» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىپ، ئۇزۇندىن بۇيان ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقان ئازادلىق تېڭىغا بولغان تېخىمۇ كۈچلۈك تەلپۈنۈشىنى ئىپادىلىگەن ۋە بۇ تاڭنىڭ ئېتىشىغا ئاز قالغانلىقىغا بولغان چەكسىز شادلىقىنى ئىزھار قىلغان.

(3) ئازادلىقتىن كېيىنكى ئىجادىيىتى. ئىنسان شەخسىيىتىنىڭ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئىجادىيىتى 1949 - يىلى باشلىنىپ، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشقان ۋەتەننىڭ ئازادلىق ۋە ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلار بىلەن باشلانغان يېڭىچە ھايات ھەم جەمئىيەت رېئاللىقى، خەلقنىڭ تۇرمۇشىدىكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەر شائىرنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس ئىلھام بۇلىقى بولۇپ قالغان. شائىر بۇ باسقۇچتا يازغان «ئالدىدا»، «لەززەت ئالغاندا»، «ئالدىدا»، «سېغىنىدىم»، «سوتسىيالىستىك ۋەتەن قۇرىمىز»، «يېڭى شىنجاڭىم مېنىڭ»، «يۇرەك سۆزى» قاتارلىق شېئىرلىرىدا، سوتسىيالىستىك يېڭى ۋەتەندە ياشاۋاتقان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چەكسىز خۇشاللىقىنى، ئەمگەك قىزغىنلىقىنى، يېڭىچە ئارزۇ - ئۇمىدلىرىنى ئىپادىلىگەن، تېخىمۇ گەۋدىلىك قىلىپ ۋەتەنگە بولغان چەكسىز مېھرى - مۇھەببىتىنى، ھۆرمىتىنى ئىزھار قىلغان. شائىرنىڭ بۇ باسقۇچتا يازغان «ئالدىدا» (1955 - يىلى)، «سېغىنىدىم» قاتارلىق لىرىكىلىرى ئىنسان شەخسىيىتىدىلا ئەمەس، بەلكى شۇ دەۋر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان مۇنەۋۋەر شېئىرلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ۋەتەننى ئۇلۇغلاش ئىدىيىسىنىڭ، ۋەتەننى سۆيۈش ھېسسىياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈلۈشى ھەم يۇكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئىپادىلىنىشى — بۇ شېئىرلارنىڭ ئاساسلىق مۇۋەپپەقىيىتى ۋە قىممىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كىشىنىڭ قايىللىقىنى قوزغايدىغىنى شۇكى، بۇ چوڭ ھەجىملىك شېئىرلاردا شائىر ھېسسىياتىنى بارغانسېرى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ھەر قەدەمدە كىشىنى قايىل قىلىپ كۆپ تەرەپتىن ئىپادىلىگەن. ئىدىيە ۋە ھېسسىياتنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان شېئىرىي تىلنىڭ پاساھىتىمۇ ۋە يارىتىلغان ھېسسىي ئوبرازلارنىڭ ئۆزگىچىلىكىمۇ بۇ شېئىرلارنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئىنسان شەخسىيىتى ۋەتەن ھەققىدىكى بۇ بىر قاتار شېئىرلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىغا ھەقىقەتەن مۇھىم تۆھپە قوشتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى شېئىرلىرىدا ئىنسان شەخسىيىتى ۋەتەننىڭ تەقدىرى، خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىغا كۆپ كۆڭۈل بۆلگەن بولسا، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى شېئىرلىرىدا يېڭى ھاياتنى كونا ھايات بىلەن سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى كۆرسىتىپ، كىشىلەرنى بۇ بەختىيار ھاياتنىڭ قەدرىگە يېتىشكە، ئۇنى قوغداش

ۋە گۈللەندۈرۈشكە چاقىرغان. ئۇ «تۆمۈر يورغا»، «تارىم قىزى»، «كۆرگەزمىدىن خاتىرە» قاتارلىق شېئىرلاردا بەختلىك ھايات ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان ئىشچانلارنىڭ ئەمگىكىنى، يۇرتىمىزدىكى غايەت زور يېڭىلىق، ئۆزگىرىشلەرنى، كىشىنى خۇشال قىلىدىغان نەتىجىلەرنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن. شائىر بۇ باسقۇچتا يەنە «بىر دىلبىرىمگە»، «قىز»، «مۇھەببەت سەۋداسى» قاتارلىق بىر تۈركۈم مۇھەببەت لىرىكىلىرىنىمۇ يازغان. بۇ مۇھەببەت لىرىكىلىرىدا ئىشچان قىز - يېگىتلەرنىڭ ئەمگەك جەريانىدا ئورنىتىلغان سەمىمىي دوستلۇقى، چىن مۇھەببىتى ئىپادىلەنگەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، نىم شېھىتنىڭ بۇ باسقۇچتا يارانقان لىرىك قەھرىمانى ۋەتەننىڭ ئازادلىقىغا تەنتەنە قىلىۋاتقان، يۇرتىنى يېڭىلىقلاردىن سۆيۈنۈۋاتقان، كونا جەمئىيەتنى يادىغا كېلىپ، يېڭى جەمئىيەتنىڭ قەدرىنى تېخىمۇ چۈشىنىۋاتقان، ۋەتەن ئىشقىدا كۆيۈپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن بارلىقىنى بېغىشلىغان، قەلبىدە ئوتلۇق ھاياجان ئۇرۇكەشلەپ تۇرغان «مەن» دىن ئىبارەت.

(4) مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى ئىجادىيىتى. نىم شېھىتنىڭ مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى ئىجادىيىتى 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىجادىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مەزگىلدە نىم شېھىتنىڭ تۇرمۇشى، ئىجتىمائىي ھاياتى ناھايىتى ئازابلىق ئۆتكەنىدى، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، شائىر بۇ مەزگىلدىمۇ قەلبىنى توختاتمىدى. ئۇ ناھايىتى چوڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، «يۇسۇپ - زۇلەيخا» داستانىنى، «گۈر ئاغزىدىن يانغاندا» ناملىق شېئىرىي رومانىنىڭ 1 مىڭ 500 كوپلېتىنى، بىر قىسىم شېئىرلارنى ۋە يەنە 300 پارچىدەك رۇبائىنى يازدى. ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەرلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يوقاپ كەتتى. ساقلىنىپ قالغان «ئۇمىدىم»، «پېقىرنىڭ ئىقرارى» قاتارلىق شېئىرلاردىن بىز شائىرنىڭ ئاشۇ يىللاردىكى تۇرمۇش شارائىتىنى، ئىدىيىۋى - ھېسسىياتىنى خېلى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. شائىر بۇ شېئىرلىرىدا «مېنىڭدەك زارۇ - سەرسان ھەم جاپاكار بولمىسۇن ھېچكىم»، «ئۇمىدىم دوستلىرىم مەندەك قېرىغاندا خار بولمىسۇن ھېچكىم»، «ياماناتلىق يوق ئىدى مەندە، لېكىن ماڭا يامان قىلدى، قاۋاندەك ھۆركىرەپ ۋەھشى ماڭا كۆپلەپ زىيان قىلدى»، «كۆڭۈلگە تولغۇزۇپ زەرداپ، يۈرەكنى لەختە قان قىلدى»... دېگەن مىسرالاردا، ئۆزىنىڭ شۇ يىللاردىكى ئەھۋالىنى بايان قىلغان بولۇپ، كۆڭۈلسىز مۇھىت، ئازابلىق ھايات شائىرنى ئۆزى ھەققىدە كۆپ سۆزلەتكۈزگەنىدى. شائىر ئۆزىنىڭ ياخشى نىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بۇلالمىغان، ياخشىلىققا يامانلىق كۆرگەن، بۇ قالايمىقانچىلىقلارنى چۈشىنىپ بۇلالمىغان ھالىتىنى، گاڭگىرىشىنى شېئىرلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. شائىرنىڭ:

قانمىدۇر، مارجانمىدۇر، يا قەترە شەبنەم ياشمىز،
تاشمىدۇر يا تاغمىدۇر، قايغۇدا قالقان باشمىز،
يوقمىدۇر دۇنيادا بىزنىڭ ئېچ كۆيەر يولداشمىز،
دائىما قايغۇ - ئەلەم، ھەسرەتمىدۇر قولداشمىز،
سورۇلۇپ باش ئۇستىگە تۆپراقلىرىڭ، ئەي شۇم پەلەك،
بولدىغۇ زىندان كەبى ھەر ياقلىرىڭ، ئەي شۇم پەلەك.

دېگەندەك شېئىرلىرى ئەلۋەتتە بىر تەرەپتىن شائىرنىڭ شۇ يىللاردىكى تەقدىر - سەرگۈزەشتىلىرىنى ئىپادىلەپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ دەۋرنىڭ بەزى ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. نىم شېھىت ناھايىتى ئۈمىدۋار شائىر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈمىدۋارلىقى بۇ مەزگىلدىكى شېئىرلىرىدا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەنگەن. ئۇ بىر شېئىرىدا مۇنداق دېگەنىدى: ئەگەرچە نىم شېھىت كۆرەرگە شەك قىلماس سۇبھى ساتادەتنى، تارتسىمۇ ھازىر ئەلەم، رەنجۇ - پالاكەتنى.

نىم شېھىت ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىرىدا يازغان بىر شېئىرىدا مۇنداق ئېيتقانىدى ئىدى:

ئاخىرقى ئىجادىمنىڭ چالسى قالدى،
قۇرلاردا يۈرىكىم پارسى قالدى.

ئىشەنچىم ئىشەنچلىك دوستلار سىلەردىن،
كېيىنكى قەلبىمنىڭ ژارىسى قالدى.

بۇ مانا مۇشۇنداق ئارمانلىق دۇنيا. نەم شېھىتمۇ ئىجاد ئىشقىغا قانماي ئارمان بىلەن كەتتى. يۇرىكىنىڭ پارچىسىنى شېئىر مىسرالىرىدا قويۇپ كەتتى. ئۇ گۈزەل ئارزۇ - ئارمانلار بىلەن يۇغۇرۇلغان ئۇمىدىنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا باغلىغانىدى.

نەم شېھىتنىڭ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانغا قەدەر يازغان بىر قىسىم شېئىرلىرى «ۋەتەن مۇھەببىتى» دېگەن نامدا 1957 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان بولۇپ، 1963 - يىلى يەنە ئۇنىڭ «شېئىرلار» ناملىق توپلىمى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغانىدى. 1980 - يىلىغا كەلگەندە پىشقەدەم شائىر ئەرشىدىن تاتلىقنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن ئۇنىڭ نىسبەتەن مۇكەممەل بولغان شېئىرلار توپلىمى — «يۇرەك سۆزى» مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. بۇ توپلام نەم شېھىت ئىجادىيىتىنى ئۆگىنىشتە قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. 1987 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى شائىرنىڭ قىزى بۇۋىمەجەر نەشرگە تەييارلىغان «مىڭ ئۇي ۋە پەرھاد - شېرىن» داستانىنى نەشر قىلدى.

نەم شېھىتنىڭ «مىڭ ئۇي ۋە پەرھاد - شېرىن» ناملىق داستانى

نەم شېھىتنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن تۆھپە ھېسابلىنىدىغان مۇھىم ئەسەرلىرىدىن بىرى — شەرق ئەللىرىنىڭ يازما ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر پەرھاد - شېرىن تېمىسىغا مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇنى يېڭىچە تەركىب ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىپ يېزىپ چىققان «مىڭ ئۇي ۋە پەرھاد - شېرىن» ناملىق داستانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر داستان شائىرنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ياكى بىز ھازىرغىچە كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالىغان بىردىنبىر يىرىك ئەسىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن شۇنداقلا ئۇزۇنىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى بىلەن يالغۇز نەم شېھىت ئىجادىيىتىدىلا ئەمەس، بەلكى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىمۇ ھەقىقەتەن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

پەرھاد - شېرىن تېمىسى دۇنياۋى ئورتاق تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ھەقتە يېزىلغان بىر قاتار ئەسەرلەر ناھايىتى يۇقىرى تەنقىقات قىممىتىگە ئىگە. تارىختىن بۇيان ھەرقايسى ئەللەردىكى بىر تۈركۈم داڭلىق شائىرلار بۇ تېمىدا ئەسەر يېزىپ، پەرھاد بىلەن شېرىننى داستانغا قېتىپ، بۇ ھەقتىكى ھېكايىلەر- نى بېيىتقانىدى. بۇ ھېكايىلەر ئارقىلىق چىن ئىشقى - مۇھەببەتنى مەدھىيىلەپ، چوڭقۇر پىكىر - ئىدىيىلەرنى ئىپادىلەپ، كىشىلىك ھايات ۋە ئادەملىك قەدىر قىممەت ھەققىدىكى پەلسەپىۋى - ئەخلاقىي مۇلاھىزىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. شۇنىڭ بىلەن پەرھاد بىلەن شېرىن ئوبرازلىرىنى تېخىمۇ رەڭدارلاش- تۇرۇپ، مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئۇلارنى مۇھەببەت بابىدىكى ئۆلمەس ئوبرازلارغا ئايلاندۇردى. ئەلىشىر نەۋائى بۇ تېمىغا چەكسىز ھاياتىي كۈچ بېغىشلاپ، ئۇزۇنىنىڭ «پەرھاد - شېرىن» داستانى بىلەن بۇ تېمىدىكى يۇقىرى سەۋىيىلىك يىرىك ئەسەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىپ، بۇ تېمىنىڭ دۇنياۋى يۇقىرى سەۋىيىسىنى ياراتقان ھەم بۇ تېمىنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇستەھكەم ئورۇنغا ئىگە قىلغانىدى. ئەلىشىر نەۋائىدىن كېيىن ئابدۇرېھىم نىزارى قاتارلىق بىرمۇنچە شائىرلىرىمىز ۋە يازغۇچىلىرىمىز نەۋائى باشلاپ بەرگەن يول بىلەن بۇ تېمىدا داستان قىسسەلەرنى يېزىپ، پەرھاد - شېرىن ھېكايىلىرىنى ئەدەبىيات ساھەسىدە ۋە خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى كەڭ ئومۇملاشتۇردى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا، پەرھاد - شېرىن تېمىسىدا ئاخىرقى قېتىم داستان يازغان شائىر بەلكىم نىم شېھىت بولسا كېرەك، ئۇنىڭ پەرھاد - شېرىن تېمىسىدا يازغان مەشھۇر «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» داستانى 40 - يىللاردا يېزىلغان بولۇپ، ھەجىم جەھەتتىن 1476 مىسرادىن تۇزۇلگەن، «پەرھاد»، «شېرىن»، «مىڭ ئۆيلەرنىڭ قېزىلىشى» دىن ئىبارەت ئۈچ قىسمدىن تەشكىل تاپقان. گەرچە مەزكۇر داستاننىڭ ھەجمى سەل كىچىكرەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پەرھاد بىلەن شېرىننىڭ ئىشقى - مۇھەببىتى، سەرگۈزەشت تەقدىرى ۋە مىڭ ئۆيلەرنىڭ ياسىلىشىدىن ئىبارەت مۇھىم ۋەقەلەرنى خېلى تولۇق بايان قىلىپ بەرگەن. نىم شېھىتنىڭ بۇ داستاندىكى ۋەقەلىك ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «پەرھاد - شېرىن» داستانىدىكى ۋەقەلىك بىلەن ئومۇمىي جەھەتتىن ئوخشاش. نىم شېھىتنىڭ بۇ داستانىنى يېزىشتىكى مەقسىتى ھەرگىزمۇ نوقۇل ھالدا ئىككى ئاشىق - مەشۇقنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتلىرىنى يېزىش بولمىغاچقا، ئۇ داستان ۋەقەلىكىنى يېڭىلاش ياكى ۋەقەلىككە مۇناسىۋەتلىك تەپسىلاتلارنى قېتىشقا ئانچە كۆڭۈل بۆلۈپ كەتمىگەن. مەزكۇر داستاننىڭ ئومۇمىي خاھىشى ۋە شائىرنىڭ ئىجادىيەت مۇددىئاسىدىن قارىغاندا، نىم شېھىت بۇ داستاندا بىر تەرەپتىن، پەرھاد - شېرىن مۇشۇ يۇرتنىڭ بالىلىرى، ئۇلارنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتلىرى مۇشۇ يۇرتتا بولغان دېگەن قاراشنى، يەنە بىر تەرەپتىن قەدىمكى مەدەنىيەت - سەنئىتىمىزنىڭ بىباھا خەزىنىسى بولغان قىزىل مىڭ ئۆينى پەرھاد، جۇملىدىن ئەمگەكچان، ئىجادكار ئەجدادلىرىمىز ياسىغان، دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرگەن ۋە بۇ قاراشلىرىنى ئەسەر ئەمەلىيىتىدە ۋە ئۇزۇننىڭ لىرىك خىتاب، دەللىللىرىدە ئىسپاتلىغان. شائىر بۇ مەقسەتلىرىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرگەن بولغاچقا، ئەسەرنى ئوقۇغان ھەرقانداق بىر كىتابخان شائىرنىڭ ئىجادىيەت مۇددىئاسىنى ئاسانلا قوبۇل قىلىدۇ ھەم ئەسەرنىڭ تەسىرلەندۈرۈش، قايىل قىلىش كۈچىدىن ئەسەر ۋەقەلىكىنىڭ ھەقىقەتەن ناھايىتى كۈچلۈك تۈرمۇش چىنلىقىغا ئىگە ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ.

نىم شېھىت بۇ داستاندا، پەرھاد بىلەن شېرىن ھەققىدىكى ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان ۋەقەلىكنى خوتەنگە، شەھرىيارغا، كۆچاغا، قىزىل مىڭ ئۆيگە ۋە باشقا تارىخىي - جۇغراپىيەۋى ئورۇنلارغا ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن باغلىغان. نىم شېھىتنىڭ پەرھاد - شېرىن تېمىسىغا قوشقان مۇھىم تۆھپىلىرىدىن بىرى دەل مانا مۇشۇ يەردە. نىم شېھىت ئەسەردىكى باش قەھرىمان پەرھادنى خوتەنلىك يىگىت، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شاھزادىسى دەپ، شېرىننى بولسا شەھرىيار مەلىكىسى دەپ تەسۋىرلىگەن. كەپلەش تېغىنى پەرھاد كېسىپ، مۇزات ئېقىنىنى ئاچقان، قىزىلدىكى مىڭ ئۆيلەرنىمۇ پەرھاد ياسىغان دەپ يازغان. پەرھادنىڭ بۇ ئەمگەكلىرى شېرىننىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن قىلىنغان دەپ ھېكايە قىلىنغاچقا، تارىخىي ئىزلار بىلەن مۇھەببەت ھېكايىسى ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن گىرەلەشتۇرۇلۇپ، ئەسەرنىڭ بەدىئىي ئۇنۇمى ھەسسىلەپ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن. بىز ھېلىمۇھەم مىڭ ئۆي ئەتراپلىرىدا كۆرەلەيدىغان بىر مۇنچە داڭلىق سەيلىگاھلارنىمۇ ئەسەرگە ئېلىپ كىرگەن. شائىر:

باشقا جايلارنىڭ بارمۇ مىڭ ئۆيى،
ياكى تاغ كېسىپ ئۆتكۈزگەن سۇيى،

باشقا جايلارنىڭ تاغ ھەم چۆللىدە،
ياكى دەريادا ۋە يا كۆللىدە

بۇنچە تەرتىپلىك بارمىدۇر ئەسەر،
ۋە يا كېمىگە تەدبىق بىر سەپەر.

كۆرسەتسە بۇنداق ئۆتمۇشنى هايات،
باشقا جايلاردا دىيلىش ئۇيات.

دېگەن مىسرالارنى يېزىپ، كۆزقارىشىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا ئوتتۇرىغا قويغان.

نىم شېھىتنىڭ پەرهاد - شېرىن تېمىسىغا قوشقان يەنە بىر مۇهىم تۆهپىسى شۇكى، نىم شېھىت پەرهاد بىلەن شېرىن هەققىدىكى مۇهەببەت هېكايىسى بىلەن مىڭ ئۆيلەرنىڭ ياسىلىشىنى ماهىرلىق بىلەن بىرلەشتۇرگەنلىكى ۋە داستاندا مىڭ ئۆيلەرنى قىزغىن مەدهىيىلىگەنلىكىدىن ئىبارەت. نىم شېھىتنىڭ بۇ داستان ماۋزۇسىغا باشقا داستان ماۋزۇلىرىدىن پەرقلىق هالدا «مىڭ ئۆي»نى قوشۇشى هەرگىز سەۋەبسىز ياكى تاسادىپىي ئەمەس. مىڭ ئۆيلەرنى يېزىش — شائىرنىڭ بۇ داستانىنى يېزىشتىكى ئاساسلىق ئىجادىيەت مۇددىئالىرىدىن بىرى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. شائىرنىڭ داستانىدىكى ۋەقەلىك مۇشۇ يۇرتتا بولغان، دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرۈشىمۇ مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، داستاندا مىڭ ئۆيلەرنى يېزىش ئۈچۈن شارائىت يارىتىشتىن ئىبارەت. نىم شېھىت داستاندا مىڭ ئۆيلەرنى پەرهاد ياسىغان دەپ هېكايە قىلغان. ئەدەبىياتتىن ئاز - تولا خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇمكى، داستاندىكى پەرهاد ئەمەلىيەتتە كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ بەدئىي ئومۇملاشتۇرۇلۇشى - ۋەكىلىدىن ئىبارەت. شائىر داستاندا مىڭ ئۆيلەردىن پەخىرلىنىش هېسسىياتىنى ناهايىتى گەۋدىلىكلىگەن هەم مىڭ ئۆيلەرنى ياسىغان ئىجادكار، ئەمگەكچان ئەجدادلىرىمىزنى مەدهىيىلەپ: «تارىم بويىدا ياشىغان ئۇلار، مىڭ ئۆينى بۇرۇن ياسىغان شۇلار» دەپ يازغان. مىڭ ئۆيلەر هەققىدە يېزىش — نىم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ قىممەتلىك بىر تەرىپى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئېھتىمال ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مىڭ ئۆيلەر هەققىدە تۇنجى بولۇپ نىسبەتەن چوڭ هەجىملىك ئەسەر يازغان كىشى نىم شېھىت بولسا كېرەك. ئۇ، بۇ داستاندا مىڭ ئۆيلەرنى يېزىشنى يەنىلا ئاساسلىق مەقسەت قىلغاچقا داستاندا:

ئايىماي قەلەم يازمەن داستان،
چۆل تاغنى قىلىپ باغ بىلەن بوستان.

مەن هەم مىڭ ئۆينىڭ سۆيۈملۈك يارى،
شۇنىڭچۇن قىلدىم قەلەمنى جارى.

دېگەن مىسرالار ئۇچرايدۇ. دەرۋەقە، داستاندا شائىرنىڭ بۇ جەهەتتىكى ئىجادىي ئەمگىكى، تىرىشچانلىقلىرى ئوتۇقلۇق بولغان.

نىم شېھىتنىڭ «مىڭ ئۆي ۋە پەرهاد - شېرىن» ناملىق بۇ داستانى ئىدىيىۋىلىك جەهەتتىن قارىغاندا، يۇكسەك دەرىجىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيە ئىپادىلەنگەن، خەلقچىللىق روھ بىلەن سۇغىرىلغان ئەسەر. ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن خەلقچىللىق — نىم شېھىتنىڭ بۇ داستانىدىمۇ ناهايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن بولۇپ، داستاندىن مىسال ئۈچۈن ئېلىنغان تۆۋەندىكى مىسرالار ئاشۇ خىل ئىدىيىنىڭ ناهايىتى يارقىن ئىپادىلىنىشى بولۇپ هېسابلىنىدۇ:

مېنىڭ مىڭ ئۆيۈم، مېنىڭ پەرهادىم،
مېنىڭ شېرىنىم، مېنىڭ سەييادىم.

مېنىڭ كۆچارىم، مېنىڭ خوتەنىم،
مېنىڭ شەهيارىم، مېنىڭ ۋەتىنىم.
نىم شېھىت ئېيتار، ئۇلگە ئەجدادىم،
روناق تاپقۇسى ئەزىز ئەۋلادىم.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، نىم شېھىت ئۆزىنىڭ پەرھاد شېرىن تېمىسىدىكى مەشھۇر «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» داستانىدا، پەرھاد بىلەن شېرىن ھەققىدىكى مۇھەببەت ھېكايىسى ئارقىلىق ئەمەلىيەتتە يۇرتىمىزنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى - سەنئىتىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر ئېسىل نەمۇنىسى ھېسابلىنىدىغان مىڭ ئۆيلەرنىڭ قانداق ياسالغانلىقىنى چۈشەندۈرگەن، پەرھاد بىلەن شېرىندىن ئىبارەت ئەسەر قەھرىمانلىرىنى يۇرتىمىزنىڭ بالىلىرى، ئۇلارنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى مۇشۇ يۇرتتا بولغان دېگەن قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن. داستاننىڭ ئاساسىي خاھىشىدا يۇكسەك دەرىجىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيە ئىپادىلەنگەن، ئىجادكار، ئەمگەكچان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆچمەس تۆھپىلىرىگە قىزغىن مەدھىيە ئوقۇلغان.

4. نىم شېھىت ئىجادىيىتىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەر

نىم شېھىت يالغۇز مول ھوسۇللۇق شائىر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۆزىگە خاس ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە شائىر. ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكى ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ بىرى. ئۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا خەلقىمىز قەلبىدىن، ئەدەبىيات ئالىمىدىن پەخىرلىك ئورۇن ئېلىپ كەلدى. تۆۋەندە نىم شېھىتنىڭ ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1. نىم شېھىت ئالدى بىلەن رېئالىزمچى شائىر. ھەر خىل بەدئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق تۇرمۇشنىڭ خىلمۇ خىل مەنزىرىلىرى ئارقىلىق ۋە رېئاللىق ئاتا قىلىنغان ھەقىقىي ھېسسىيات ئارقىلىق ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش — نىم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ ئالدى بىلەن كۆزگە تاشلىنىدىغان ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە نىم شېھىت ئىجادىيىتى دەۋر ئالاھىدىلىكىگە، رېئاللىق تۇسىگە ناھايىتى باي. ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشتىكى مەقسىتى ھەرگىزمۇ ئۆز سۇبېيكتىپ ھېسسىيات - تەسىراتلىرىنى ئىپادىلەش ئەمەس، بەلكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئورتاق تۇرمۇش رېئاللىقىنى، ئورتاق غەم - قايغۇلىرىنى، ئورتاق ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ۋە ئورتاق خۇشاللىقىنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت. شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشى، ھېسسىياتى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئالايلۇق، ئۇنىڭ بىز كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولغان تۇنجى ئەسىرى «ئۆمۈر خاتىرەمدىن» نىڭ ئۆزىلا ئىجتىمائىي تېمىلارغا بېغىشلانغان. گەرچە كۆرۈنۈشتە بۇ شېئىردا نىم شېھىتنىڭ يارىلىنىپ، داۋالىنىش جەريانى يېزىلغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ماھىيەتتە شائىر خەلق دۇچ كەلگەن ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ۋە ئۇلارنىڭ تەقدىرىنى مۇنۇ مىسرالار ئارقىلىق كۆرسىتىپ بەرگەن.

بىرسىدىن بۇلانغانلار،
بىرسىدىن تالانغانلار،
زۇلۇمدىن تولا جانلار،
زىندانىدا ياتا بولدى.

شائىر ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان شېئىرلىرىدىمۇ گەرچە ئۆزىنىڭ ئاشۇ يىللاردىكى تۇرمۇشى، ئىدىيىسى، ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە بۇ ئارقىلىق شۇ مەزگىلدىكى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشىنى ناھايىتى ئوبرازلىق سۈرەتلەپ بەرگەن. ئىجتىمائىي رېئاللىقنى، شۇ رېئاللىقتا ياشاۋاتقان خەلقنىڭ تۇرمۇشى، ھېسسىياتى، ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەش نىم شېھىت ئىجادىيىتىدە ئىزچىللىق شەكىللەندۈرگەن. ئۇ 30 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتى جەريانىدا خەلقنى ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىنىشكە دالالەت قىلىپ شېئىرلارنى يازغان، گومىندالڭ

هۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى، خانۋ ۋەيران ھاياتىنى كۆرسىتىپ، زالىم ھۆكۈمرانلارنىڭ زۇلمىنى تەنقىد قىلغان، خەلقنى كۆرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇرغاندى.

نىم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان يەنە بىر مىسال شۇكى، نىم شېھىت مۇھەببەت لىرىكىلىرىنىمۇ روشەن دەۋر ئالاھىدىلىكىگە، تۇرمۇش رېئاللىقىغا ئىگە قىلىپ يازغان. قىسقىسى، نىم شېھىت دەۋرنىڭ شائىرى، خەلقنىڭ شائىرى. تۇرمۇش رېئاللىقى ئۇنىڭ بىلىم بۇلىقى، ئۇ ئىجادىيىتىنى ئۆزى ياشىغان دەۋرگە، ئۆزى بىلەن بىللە ياشاۋاتقان خەلققە بېغىشلاپ ناھايىتى چوڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىش كېرەككى، نىم شېھىتنىڭ رېئاللىق تۇسىگە، دەۋر روھىغا باي شېئىرلىرى تۇرمۇشنىڭ ئاددىيلا تەسۋىرى ئەمەس، بەلكى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەتلەر بىلەن يېزىلغان ھەقىقىي مەنىدىكى شېئىرىي ئەسەرلەردۇر.

2. نىم شېھىت — ۋەتەنپەرۋەر شائىر. نىم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئاساسلىق باش تېمىسى — ۋەتەنپەرۋەرلىكتىن ئىبارەت. نىم شېھىت پۈتۈن ئىجادىيىتىنى ۋەتەننى ئۇلۇغلاشقا بېغىشلىغان، بارلىق بەدىئىي ماھارىتى بىلەن ۋەتەننى كۈيلىگەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. نىم شېھىت ئىجادىيىتىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسى بىر خىل ئىزچىللىق شەكىللەندۈرگەن. يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، نىم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسلىق مۇۋەپپەقىيىتىمۇ ئۇمۇمەن ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ئىپادىلەنگەن شېئىرلىرىدا تېخىمۇ روشەن گەۋدىلەنگەن. نىم شېھىت شېئىرلىرىغا قارايدىغان بولساق، ۋەتەن دېسە ئۇنىڭ قەلبى ھاياجانلىنىپ، دىلى يايراپ، تىلى پاساھەتلىشىپ كېتىدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. ئۇ ئەڭ ياخشى سۆزلەتلەر بىلەن ۋەتەننى مەدھىيىلىگەن، ۋەتەنىنىڭ زۇلمەتلىك كۈنلىرى ئۈچۈن ئېچىنىپ، ئۇنى ئازاد قىلىش ئىرادىسىنى ئىپادىلىگەن ھەم خەلقنى كۆرەشكە چاقىرغان؛ ئۇ يەنە ۋەتەنىنىڭ ئازاد، بەختىيار كۈنلىرى ئۈچۈن تەنتەنە قىلىپ، ئۇنى قوغداش مەجبۇرىيىتىنى ئىپادىلىگەن ھەم خەلقنى ۋەتەننى گۈللەندۈرۈشكە چاقىرغان، ۋەتەن ئۈچۈن جان پىدا قىلغان قەھرىمانلارنى ئۇلۇغلاپ، ۋەتەن خائىنلىرىغا لەنەت ئوقۇغان. نىم شېھىت ۋەتەن ھەققىدە «بۇيۇك جۇڭگو»، «ۋەتەن‌مۇھەببىتى»، «ئالدىدا» (1955 - يىلى)، «سېغىندىم» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى يەنە باشقا شېئىرلىرىدىمۇ ۋەتەن ھەققىدە يېزىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئىپادىلىگەن. ئۇ دەسلەپكى شېئىرلىرىدا ۋەتەنىنىڭ ئېچىنىشلىق ھالىتى بىلەن خەلقنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىنى بىر گەۋدە قىلىپ ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، كېيىنكى مەزگىللەردىكى شېئىرلىرىدا، خەلقنىڭ بەختلىك تۇرمۇشى بىلەن ۋەتەنىنىڭ ھۆر، ئازادلىقىنى باغلاپ تەسۋىرلىگەن. نىم شېھىتنىڭ پەرھاد - شېرىن ھەققىدىكى بىر ئىشقى مۇھەببەت قىسسىسىنى يۇكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان داستانغا ئايلاندۇرۇپ، داستاندا ۋەتەنپەرۋەرلىكنى ئاساسلىق ئىدىيىگە ئايلاندۇرغانلىقىنىڭ ئۆزىلا، ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكنى ئىپادىلەشكە قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ پۈتۈن ئىجادىيىتىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدىكى ئىجادىيەت بولۇشىنىڭ ھەرگىز تاسادىپىلىق ئەمەسلىكىنى ناھايىتى جانلىق چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. نىم شېھىتنىڭ ۋەتەن ھەققىدە يازغان شېئىرلىرى ھەرگىزمۇ شۇئارۋازلىق قىلمىغان، ئوقۇملاشتۇرۇلغان، ھېسسىياتسىز، ئوبرازسىز، قۇرۇق شېئىرلار ئەمەس، بەلكى قاينىق ھېسسىيات، يۇقىرى ماھارەت بىلەن ھەقىقىي شېئىرىي تىل قوللىنىلىپ يېزىلغان جانلىق، ئوبرازلىق، چوڭقۇر مەزمۇنلۇق شېئىرلاردۇر.

دىلبىرىم، ئاھۇ كۆزۈم، خۇرشىد يۈزۈم، شېرىن سۆزۈم،
ھۆسنى ئەپلاكىدا[1] تۈغقان ئەردى تەلەي يۈلتۇزۈم،
لەۋلىرىڭدىن قىزغانۇردى باغدا پىشقان تال - ئۈزۈم،
قاشلىرىڭ مېھراپ قىلىپ سەجدە قىلاي تەنها ئۆزۈم،
چوڭ گۇناھكار بولسىمۇ دىن بىرلەن ئىمان ئالدىدا.

مىسال ئېلىنغان بۇ مىسرالاردا شائىر «ۋەتەن» دەپ يازمىغان بولسىمۇ، لېكىن شېئىرىيەت ئەنئەنىسى مەزمۇنىدىكى مەجاز ۋاستىسىدىن ۋەتەن سىمۋوللۇق ئوبرازلاردىن پايدىلىنىپ ۋەتەن ھەققىدە سۆزلەۋاتىدۇ. مۇشۇ مىسرالاردىكى بەدىئىي ماھارەتلەرنىڭ تاكامۇللىقىنى يەنە چۈشەندۈرسەك ئارتۇقچىلىق قىلماس. دېمەك، نىم شېھىت ھەققەتەن بىر ۋەتەن كۈيچىسى.

3. نىم شېھىت يېتۈك تىل ئۇستىسى. تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى نىم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. نىم شېھىتنىڭ شېئىرىي تىلى ئۇنىڭ شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدىكى مۇۋەپپەقىيىتىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئامىللىرىدىن بىرى بولۇپ، ھەربىر پارچە مۇنەۋۋەر شېئىرى ئۇنىڭ تىل قوللىنىشتىكى ماھارىتى، ئالاھىدىلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. نىم شېھىت قوللانغان شېئىرىي تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئاممىباب، يەڭگىل ھەم ناھايىتى ئېپادىلىك، دەپ يەغىنچاقلاش مۇمكىن. شېئىرى شەكىل جەھەتتە نىم شېھىت كلاسسىك شەكىللەردە يېزىشقا تىرىشىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قوشاق شەكلىدە يېزىشقىمۇ ئالاھىدە تىرىشقان. قوشاق شەكلىدىكى شېئىرلاردا نىم شېھىتنىڭ بۇنداق تىل ئالاھىدىلىكى تېخىمۇ گەۋدىلەنگەن. بۇنداق شېئىرلاردا تىل بىۋاستە، تېخىمۇ ئەركىن، تېخىمۇ جانلىق ۋە راۋان قوللىنىلغان بولۇپ، كىشىدە ناھايىتى كۆچلۈك ھېسسىيات قوزغايدۇ. تۆۋەندىكى مىسرالاردىن بۇ خىل شېئىر شەكلىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:

قامىتىڭ ئەجەپ زىبا، ئەي، لېۋى قىزىل ياقۇت،
كۆيمىگەن ساڭا كىم بار؟ قىلمىغىن مېنى نابۇت،
سەن ئۇچۇن تۇغۇلغانمەن، ھەممىسى لېكىن بەندە
بولمىغاندۇ سەرسان، قىز ئىشىق ئەھلىگە سۇلتان قىز.

«چىقسام ناگاھ ئىشىككە» شېئىرىدىن.

ئەمدى نىم شېھىتنىڭ كىلاسسىك شەكىللەردە يېزىلغان شېئىرلىرىغا كەلسەك، بۇ شېئىرلاردىمۇ تىل ئاممىباب، يەڭگىل ھەم ئېپادىلىك قوللىنىلغان، شېئىرىي تىلدىكى بۇنداق ئالاھىدىلىكنى بىر تەرەپتىن شېئىرىي شەكىللەرنىڭ خاراكتېرى بەلگىلىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن نىم شېھىتنىڭ تىل قوللىنىشتىكى ماھىرلىقى بەلگىلىگەن. نىم شېھىت كلاسسىك شەكىلدىكى شېئىرلىرىدا تىلنى ناھايىتى تاللاپ ھەم تاۋلاپ ئىشلەتكەن، مىسرالاردا سۆزلەرنى ناھايىتى ئورۇنلۇق ماسلاشتۇرغان، شۇڭا مىسرالار ناھايىتى راۋان، قاپىيىلەر تولۇق چىققان. نىم شېھىت شېئىرلىرىدا سۆز ياكى ۋەزىن چاقىدىغان ئەھۋاللار

---

① ئەپلاك — پەلەك، ئاسمان.

ئاساسەن كۆرۈلمەيدۇ. نەسىر شېھىت تىل ئىشلەتكەندە ھەم تىل ئارقىلىق مەنىنى چوڭقۇر ئىپادىلەشكە ھەم مەنىنى پاساھەتلىك تىل ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈشكە ئوخشاشلا ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا نەسىر شېھىت شېئىرلىرىدا مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ ماسلىشىشى ھەقىقىي مەنىدە ئەمەلگە ئاشقان. نەسىر شېھىت ئىشلەتكەن شېئىرىي تىل ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ناھايىتى ئوبرازلىق. ئۇ ھەر خىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر، ئىدىيوم، خەلقنىڭ ئىپادىلىك تىل ۋە ئۆزى ياسىغان يېڭى تىل تەركىبلىرى ئارقىلىق شېئىرىي تىلنىڭ شۇنداق ياخشى ئوبرازلاشتۇرغان. بۇ ئوبرازلىق تىل بىر تەرەپتىن ئونىڭ شېئىرلىرىغا بەدئىي زىننەت بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن شېئىردىكى پىكىر - ئىدىيىلەرنى تېخىمۇ جانلىق، تەسىرلىك ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. نەسىر شېھىت شېئىرلىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان «يۈزلىرىم شەرمەندە بولسۇن تاڭلا سۈيىمان ئالدىدا»، «بىر تىلەمچىدەك قىسىلدىم كۆزدە خامان ئالدىدا»، «مېنىڭ ھالىمنى سورىساڭ، لەيلىنىڭ ۋەسلىدىكى مەجنۇن»، «ئەندەلىپتەك ئەرزىم ئېيتاي باغدا گۈلزار ئالدىدا»، «بوينى باغلانغان مۇشۇكتەك ساڭداچاشقان ئالدىدا»، «موللىنىڭ ئىمانى بولدۇم خۇددى شەيتان ئالدىدا»، «تامچە سۈغا زارى بولدۇم بەھرى ئومان ئالدىدا»، «بويغا يەتكەن قىزغا ئوخشاش ئۆيدە ئېھمان ئالدىدا»... دېگەندەك مىسرالارنى شۇنىڭ مىسالى سۈپىتىدە كۆرسىتىش مۇمكىن.

ئەلۋەتتە، نەسىر شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى يۇقىرىقىلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ، بىز يەقەت بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئاساسلىقلىرى ۋە نىسبەتەن گەۋدىلىكلىرى بىلەنلا قىسقىچە تونۇشۇپ ئۆتتۇق.

نەسىر شېھىت ئۇيغۇر ھازىرقى زامان شېئىرىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ھەم مۇۋەپپەقىيىتىگە شۇنداقلا ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە گۈللىنىشىگە زور تۆھپىلەرنى قوشقان، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىز بىلەن بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىزنى باغلاشقىمۇ كۆرۈنەرلىك ھەسسىلەرنى قوشقان داڭلىق شائىر. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى يۇقىرى ئەدەبىي قىممەتكە ۋە ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ ۋەتەن ئۇلۇغلانغان، ئىلىم - مەرىپەت تەشەببۇس قىلىنغان شېئىرلىرى بىزنى دائىم تەربىيىلەپ، ئىلھاملاندۇرۇپ تۇرغۇسى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. نەسىر شېھىت: «يۈرەك سۆزى» (شېئىرلار توپلىمى) مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى.

2. نەسىر شېھىت: «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» (داستان ۋە شېئىرلار) قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.

3. ئازاد سۇلتان: «بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىيات توغرىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 844000)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزا ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا بىر نەزەر

تۇرسۇن پالتا*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى دېھقانچىلىققا ئائىت سۆزلەملەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا قىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى دېھقانچىلىق تەرەققىياتى ئۈستىدە قىسقىچە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：本文以《突厥语大词典》中有关农业的词汇和考古材料为据，简要论述维吾尔喀喇汗王朝及其以前的农业发展情况。

Abstract: Based on the relative words or relating archaeology materials, the author briefly expounds the Imperial Court of Karahan and the agricultural development prior to it

XI ئەسىردە ئۇتتۇرا ئاسىيا مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ ئىنسانلار مەدەنىيىتىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىسى «تۇركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «دىۋان» دېيىلىدۇ) دا قاراخانىلار سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرگەن جايلاردىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىنى، تارىخىنى، ئۆلۈم - يېتىم، سەنئەت ساھەسىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، ھاكىمىيەت - سىياسەت يۈرگۈزۈش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپىۋى - ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى، جايلارنىڭ جۇغراپىيەسىنى ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرىنى لۇغەتشۇناسلىق نۇقتىسىدا تۈرۈپ، بايى ۋە ئەملىي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق سۈرەتلەپ بەرگەنىدى. «دىۋان» دىكى ئىنتايىن مول مەزمۇنغا ئىگە سۆزلەملەر ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماق پەنلىرى دائىرىسىگە كىرىدىغان يەنى، دېھقانچىلىق زىرائەت تۈرلىرى، تېرىقچىلىق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، كۆكتاتچىلىق، باغۋەنچىلىك، يېمەكلىكلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەش، مۇسەللەس - شاراپ ئىشلەش، سۇ ئىشلىرى، سۇ ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش، بېلىقچىلىق، ئورمانچىلىق، تۇپراقچىلىق، ئوت - چۆپ، گۈل - گىياھ، ياۋايى ھايۋاناتلار، ئۇچار قانات، ھاشارات، چارۋىچىلىق، ئوتلاقچىلىق، يەم - خەشەك، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق تارماق پەنلەرگە ئائىت سۆز - ئاتالغۇ، جۈملىلەر 700 دىن ئاشىدۇ (ئوخشاش بىر خىل سۆز - ئاتالغۇنىڭ بىرقانچە جايدا تەكرار ئۇچرايدىغانلىرى بۇنىڭ سىرتىدا). يېزا ئىگىلىكىگە دائىر سان جەھەتتىن شۇنچە كۆپ، مەزمۇن جەھەتتىن شۇنچە مول سۆز - ئاتالغۇلار بىزنى قاراخانىلار سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرگەن

* تۇرسۇن پالتا: ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم يېزا ئىگىلىك بۆلۈمىنىڭ خادىمى.

جايلاردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ XI ئەسىردىكى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى جەمئىيەت تەرەققىياتى تارىخىنى يېزا ئىگىلىكى تەرەققىياتى نۇقتىسىدا تۇرۇپ تەتقىق قىلىشىمىزنى ئىنتايىن مول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئاتاقلىق تۈركىي تىللار مۇتەخەسسىسى ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللارنى شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش تۈركىي تىلشۇناسلىقىدە. كى ئاساسلىق مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر.»[1] دېگەنىدى.

بۇ ماقالىدە، «دىۋان» دا ئۇچرايدىغان دېھقانچىلىققا ئائىت قىسمەن سۆز - ئاتالغۇ، جۈملىلەرنى تىلغا ئېلىش ۋە تارىخ كىتابلىرىدا بايان قىلىنغان غەربىي يۇرتنىڭ دېھقانچىلىقىغا ئائىت بايانلارنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى چاغدىكى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى دېھقانچىلىق تەرەققىياتى ئۇستىدە ئۆز مۇلاھىزىمىزنى قويىمىز.

«دىۋان» دا دېھقانچىلىق ئىلمىگە مەنسۇپ بولغان زىرائەت تۈرلىرى، تېرىلغۇ يەر، زىرائەتلەرنى تېرىش، ئېتىز پەرۋىشى، زىرائەتلەرنى يىغىۋېلىش، كۆكتاتچىلىق، دېھقانچىلىق سايمانلىرىغا ئائىت سۆزلەم ۋە جۈملىلەر ناھايىتى كۆپ.

1. زىرائەت تۈرلىرى

1. بۇغداي. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: بۇغدايىنىڭ بانىسىدا قارىمۇق سۇ ئىچىپتۇ. يەنى بۇغدايىنىڭ دۆلىتى ۋە بەركىتى تۆپەيلىدىن قارىمۇقمۇ سۇغىرىلىدۇ. بۇ ماقال بىركىم بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ ياخشىلىققا ئېرىشكەن كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. بارسىغانلىقلار «بۇغداي» دېيىلمەيدۇ، «بۇدغاي» دەيدۇ، «مەن بارسىغانلىق ئەمەس» دېگەن كىشى مۇشۇ سۆز بىلەن سىنىلىدۇ.
(3 - توم 330 - بەت)

2. ئۇرۇقلۇق: ئۇرۇقلۇق بۇغداي. ئۇرۇقلۇق ئۈچۈن ساقلانغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.
(1 - توم 203 - بەت)

3. تارىخ: ئاشلىق. بۇ دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئىسمى. (1 - توم 483 - بەت)

4. تارىخ: بۇ كۆپچىلىك تۈرك خەلقلىرى تىلىدا «بۇغداي» دېگەن بولىدۇ، يالغۇز ئۇيغۇزلار بۇ سۆزنى «تېرىق» دېگەن مەنىدە قوللىنىدۇ. بۇ توغرا ئەمەس. ئۇلار بۇغدايىنى «ئاشلىق» دەيدۇ.
(1 - توم 483 - بەت)

5. ئاشلىق: ئاشخانا. ئۇيغۇزلار بۇغدايىنى «ئاشلىق» دەيدۇ. (1 - توم 154 - بەت)

6. قوناق: چۈژگۈن قوناق. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: «قوناق‌بېشىنىڭ‌سىيرەك‌بولغىنى‌ياخشى»، چۈنكى سىيرەك بولسا، دېنى چوڭ - چوڭ بولىدۇ، قېلىن بولسا، دېنى ئۇششاق بولىدۇ. بۇ ماقال كۆتكەن مەقسىتىگە ئاز زەخمەت چېكىش بىلەن يەتمەكچى بولغانلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.
(1 - توم 499 - بەت)

7. ئارپا. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: «ئارپىسىز ئات قىر ئاشالماس، يارەمچىسىز باتۇر سەپنى يېرەلمەس». بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئۆزئارا يارەملىشىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.
(1 - توم 167 - بەت)

8. ئارپالاندى: ئارپىلىق بولدى. ئات ئارپىلىق بولدى، يەنى ئاتنىڭ يېدىغان ئارپىسى بار بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئارپالانۇر - ئارپالانماق). (1 - توم 390 - بەت)

9. قاتىلدى: قېتىلدى، قوشۇلدى. ئارپا ئۇگۇر بىرلە قاتىلدى — ئارپا تېرىق بىلەن قېتىلدى.

---

① ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار» مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - بەت.

ھەرقانداق نەرسە باشقا بىرەر نەرسىگە قېتىلسا ياكى قوشۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.
(2 - توم 168 - بەت)

(ئەسكەرتىش: بۇنىڭدا «ئۇگۇر دېگەن سۆزگە «تېرىق» دەپ مەنە بېرىلگەن)

10. يۇگۇرگۇن: تېرىققا ئوخشاش قىزىل دانلىق بىر خىل ئۆسۈملۈك، ئۇنى تۇرکمەنلەر يەيدۇ.
(3 - توم 73 - بەت)

11. تۆگى: ئاقلانغان تېرىق، سۆك، ئوغۇزچە. (3 - توم 317 - بەت)

12. كەپەزلىك: كېۋەزلىك، كېۋەز تېرىلغان يەر. كىشى توغرىسىدا ئېيتىلسا «كەپەزلىك ئەر - كېۋىنى بار ئادەم» دېيىلىدۇ. (1 - توم 659 - بەت)

13. «پامۇق ئۇرۇغلادى — پاختىنى چىگىتتىن ئايرىدى». (3 - توم 473 - بەت)

14. بۇرچاق: پۇرچاق. (1 - توم 609 - بەت)

15. تۆتۇرقان: گۇرۇچ. (1 - توم 675 - بەت)

16. قىيچى: قىچى ~ قىچا. (3 - توم 327 - بەت)

17. كۆچ: كۆنجۈت، كۆنجۈت يېغى «كۆچ ياغى» دېيىلىدۇ. چىگىلچە. ئىنەك پىتىنىڭ ئۇرۇقىمۇ چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن «ئىنەك كۆچى» دېيىلىدۇ. (3 - توم 167 - بەت)

18. زارانزا: زاراڭزا. زارانزا ئۇرۇقى — زاراڭزا ئۇرۇقى. (1 - توم 587 - بەت)

19. يورىنچقا: بىدە (3 - توم 589 - بەت)

2. تېرىلغۇ يەر توغرىسىدىكى سۆزلەملەر

20. ئاتىز: ئېتىز. ئىككى ئېرىق ئارىسىدىكى تېرىلغۇ يەر. (1 - توم 76 - بەت)

21. ئاتىزلادى: ئېتىزلاشتۇردى. ئەر يەرنى ئاتىزلادى — ئادەم يېرىنى ئېتىزلاشتۇردى، يەنى چۆنەكلەپ، قىر تارتىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا لايىق قىلدى (ئاتىزلار — ئاتىزلاماق).
(1 - توم 396 - بەت)

22. ئەكىن: ئېكىنلىك. ئوغۇزچە (1 - توم 106 - بەت)

23. ئەكىم: بىر ئەكىم يەر — بىر ئېكىم يەر، بىر قېتىمدا تېرىلىپ بولىدىغان يەر.
(1 - توم 103 - بەت)

24. ياتىز: ئەنلىك. ھەرقانداق كەڭ نەرسە. «ياتىز قازىش — ئەنلىك قېيىش»، «ياتىز يەر — ئېتىز يەر، كەڭ يەر» دېگەن سۆزلەرمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان. (3 - توم 10 -، 11 - بەتلەر)

25. تارىغلاغ: تېرىلغۇلۇق، ئېتىز، ئېتىزلىق. (1 - توم 646 - بەت)

26. تارىغلىق: ئاشلىق ئامبىرى. (1 - توم 654 - بەت)

27. تارىغلىغ: تارىغلىغ يەر، ئېكىنزارلىق. ئاشلىق ئامبىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.
(1 - توم 646 - بەت)

28. تارىغ تارىنغۇ يەر: ئاشلىق تېرىيدىغان يەر. (2 - توم 470 - بەت)

29. قىرلادى: قىرلىدى، چۆنەك تارتتى. «ئول يەرنگە قىرلادى — ئۇ يەرگە چۆنەك تارتتى، يەنى قوغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى تېرىش ئۈچۈن يەرگە چۆنەك تارتتى. ئېتىزغا قىر تارتىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.» (قىرلار - قىرلىماق). (3 - توم 408 -، 409 - بەت)

30. ئاڭىز: ئېڭىز. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش زىرائەتلەرنىڭ ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەردە

قالغان تۆپچەكلىرى. (1 - توم 126 -، 127 - بەت)

3. تېرىقچىلىق قىلىشقا ئائىت سۆزلەملەر

31. تارىغچى: دېھقان. (2 - توم 64 - ۋە 3 - توم 333 - بەت)

32. ساپانلادى: ساپان سالدى. «ئول يەرنگە ساپانلادى — ئۇ يەرگە ساپان سالدى» (ساپانلار — ساپانلاماق).

(3 - توم 468 - بەت)

33. تۆزلۈندى: تۆزلەندى، تۆزەلدى. «تۆزلۈندى يەر — يەر تۆزلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزنىڭ «تۆزۈلدى» شەكلىمۇ بولۇپ، «ئىش تۆزۈلدى — ئىش تۆزەلدى» مۇ دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تۆزلۈنۈر — تۆزلۈنمەك).

(2 - توم 353 -، 354 - بەت)

34. ئۇرۇق: ھەر نەرسىنىڭ ئۇرۇقى. (1 - توم 492 - بەت)

35. تارىمسىندى: تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى. «ئول تارىخ تارىمسىندى — ئۇ (ئاشلىق تېرىمايدىغان بولسىمۇ) ئاشلىق تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى (تارىمسىنۇر - تارىمسىنماق). (2 - توم 376 - بەت)

36. قىغ: توپىنى يۇمشىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان قىغ. (3 - توم 177 - بەت)

37. قىغلاتتى: قىغلاتتى، تېزەكلەتتى. «ئول يەرنگ قىغلاتتى — ئۇ يەرنى قىغلاتتى»، «ئول ئاتىن قىغلاتتى — ئۇ ئېتىنى تېزەكلەتتى» (قىغلاتۇر - قىغلاتماق). (2 - توم 509 - بەت)

38. تارىدى: تېرىدى. «ئول تارىخ تارىدى — ئۇ ئاشلىق تېرىدى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تارىر-تارىماق). (3 - توم 358 - بەت)

39. ئۇرۇغ: ئۇرۇق. يەرگە چېچىلغان دانىمۇ «ئۇرۇغ» دېيىلىدۇ. «ئۇرۇغ ئەكتى-ئۇرۇق چاچتى...»

(1 - توم 87 - بەت)

40. ئەكدى: ئەكتى، تېرىدى. «ئول تارىخ ئەكدى — ئۇ ئاشلىق تېرىدى»...

(1 - توم 227 - بەت)

41. تارىلدى: تېرىلدى؛ چېچىلدى. «تارىخ تارىلدى — ئاشلىق تېرىلدى»...

(2 - توم 176 - بەت)

42. ئەكتۈردى: تېرىتتى. «ئول تارىخ ئەكتۈردى — ئۇ ئاشلىق تېرىتتى»...

(1 - توم 298 - بەت)

43. ئەۋىن: ئۇرۇن، ئۇرۇق. (1 - توم 106 - بەت)

44. تارىتغان: تېرىتىدىغان. «بۇ ئەر ئول تەلىم تارىخ تارىتغان — بۇ تولا ئاشلىق تېرىتىدىغان ئادەم». (1 - توم 667 - بەت)

45. بالدىر: بالدۇر. «بالدىر تارىخ — بالدۇر تېرىلغۇ، باش باھاردا تېرىلغان ئاشلىق». ئەك ياخشى تېرىم ۋاقتى شۇ ۋاقىتتۇر. باشقىلاردىن بۇرۇن قىلىنغان ئىش ياكى پەيدا بولغان نەرسىگىمۇ «بالدىر» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. تۆل ۋاقتىدا تۇنجى تۇغۇلغان قوزىمۇ «بالدىر قوزى» دەپ ئاتىلىدۇ.

(1 - توم 596 - بەت)

4. زىرائەتلەرنىڭ ئۇنۇپ چىقىش، چېچەكلەش، دان تۇتۇش جەريانىغا مۇناسىۋەتلىك سۆزلەملەر

46. ئۇندى: «ئوت ئۇندى»، «ئول ئەۋگە ئۇندى — ئۇ ئۆيگە ئۇندى». ئۇيغۇرچە (ئۇنەر

— ئۇنمەك) . (1 - توم 229 - بەت)

47. يىلدىز: يىلتىز. بەزىدە بۇ سۆز ئوخشىتىش يولى بىلەن ئادەمنىڭ ئۇرۇق - جەمەتىگە قارىتىلىپ، مۇ ئىشلىتىلىدۇ. «تۇپلۇق - يىلدىزلىغ - تېگى - تەكتى بار (ئادەم)». (3 - توم 53 - بەت)

48. كۆكلەندى: كۆكلىدى، راۋاج تاپتى ... «ئەركۆكلەندى — ئادەم كۆكلىدى». بېيىسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كۆكلەنۇر - كۆكلەنمەك). (2 - توم 369 - بەت)

49. تۇپلەندى: تۇغۇلىدى. «يىغاچ تۇپلەندى — دەرەخ تۇغۇلىدى»، «ئەر تۇپلەندى — ئادەم تۇغۇلىدى، يەنى مېلى كۆپەيدى». ھەرقانداق نەرسىنىڭ يىلتىز تارتىشىغمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

(2 - توم 351 - بەت)

50. پۇتاقلاندى: شاخلاندى؛ تارماقلاندى. «يىغاچ پۇتاقلاندى — دەرەخ پۇتاقلاندى»، «سۇ پۇتاقلاندى — سۇ تارماقلاندى». بۇنىڭ ئەسلى «پۇتاق، شاخ» تۇر (پۇتاقلانۇر — پۇتاقلانماق).

(2 - توم 384 - بەت)

51. بوقۇق: پورەك، پوقاق، غۇنچە. «چەچەك بوقۇقلاندى — چېچەك (گۈل) پورەكلەندى. بۇ گۈلنىڭ ئېچىلىش ئالدىدىكى ھالىتى ...»

(2 - توم 415 - بەت)

52. چەچەك: چېچەك، گۈل. (1 - توم 504 - بەت)

53. چەچەك ئاغزى ئاتىلدى: چېچەك ئېچىلدى. گۈل ۋە شۇنىڭدەك بىر بىرىدىن ئاجراپ كەتمەي ئېچىلىدىغان نەرسىلەر ياكى توپ نەرسىنىڭ يېيىلىپ كېتىشىگمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

(1 - توم 259 -، 260 - بەت)

54. باشلاندى: تۇتۇندى؛ باشاقلاندى، باش ئالدى ... «تارىخ باشلاندى — ئاشلىق باش ئالدى» ...

(2 - توم 345 - بەت)

55. ئۇرۇغلاندى: دان تۇتتى. «تارىخ ئۇرۇغلاندى — ئاشلىق‌دان‌تۇتتى»، «كەپەز‌ئۇرۇغلاندى — كېۋەز غۇزىلىدى»، ھەرقانداق مېۋىگمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (ئۇرۇغلانۇر — ئۇرۇغلانماق).

(1 - توم 386 - بەت)

56. ئىچلەندى: دان تۇتتى، ئىچى تولدى. «تارىخ ئىچلەندى — ئاشلىق دان تۇتتى». يېيىلىدىغان نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى يېيىشكە بولىدىغان ھالەتكە كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئىچلەنۇر - ئىچلەنمەك)

(1 - توم 340 - بەت)

5. زىرائەتلەرنى پەرۋىش قىلىشقا دائىر سۆزلەملەر

57. سۇغىرلىدى: سۇلاندى. «تارىخ سۇغىرلىدى - زىرائەت سۇغىرلىدى». ھەرقانداق نەرسىگە سۇ سېپىلسىمۇ (سۇلانسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ (سۇغالۇر - سۇغالماق).

(2 - توم 174 - بەت)

58. ئوتادى: ئوتىدى. «ئول تارىخ ئوتادى — ئۇ زىرائەت ئوتىدى». زىرائەت بۇزۇلۇپ كەتمىسۇن دەپ، ئۇنىڭ يوپۇرماقلىرىنى پوتىدى. زىرائەتنىڭ باشقى كېسىلىسمۇشۇنداق‌دېيىلىدۇ (ئوتار-ئوتاماق).

(3 - توم 344 - بەت)

59. ئوتۇلدى: ئوتالدى. «تارىخ ئوتۇلدى — ئېكىن ئوتالدى». «زىرائەتكە زىيان يەتكۈزىدىغان ياۋا ئوتلار يۇلۇپ تاشلاندى» دېگەن مەنىدە (ئوتۇلۇر — ئوتۇلماق). (1 - توم 260 - بەت)

60. سارقاچ: قارىمۇق. (3 - توم 330 - بەت)

61. تارىخ قوتۇردى - ئاشلىق قوتۇراپ ئۆسۈپ كەتتى. باشقا ئۆسۈملۈكلەردىمۇ شۇنداق.

(2 - توم 98 - بەت)

62. پىت: بۇغدايغا چۈشىدىغان ئۇششاق قۇرۇتقا «تارىخ پىتى — بۇغداي پىتى» دەيىلىدۇ. (1 - توم 420 - بەت)

63. قىراغۇ: قىرو. (1 - توم 582 - بەت)

64. سارقىم: قىرو. (1 - توم 632 - بەت)

65. ئۇشىك: ئۇششۇك. مېۋىلەرنى ئۇششۇتىۋېتىدىغان سوغۇق. (1 - توم 98 - بەت)

6. زىرائەتلەرنى يېغىۋېلىشقا دائىر سۆزلەملەر

66. ئوردى. «ئول ئوت ئوردى — ئۇ ئوت ئوردى». بۇغداي ۋە باشقا ئەرسىلەرنى ئورۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئورار — ئورماق). (1 - توم 232 - بەت)

67. ئورۇم. «بىر ئورۇم ئوت». (1 - توم 102 - بەت)

68. يېغدى: توستى، يېغدى، توپلىدى. «ئول مەنى ئاشقا يېغدى — ئۇ مېنى تاماقتىن توسۇپ قويدى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق «ئول تارىخ يېغدى — ئۇ بۇغداي ۋە بۇغدايغا ئوخشاش ئەرسىلەرنى توپلىدى، يەنى چەش قىلدى. ھەرقانداق بىر ئەرسىنى يېغقان كىشىگىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يېغار- يېغماق). (3 - توم 82 - بەت)

69. تۆگۈشدى: سوقۇشتى، سوقۇشۇپ بەردى. «ئول ماڭا تارىخ تۆگۈشدى — ئۇ ماڭا ئاشلىق سوقۇشۇپ بەردى». بۇغداي دانلىرىنى سوقۇپ چۈشۈرۈشتە بەسلىشىكىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ. سۇ تۆكۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تۆگۈشۈر — تۆگۈشمەك). (2 - توم 145 -، 146 - بەت)

70... «تارىخ ئارتىغۇ يەر — بۇغداي ئېرىغدايدىغان يەر». (2 - توم 470 - بەت)

71. ماما: خامان تېپىشتە ئوتتۇرىغا قېتىلىدىغان ئۆكۈز. باشقا ئۆكۈزلەر ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ. (3 - توم 324 - بەت)

72. ساۋۇردى: سوردى. «ئەر تارىخ ساۋۇردى - ئادەم (خاماندا) ئاشلىق سوردى». شامالدا ھەرقانداق نەرسىنى سورۇپ تازىلاشقىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (ساۋۇرار - ساۋۇرماق). (2 - توم 108 - بەت)

73. ساۋۇرتتى: سورۇتتى. «ئول ئاغار تارىخ ساۋۇرتتى — ئۇ ئۇنىڭغا بۇغداي سورۇتتى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ساۋۇرتۇر — ساۋۇرتماق). (3 - توم 586 - بەت)

74. ساۋۇرۇشدى: سورۇشتى. «ئول ماڭا تارىخ ساۋۇرۇشدى — ئۇماڭاشلىقسورۇشۇپبەردى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق... (2 - توم 305 - بەت)

75. ئۆرتكۇن: چەش. (3 - توم 563 - بەت)

76. ساغۇلادى: كەملىدى. «ئەر بۇغداي ساغۇلادى — ئادەم بۇغداي كەملىدى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ساغۇلار — ساغۇلاماق). (3 - توم 443 - بەت)

77. ... «سامانلىغ ئەر - سامىنى بار ئادەم». (1 - توم 650 - بەت)

78. توپۇنلۇغ: «تۇپۇنلۇغ تارىخ — تۇپانلىق بۇغداي، توپىنى بار بۇغداي». (1 - توم 649 - بەت)

79. قىلدۇق: قىلتىرىق. بۇغداينىڭ باشاقلىرىدا بولىدىغان قىلتىرىق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. (3 - توم 569 - بەت)

80. ... «پامۇق ئۇرۇغلادى — پاختىنى چىگىتتىن ئايرىدى»... (3 - توم 473 - بەت)

7. دېھقانچىلىق سايمانلىرىغا ئائىت سۆزلەملەر

81. ساپان: قوش. (1 - توم 523 - بەت)
82. بۇقۇرسى: بۇقۇسا. (3 - توم 333 - بەت)
83. بۇيۇندۇرۇق: بويۇنتۇرۇق. بۇ ياغاچتىن ياسىلىپ، ئىككى ئۆكۈزنىڭ بوينىغا ئېسىلىدۇ. (3 - توم 247 - بەت)
84. كەتمەن. (1 - توم 579 - بەت)
85. ئورغاق: ئارغاق (1 - توم 161 - بەت)
86. تاغار: ئىچىگە بۇغداي ۋە باشقا نەرسىلەر قاچىلىنىدىغان قاپ. (1 - توم 535 - بەت)
87. ئۇرۇق: ئارغامچا. (1 - توم 90 - بەت)
88. سەۋدىچ: سېۋەت. ياش نوتىلاردىن توقۇلۇپ، ئىچىگە مېۋە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سالىدىغان نەرسە. (1 - توم 593 - بەت)
89. سۇپۇرگۇ: سۇپۇرگە. (1 - توم 638 - بەت)
90. ئورۇ: ئورا. بۇغداي، چامغۇر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ساقلاش ئۈچۈن قېزىلغان ئورا. (1 - توم 119 - بەت)

يۇقىرىدىكى تىل پاكىتلىرىدىن قاراغانلار دەۋرىدىكى دېھقانچىلىقتا ئۇرۇقلۇق تەييارلاش، يەرلەرنى قىر سېلىپ، چۆنەكلەپ ئېتىزلاشتۇرۇش، تېرىقچىلىققا بالدۇر تۇتۇش قىلىش، يەرنى تەكشى تۈزلەش، ئوغۇت توپلاپ يەرلەرنى ئوغۇتلاش، ئۇرۇق سېلىش، زىرائەت ئۈنۈپ چىققاندىن كېيىن پەرۋىش قىلىش، هارام شاخلارنى پۈتاش، هارام چۆپلەرنى ئوتاش، سۇغىرىش، هاشارەتلەرنى يوقىتىش، ئۇششۇكتىن مۇداپىئەلىنىش، زىرائەت پىشقاندا ۋاقتىدا يىغىۋېلىش، ئوما ئورۇشتا بەسلىشىش، خامان تېپىش، سورۇپ دان ئايرىش، چەشلەپ تاغارغا ئۆسۈش، يەر ئاغدۇرۇشتا ئۆكۈز كۆچىدىن پايدىلىنىپ بۇقۇسا - بويۇنتۇرۇق ئىشلىتىش قاتارلىق بىر يۈرۈش مۇكەممەل تەدبىرلەرنىڭ قوللىنىلغانلىقىنى، تېرىغان زىرائەت تۈرلىرىمۇ (بۇغداي، قوناق، تېرىق، پۇرچاق، كەندىر، زىغىر، كۈنجۈت، كېۋەز، ئابدىسىلىك قاتارلىق) كۆپ بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا دېھقانچىلىقنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىدە راۋاجلانغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز.

دېمەك، «دىۋان» دا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي مىراسلىرى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن خاتىرىلىنىش بىلەن بىر قاتاردا يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت نۇرغۇن سۆزلەم ۋە جۈملىلەر خاتىرىلەنگەن. ئۇ، قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ۋە شۇ دەۋردىن ئىلگىرىكى تارىخنىڭ تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن يېزىلغان خاتىرىسى. بۇ سۆز، جۈملە - ئىبارىلەر ئىپادىلىگەن شەيئىلەرنىڭ كۆپ قىسمى نۇرغۇن ئەسىرلىك تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتۈش ئارقىلىق ئۆز مەنىسىنى ئىپادىلىگەن بولۇپ، ئۇ هەرگىزمۇ قاراخانىلار هۆكۈم سۈرگەن دەۋردىلا پەيدا بولغان ئەمەس.

تىلشۇناسلىق ئىلمى بىزگە تىل ئىجتىمائىي هادىسە؛ تىل ئۆزۈن مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتلار جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن ۋە كۈندىن كۈنگە بېيىغان؛ تىل شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقنىڭ تارىخى بىلەن چېتىك باغلانغان، دەپ چۈشەنچە بېرىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، شىنجاڭ ۋە شىنجاڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە قولغا كەلتۈرۈلگەن تېپىلمىلار ۋە مەدەنىي يادكارلىقلار غەربىي رايوندا دېھقانچىلىقنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنلا خېلى زور دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدىمۇ بۇ هەقتە كۆپلىگەن خاتىرىلەر بار. مەسىلەن: خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا شىنجاڭدا كېۋەزنىڭ تېرىلىشى ئاللىقاچان مۇئەييەنلىشىپ بولغان. «لياڭ سۇلالەسى تارىخى قوچۇ تەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «قوچۇدا(كېۋەز) دېگەن بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئۇنىڭ غوزىكى پىلە غوزىكىگە ئوخشايدۇ، غوزەكتىن ئىنچىكە، يۇمشاق ۋە ئاق رەڭلىك يىپ تالالىرى چىقىدۇ. بۇ تالالاردىن رەخت توقۇلىدۇ. بۇنى «پاختا دەپمۇ ئاتايدۇ.» ئۆز زامانىسىدىكى كىشىلەر

ئۇنى «كېۋەز» دەپ ئاتىغان. تاشقورغانلىقلار «پاختىدىن توقۇلغان رەختلەرنى كىيەتتى». «بۇ زامانلاردا يىپەك - مەشۇتمۇ پەيدا بولغان بولۇپ، ئاساسەن قوچۇ، كىنگىت ۋە ئۇدۇندا يېتىشتۇرۇلەتتى» («شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - قىسىم 117- بەت). يەنە شۇ كىتابنىڭ 31 - بېتىدە مىلادىدىن 200 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەردە تارىم بوستانلىقىدا بۇغداي، ئارپا، تېرىق، سوك، قوناق، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ تېرىلغانلىقى ئېيتىلغان.

1979 — 1980 - يىللىرى لوپنۇر رايونى كۆنچى دەرياسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن ئېقىن ئەتراپىدىكى ئاق قەدىمكى قەۋرىلەرنى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرگەندە، جەسەتنىڭ يېنىغا قويۇلغان ئاخىرەتلىك بۇيۇملار قاتاردا، كەندىر چۈۋىقلىرىدىن توقۇلغان كىچىك سېۋەتلەرگە سېلىپ قويۇلغان ئون نەچچە تالدىن يۇز نەچچە تالغىچە بۇغداي دانلىرى تېپىلغان. بۇغداينىڭ رەڭگى قارامتۇل بولۇپ، چىرىمايى ياخشى ساقلانغان. قەۋرىلەردىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئارخېئولوگىيە فاكۇلتېتىنىڭ تەجرىبىخانىسى كاربون 14 ئارقىلىق ئانالىز قىلىپ ئەۋرىشكىلەرنىڭ يىل دەۋرىنى بۇنىڭدىن 3800 يىللار بۇرۇن دەپ بېكىتكەن (ئابدۇقېيۇم خوجا «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 136 - بەتكە قارالسۇن). «بۇنىڭدىن 2000 يىللار بۇرۇن تەكلىماكاندا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن بۇغداي دانلىرى تېپىلىش بىلەن بىللە بىر تال بېجىرىم بۇغداي باشقىمۇ تېپىلدى.» (يۇقىرىقى كىتاب 137 - بەت). «قۇمۇل بارىكۆل ناھىيىسى قارا دۆۋە دېگەن يەردىكى بۇنىڭدىن 3000 يىللار بۇرۇنقى قەدىمكى قەۋرىلەردىن ئارپا باشقى، ئارپا پوستى تېپىلغان»، «چاقىلىق ناھىيىسىدىكى قەدىمكى مېران خارابىسىدىنمۇ ئارپا دانلىرى تېپىلغان» (يۇقىرىقى كىتاب 137 — 138 - بەتلەر). بۇندىن 1800 — 2000 يىللار ئىلگىرى ياسالغان قىزىل مىگۈينىڭ 175 - ھوجرىسىدىن كەتمەن چېپىۋاتقان ۋە قوش ھەيدەپ يەر ئاغدۇرۇۋاتقان كۆرۈنۈشتىكى بىر پارچە تام رەسىمى تېپىلغان. بۇ رەسىمدە كالتە يەڭ كۆڭلەك ۋە دوپپا كىيىپ، تامبىلىنى تىزىنىڭ ئۈستىگىچە تۇرۇپ قويۇپ، يالىڭاياق ھالەتتە كەتمەن چېپىۋاتقان ئىككى ئۇيغۇر دېھقان بىلەن ئىككى ئۆكۈز قوشۇلغان ساپاننى ھەيدەپ يەر ئاغدۇرۇۋاتقان بىر ئۇيغۇر قوشچىنىڭ ئوبرازى ناھايىتى ئېنىق ھەم جانلىق سۈرەتلەنگەن. «شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۈزاق تارىخقا ئىگە ... تارىخىي خاتىرە - ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئېلىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردە ئۆستۈرۈلىدىغان كېۋەز، ئۈزۈم، تاۋۇز، زىغىر، ياڭاق، ئانار، سامساق، يۇمغاقسۇت (ئاشكۆكى)، سەۋزە قاتارلىقلار خەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ شىنجاڭدىن تارقالغان.» (شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكى پەنلەر ئاكادېمىيىسى مەسئۇللۇقىدا تۈزۈلگەن «شىنجاڭ دېھقانچىلىق تېخنىكا قوللانمىسى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1977 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - كىتاب 2 - بەت).

يۇقىرىقى ئارخېئولوگىيىلىك ۋە يازما تارىخىي پاكىتلار بىزگە «دىۋان» دا خاتىرىلەنگەن سۆز، جۈملە- ئىبارىلەر قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ۋە شۇ دەۋردىن ئىلگىرىكى ئۇزاق تارىخنىڭ تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن يېزىلغان خاتىرىسى بولۇپ، قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ بۇنىڭدىن 1000 يىللار بۇرۇنلا خېلى يۇقىرى سەۋىيىدە راۋاجلانغانلىقىنى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئەمەلىيىتىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 -، 2 -، 3 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىلى 1- نەشرى.
2. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
3. ئابدۇقېيۇم خوجا «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830003)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

«قۇتادغۇبىلىك» تىكى مۇھىم بايانلاردىن قەدىمكى ئىلى بەگلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە

تۇرسۇن ئەرشىدىن*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىلى ۋادىسىدا مىلادىدىن خېلى ئىلگىرىلا كۈچلۈك ۋە مەدەنىيەتلىك، ئۇتتۇرا ئاسىيادا مەلۇم تەسىرگە ئىگە ئىلى بەگلىكىنىڭ قۇرۇلغانلىقى ھەققىدە تارىخىي يازما مەنبەلەر، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار، جۈملىدىن «قۇتادغۇبىلىك» تىكى مۇھىم بايانلار ئاساسىدا مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：本文以历史文献、考古资料和《福乐智慧》中有关的重要论述为基础，论述公元前在伊犁河流域建立的对中亚产生过某种重要影响的强大文明的伊犁古国。

Abstract: In this article, based on the historical documents, archaeological materials and the important description about《Kutadghu Bilik》the author gave us a description about the Strong civilized kingdom of YiLi, which was built along the River of YiLi in the quite remote past, BC. and had an important influence to the Middle Asia.

غەربىي رايونىمىڭ تارىخى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەردە ۋە تەتقىقاتلاردا «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» توغرىسىدىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقات نەزەردىن تاشلىنىپ قېلىۋاتىدۇ. ۋەھالەنكى، بۇ ھەقتە چوڭقۇر ئىزدەنمەي ۋە ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بارماي، ھەمدە ئومۇم ئېتىراپ قىلغۇدەك ئىلمىي يەكۈن چىقىرىلماي تۇرۇپ، مۇشۇ زېمىندا ياشىغۇچى خەلقلەر ۋە شۇ زېمىنغا ئالاقىدار ۋەقەلەرنىڭ تارىخىي ھەققىدە تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن، ئىلمىي يەكۈن چىقىرىش زادىلا مۇمكىن ئەمەس.

ئۇزاق ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» ھەققىدىكى خاتىرىلەر ھازىر رىۋايەتكە ئوخشاش تارىخقا ئايلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما بىز تارىخىي يازما ماتېرىياللارنى، قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلارنى، جۈملىدىن بۈيۈك قاراخانىلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شاھانە ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان مۇھىم بايانلارنى ئەستايىدىل مۇلاھىزە قىلىپ كۆرسەك، «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ شانۇ- شەۋكەتلىك سىماسى كۆز ئالدىمىزدا قايتىدىن نامايان بولىدۇ.

---

* تۇرسۇن ئەرشىدىن: ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت، سەھىيە كومىتېتىنىڭ خادىمى.

1. «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» توغرىسىدىكى يازما ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار

بىز ئالدى بىلەن قەدىمكى يازما ماتېرىياللارغا مۇراجەت قىلساق، «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى»نىڭ تارىخىي ھادىسە سۈپىتىدە ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيانىڭ تارىخىغا چوڭقۇر ئىز سېلىپ ئۆتكەنلىكى ھەمدە ئۇنىڭ ئىلى دەرياسى جۇملىدىن تەڭرىتاغلىرىنى بەلگە قىلغان كەڭ زېمىندا بىر مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەنلەكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

لى گۇاڭنىنىڭ «خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربتىكى ئەللەر خەرىتىسى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىدا: «خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالى «ئىلا بەگلىكى» دەپ ئاتىلاتتى» دېيىلگەن. «خەننامە. چېن تاڭ تەزكىرىسى» نىڭ خەنزۇچە 72 - جىلدىدا چېن تاڭنىڭ گەن يەنشۇغا قىلغان سۆزى مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «كانگانى ئىگىلەپ تۇرغان شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى قۇتلۇس ئەگەر ئۆيسۈن (ئاسيۇ) بىلەن پەرغانىنى بويسۇندۇرۇپ يەنە شىمالدىكى ئىلىغا ھۇجۇم قىلسا، غەربتە ئارشاكنى بىسۇالسا (ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدا)، نۇرغۇن دۆلەتلەر ئۇزۇن يىللار خەۋپ ئاستىدا قالىدۇ». «كىتابلار جەۋھەرلىرى» ناملىق كىتابنىڭ 958 - جىلدىدا «ئىلا بەگلىكى كانگانىڭ شىمالىدا» دەپ كۆرسىتىلگەن.

«شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1985 - يىللىق خەنزۇچە 1 - سانىدا مۇنداق بايان قىلىنغان: «ئىلا غەربىي يۇرتتىكى دەريا نامى ۋە جاي نامى، ئۇ خەن دەۋرىدە «ئىلا تەڭرىقۇتلىقى»، جىن دەۋرىدە «ئىلا بەگلىكى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇلار ئىلى دەريانىڭ ۋە شۇ دەريا نامى بىلەن ئاتالغان ھاكىمىيەتلەرنى كۆرسەتەتتى،... غەربىي تۈركلەرنىڭ خاقانى چاپىش تۇغلۇق خاقان ئاشۇ دەريانى چېگرا قىلغان بولۇپ، ئۇ دۆلەتكە چۈلۈك خاقان بىلەن چاپىش ئىشبارا يابغۇ خاقانلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى».

شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1982 - يىلى 2 - سانىنىڭ 46 - بېتىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ھازىرقى كۆچانىڭ شىمالىدىكى توققۇزتارا، تېكەس قاتارلىق جايلاردا... مىلادىنىڭ V، VI ئەسىرلىرىدە زاۋالىنىدىلار دۆلىتى دەپ ئاتالغان بىر دۆلەت قۇرۇلغان».

يۇقىرىقى يازما خاتىرىلەردىن باشقا ئىلى رايونىدا تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمۇ بىزنى «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى»گە ئائىت مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى «خۇنخاي مازار» دەپ ئاتىلىدىغان جايىنىڭ ئوتتۇرىسىنى كېچىكرەك بىر ئېقىن «خۇنخاي دەريا» كېسىپ ئۆتىدۇ. ئاشۇ دەريانىڭ شەرق تەرىپىدە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جىلغىلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان سۇ بويلىرىدا ھەر بىرى بۇغداي خامىنىدەك دۆڭلەر بار. يەرلىك ئاھالىلار ئۇ دۆڭلەرنىڭ توپىسىنى ئوغۇت قىلىش ئۈچۈن كولاش جەريانىدا ئۇ دۆڭلەرنىڭ ئىچىدىن نەپىس ئىشلەنگەن ھەر خىل تاش بېزەكلەرنى تاپقان ۋە قەدىمكى ئادەملەرنىڭ سۆڭەكلىرىنى چىقىتۇرغان.

خۇنخاي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى تەرەپتە كۆلىمى بىرمۇ كېلىدىغان بىر تاش قورغان بار بولۇپ، يېقىنقى يىللاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. نەتىجىدە ئۇ قۇرغاننىڭ پادىشاھ لەشكەرلىرى تۇرىدىغان گازارما ئىكەنلىكى ئايدىڭلاشتى.

ئارخېئولوگلار خادىملىرى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئىلى ۋادىسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تاش پىچاق، تاش ھەيكەل، ساپال قاچا، تاش پەيكان قاتارلىق قەدىمكى تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تېپىپلا قالماستىن، بەلكى ئىلى تەۋەسىدىكى مۇڭغۇلكۆرە، تېكەس، نىلقا، توققۇز تارا، چاپچال قاتارلىق جايلاردىكى قەبرىستانلىقلاردىن ئالتۇندىن، مىستىن ياسالغان جابدۇقلار، ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈكلەر، تۇمۇر پىچاق، تۇمۇر مىخ، خەنجەر، يىپەكتىن، يۇڭدىن توقۇلغان بۇيۇملار قاتارلىق

قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىنى تاپقان.

«1954 - يىلىدىكى ئىلى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئۈمىكىنىڭ خىزمەت دوكلاتى» دېگەن ئەسەردە ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان بۇندىن 2100 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە ئائىت قەبرىلەردىن «دانلىق زىرائەتلەر، دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن تاش تۈلۈق، تۇغمەن تېشى، قوماچ قىلىنغان زىرائەتلەر چىققانلىقى» يېزىلغان.

نىلقا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تۇرساي جىلغىسىدا ئون نەچچە ئورۇندا قەدىمكى مىس كانلىرىنىڭ ئىزلىرى بار بولۇپ، ئۇ يەردىكى ئەڭ چوڭ مىس كېنىنىڭ تىك قۇدۇقى 20 مېتر چوڭقۇرلۇقتا، بەش مېتر كەڭلىكتە كېلىدۇ. ئۇ يەردىن ئەينى زامانىدا يېقىلغۇ قىلىنغان ياغاچ كۆمۈر قالدۇقلىرى، ئېرىتىلگەن مىس، مىس داشقاللىرى، سوقمىچاق ۋە تۇۋرۇكسىمان تاش بازغانلار تېپىلغان. كاربون 14 ئارقىلىق ئانالىز قىلىش نەتىجىسىدە ئۇ مىس كانلىرىنىڭ 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

يۇقىرىقى ماتېرىياللاردىن ئىلى ۋادىسىدا بۇندىن ئىككى - ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرىلا يۇقىرى مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇ زېمىندا تىكلەنگەن «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىلا كۆچمەنلىك تۇرمۇشىدىن زىرائەت تېرىشنى ئاساس قىلغان ئولتۇراق تۇرمۇشقا ئۆتكەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

قەدىمكى ئىلى بەگلىكى توغرىسىدا يۇقىرىقىدەك ئىشەنچلىك يازما ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بولۇشىدىن تاشقىرى يەنە XI ئەسىر قاراخانىلار مەدەنىيىتىنىڭ تېپىك نامايەندىلىرىنىڭ بىرى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» تىمۇ بۇ ھەقتىكى تۇرغۇن مەلۇماتلارنى ئۇچرىتىمىز.

2. «قۇتادغۇبىلىك»تە خاتىرىلەنگەن قەدىمكى ئىلى بەگلىكىگە ئائىت بايانلار

«قۇتادغۇبىلىك» ئەينى دەۋر ئۇيغۇر ئېجادىيەت بولۇپلا قالماي، ھازىرقى دەۋرىمىزدىكى جەمئىيەتشۇناسلار، تارىخچىلار ۋە باشقا ئىلىم ساھەلىرى ئۈچۈنمۇ مول ماتېرىيال مەنبەسى سۈپىتىدە خىزمەت قىلماقتا. ئەنە شۇ شاھانە ئەسەرنىڭ بىرقانچە جايىدا قەدىمكى ئىلى بەگلىكى توغرىسىدا مەلۇماتلار تىلغا ئېلىنغان.

1629 دىمىش بەكمۇ ياخشى ئىلى ئاتلىغى
خەلقنىڭ كاتتىسى — ئەلنىڭ قۇتلۇغى.
1630 يېتىشتۇرسە بەگلەر سوزۇپ قول كىشىن،
يېقىنلاپ بولۇر باش بېگىدىن كېيىن.
1631 يېقىن تۇتسا بەگلەر ئۆزىگە كىمنى،
يېقىنلار تىلەگى — ئارزۇ قىلغىنى.
1632 ئەگەر باقسا بەگلەر كىشىگە كۆلۈپ،
يىغىلۇر ئۇنىڭغا ئەرلەر يۈزلىنىپ.

بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان «بەكمۇ ياخشى ئىلى ئاتلىغى» ئەينى زامانىدىكى ئىلى دىيارىدا ئۆزىنىڭ چېچەنلىكى، ساخاۋەتلىكى، مەرتلىكى ۋە يەنە ئاللىقانداق ياخشى خۇلۇقلىرى بىلەن خەلقنىڭ كۆڭلىنى مايىل

قىلىۋالغان مەلۇم بىر نامايەندىنى ئەمەس، بەلكى «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ دانىشمەن، بەگلىك ئەربابىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئەرباب يۇقىرىقى بايانىدا «خەلقنىڭ كاتتىسى — ئەلنىڭ قۇتلۇغى» دېگەن شۆھرەتلىك نام بىلەن تەرىپلىنىدۇ. تەرىپلەنگەن ئۇ ئەربابنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، جەمئىيەتتە تىكلىگەن نوپۇزى، بەگلىكتىكى ئىناۋىتى پەۋقۇلئاددە يۇقىرى بولغان، خەلق ئارىسىدا زور ئىززەت ھۆرمەتكە ئىگە بولغان. ئۇ ئەرباب قول ئاستىدىكى بەگلەرگە، ئەمەلدارلارغا، ئورۇن باسارلارغا بەگلەرنىڭ شاپائىتىگە ۋە تەربىيىسىگە ئېرىشكەن كىشى «بەگلەرگە يېقىن بولىدۇ»، ۋاقتى كەلگەندە بەگلەرنىڭ ئورنىغا «بەگ بولىدۇ»، بەگلەر ئۆزىگە كىمنى يېقىن تۇتسا، شۇلارنىڭ «تىلەك، ئارزۇلىرى يېقىنلاپ» ئەمەلگە ئاشىدۇ. «ئەگەر بەگلەر باشقىلارغا ھىممەت بىلەن مۇئامىلە قىلسا، باشقىلارمۇ ئۇ بەگكە مايىل بولىدۇ» دەپ ۋەز ئېيتىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تە «ئىلى ئاتلىغى» دەپ ئاتالغان «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ شۆھرەتلىك ئەربابى بولغان ئاشۇ شەخس يالغۇز بەگلەرگە، چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلارغا دۆلەت ئامىدىن ۋەز - نەسىھەت قىلىپلا قالماي، بەلكى جەمئىيەتنىڭ ھەممە قاتلاملىرىغا تارقالغان بارلىق پۇقرالارغا قارىتىپمۇ مۇنداق ۋەز - نەسىھەت قىلىدۇ:

2319 نېمە دەر ئىشتىكىن ئىلى ئاتلىغى:
تۇزۇ - نانىنى كەڭ قىل كىشى قۇتلۇغى.
2320 يىگۈز نان - تۇزۇڭنى شۆھرەت ئىستەسەڭ،
شۇ ئىشلارنى قىلغىن ھايات تىلىسەڭ.

مانا بۇ بايانلاردا كىشىلىك تۇرمۇشتا، ئادەملەر بىلەن ئادەملەر ئالاقىسىدا، يېمەك - ئىچمەكتە كەڭ قول، سېخى، مەرت بولۇش ۋە لەۋزىدە تۇرۇشنىڭ لازىملىقى، ئەنە شۇ سۈپەتلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن كىشى، نۆۋىتى كەلگەندە ئۆزىنىڭ ئاشۇنداق سۈپەتلىرى ئارقىلىق باشقىلارنى تەسىرلەندۈرىدىغانلىقى، مۇبادا تەسادىپىي سەۋەنلىكلەرنى سادىر قىلىپ قويغان چاغلاردىمۇ باشقىلار ئۈنىڭ يۇقىرىقىدەك پەزىلەتلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ ئەپۇ قىلىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

«قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئاشۇ «ئىلى ئاتلىغى» پۇقرالارغا، جۈملىدىن ئۆزىنىڭ ئەجىر - ئەمگىكى بىلەن مەرتىۋە، شان - شەرەپ ۋە ياكى بەخت - سائادەتكە مۇشەررەپ بولغان ئاۋاملارنىڭ ئىش - ئىزلىرى، تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىگەن ئاساستا يەنە مۇنداق ۋەز ئېيتىدۇ:

841 ئىشتىكىن، نېمەدەر ئىلى ئاتلىغى،
ئىش ئىشلەپ چوڭايغان كىشى قۇتلۇغى.
842 خادىم بەگ ئىشىگە باغلاركەن بېلىن،
قاتتىق تۇتقۇلۇق بەگ سۆيۈنچى يولىن.
843 بۇ بەگلەر ئۈمىدىچە قىلغىن تاپۇغ،
رىزا بولسا بەگلەر ئاچار بەخت قوۋۇغ.
844 تاپۇغچى تاپۇغ بىلسە تۆرگە چىقۇر،
تاپۇغ بىلمىسە تۆردىن پەسكە چۈشۈر.
845 سۆيۈندۈرسە خىزمەتتە بەگنى قۇلى،
ئېچىلار ئۇڭا قەدىر - ھۆرمەت يولى.

«قۇتادغۇبىلىك» تە «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ دۆلەت ئەربابىغا تەققاسلانغان «ئىلى ئاتلىغى» نىڭ ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ۋە پۇقرالارنىڭ ئۆزىنى - ئۆزى تەربىيىلەپ ھاكىمىيەتكە ماسلىشىشى ئۈچۈن قىلغان ۋەز - نەسىھەتلىرى بايان قىلىنىپلا قالماي، بەلكى يەنە بەگلىك ھاكىمىيىتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرى بولغان

«ئىلى بېگى» نامىدىن ھەر دەرىجىلىك بەگلىكلەرگە قانداق سۈپەتلىك بەگلەر تاللىنىشى لازىملىقى، ئۇلارنىڭ ئەلگە كۆرسىتىدىغان ئىجابىي ۋە سەلبىي تەسىرلىرى ئەقلىيە سۆزى خاراكتېرىدە مۇنداق كۆرسەتىپ بېرىلگەن:

1779 نېمەدەر ئۇ ئىلى بېگى ئاتالغىن،
بۇ سۆز مەنىسىن سۆزگە ئۇل ئەيلىگەن:
1780 بىلىمسىزگە كەلسە دۆلەت بىلەن قۇت،
پۇتكۈل خەلق بۇزۇلۇر، بولۇر ئەلگە جۇت.
1781 ئەقىللىققا تەگسە بىر ئەل بەگلىكى،
بىرەر ئەلگە ھوزۇر، مۇشۇ سۆزگە پۇت.

شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان «ئىلى بېگى» «ئىلى ئاتالغى» دىن تۆۋەن تۇرىدۇ، شۇڭا «ئىلى بېگى» «ئىلى ئاتالغى» غا ئوخشاش «خەلقنىڭ كاتتىسى — ئەلنىڭ قۇتلۇغى» سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى «بىر ئەل بېگى» يەنى بىرەر جايىنىڭ، بىرەر يۇرتنىڭ، بىرەر رايوننىڭ چوڭى سۈپىتىدە كۆرسىتىلىدۇ. ۋەھالەنكى، بىر ئەلدە مۇنداق «چوڭلار» ناھايىتى نۇرغۇن بولىدۇ. شۇنداقلا ئاشۇنداق چوڭلارنىڭ ئىلكىدىكى زېمىنلار ۋە ئۇ زېمىنلاردا ئىستىقامەت قىلىدىغان پۇقرالارنىڭ تىنچ - ئامان، خاتىرجەم ۋە بەختىيار ھاياتىنىڭ تەمىن ئېتىلىشى، پۈتكۈل دۆلەتنىڭ كۈچىيىشى ياكى ئاجىزلىشىشى، گۈللىنىشى ياكى خاراپلىشىشى، قۇدرەت تېپىشى ياكى مۇنقەرز بولۇشىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. دەل ئەنە شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن قانداق جاي، قانداق رايون، قانداق يۇرت ۋە ئەل بولسۇن ئۇنىڭغا «باشچى» بولىدىغان بەگنىڭ ھەرگىزمۇ بىلىمسىز، نادان بولماسلىقى، ئەگەر ئاشۇنداق بىلىمسىز نادانلار بەگلىك ئورنىغا چىقىپ قالسا، «پۈتكۈل خەلق بۇزۇلىدىغانلىقى»، «ئەلگە بالا - قازا كېلىدىغانلىقى»، ئەگەر بىلىملىك، ئەقىللىق ۋە قابىلىيەتلىك كىشى بەگ بولسا، شۇ ئەلگە «بەخت يېغىپ، ھوزۇر - ھالاۋەتكە ئىگە» بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ ھەمدە قانداق سۈپەتلىك كىشىنى بەگلىككە تەينىلەشتىن ئىبارەت بۇ ئۇسۇلنى ھاكىمىيەت باشقۇرۇشنىڭ «ئۇلى» دەپ كەسكىن كۆرسىتىدۇ.

«قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» گە ۋەكىللىك قىلىدىغان ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئەربابلارنىڭ ئەقلىيە خاراكتېرلىك ۋەز - نەسىھەتلىرى ۋە كۆرسەتمىلىرى «ئىلى ئاتالغى»، «ئىلى بېگى» نىڭ ئېغىزىدىن بېرىلگەن بايانلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، «قۇتادغۇبىلىك» تە «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ يەنە بىر نامايەندە خاراكتېرلىك ۋەكىلى «ئىلى ئەركىنى» مۇ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ تىلىدىن مۇنداق بايان بېرىلىدۇ:

4752 نېمۈدەر ئىشتىكىن ئىلى ئەركىنى (ئىلىرايوننىڭچوڭى، يۇرتباشلىقى)
ئۇ ئېيتار خىزمەتچى قائىدە يۈسۈنى:
4753 كۆرەرسەن قېيىن ئىش بۇ بەگلەر ئىشى،
ھەرقانچە كۆپ ئىشلەپ يارىماس كىشى.
4754 ياراپ قالسا ئىش، ئۆزگە ئەركسىز بولۇر،
يارىمسا ئىش، ئېتىبارسىز قالۇر.
4758 جاھان بىر بوراندۇر، قارا ئەي ئوغۇل،
تۇراقسىز كۆلەڭگە ئېرور، كۆرگىن ئۇل.

روشەن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ بايانda «بەگلىك خىزمەتچىلىرى» بولغان «بەگلەر» خىزمىتىنىڭ «ناھايىتى قىيىنلىقى»، ئۇنى ھەرقانچە كۆپ ئىشلەپمۇ ياخشى بولغىلى بولمايدىغانلىقى»، ئەگەر مەلۇم كىشىنىڭ ئادا قىلغان «بەگلىك ئىشى» «ياراپ قالسا»، شۇ كىشى ئۆزىنىڭ «ئەركىنلىكىنى يوقىتىدىغان-

لىنقى» ئەگەر «بەگلىك ئىشى» «يارىماي قالسا، ئېتىبارسىز قالدىغانلىقى» كۆرسىتىلگەن.

يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يىراق قەدىمكى زامانلاردا بەگلىكىنىڭ ئىچكى يېغىنلىرى، باشقا ئەللەر بىلەن بولغان جىدەل - ماجرالار تۈپەيلىدىن «ئىلى بەگلىكى» نىڭ ھاكىمىيىتى بىرده ئۇ، بىرده بۇ جەمەت ۋە قەۋملەر قولىغا ئۆتۈپ تۇرغان، ھەتتا بۇنداق ئەھۋال «بوراندەك» يۈز بېرىپ، ھاكىمىيەتنىڭ تۇراقسىزلىقىنى ۋە ئۇنى مەڭگۈ بىر جەمەت ياكى قەۋمنىڭ قولىغا مۇقىملاشتۇرالمىغانلىقى قاتارلىقلار ئىجتىمائىي قانۇنىيەت سۈپىتىدە تونۇتقان. بۇ ئەھۋال يۇقىرىقى بايانىدا «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» گويا بىر «جاھان» غا، بەگلىك ھاكىمىيەتى بولسا گويا «بورانغا»، «تۇراقسىز كۆلەڭگە» ئوخشۇتۇلۇش ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

ئۇندىن باشقا «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىدە زور سالماقنى ئىگىلىگەن ھەمدە زور ئابرويغا ئىگە بولغان ئالىملار، پەيلاسوپلار، پۇتۇكچىلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان «ئىلى كاتىبى» مۇ «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت بۇ قامۇستا دەبدەبە بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، ئۇ ھەقتە مۇنداق بايان قىلىنغان:

2696 ئىشتىكىن نېمەدەر ئىلى كاتىبى،
ئەجەپمۇ ياخشىدۇر پېزىش ئۇسلۇبى:
2697 پۇتۇن ياخشى سۆزلەر پۇتۈكتە بولۇر،
پۇتۇلگەن ئۇچۇن سۆز ئونتۇلماي قالۇر.
2698 ئەگەرچە پۇتۇكچى پۇتمىسە بىتىك،
نېچۇك بىلگەي ئەردىنىڭ بۇ ھىكمەت بىلىك!
2699 پۇتۇپ قويمىغان بولسا ئالىم ھىكىم،
بۇرۇنقىنى بىزدىن ئېيتار ئىدى كىم؟

بۇ بايانلاردا تىلغا ئېلىنغان «ئىلى كاتىبى» مۇ يۇقىرىدا توختۇلۇپ ئۆتكىنىمىزدەك يالغۇز بىرلا ئادەمنىڭ سىماسى ئەمەس. ئۇ تار مەنىدىن ئېيتقاندا پۇتۇكچىلەر، تارىخچىلار، ئالىملار، پەيلاسوپلارنى، كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» دىكى قەلەمكەشلىكنى مەخسۇس كەسىپ قىلغان ياكى قەلەمكەشلىك بىلەن ئىشتىن سىرت شۇغۇللىنىدىغانلارنى، ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا ئەقلى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ياكى يېرىم شۇغۇللىنىدىغانلارنى، قىسقىسى «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» دىكى بارلىق زىيالىيلارنى كۆرسىتىدۇ، ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەمگىكىنى يۇقىرى باھالاپ ئۇلارغا تەشەككۇر ئىزھار قىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تە يەنە «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» دىكى قەۋملەردىن ياغما، چىگىل بەگلىرىنىڭ ۋەزىنسىھەتلىرىنىمۇ بايان قىلىنغان. ياغما بېگىنىڭ بايانىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

1758 پۇتۇن ئىشقا ئەقلى، بىلىمى يەتكەن —
بۇ ياغما بېگى بەكمۇ ياخشى دېگەن.
1759 ئايا بەگ ئىشىڭنى ئىش بىلگەنگە بەر،
ياراملىق، دۇرۇس، تۇز، يۇرەكلىككە بەر.
1760 قايۇ بەگ يارامسىزغا بەرسە ئىشى،
يارامسىز ئۆزى ئۇ نە باشقا كىشى.
1761 كۆتەرسە خۇدا ھەر كىشى بەختىنى،

بېرەر بىر ياراملىق، پۇتۇن ئىشچىنى.
1762 چۇشۇرمەكچى بولسا كۆتەرگەننى گەر،
ئاڭا بىر يالجىماس خىزمەتچى بېرەر.
1763 بۇ نادان بىلىمسىز يېتەكلەپ بارار،
بۇزۇلۇر ئىشى، كۆك تۈتۈنلەر قوپار.

ياغما بېگىنىڭ يەنە بىر بايانىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

4947 پۇتۇن ئىشنى ئەقلى بىلەن ئىشلىگەن —
ئۇ ياغما بېگى ئاڭلا نە ياخشى دېگەن:
4948 گەر ئەلچى ئىشەنچلىك، بېتىك نە كېرەك؟
ئىشەنچلىك تېپىلسا ئېتىك نە كېرەك؟

چىگىل مۇتىۋىرىنىڭ بايانىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

3491 نېمەدەيدۇ ئاڭلا، بىلىملىك چىگىل،
بىلىمسىز ئىشتىكىن، بېرىپ بوي ئېگىل:
3492 ئۆز تەپسىن دېگەنگە سالما مەسلىھەت،
ئەي قۇتلۇق، ئۇنىڭدىن تەگمەس مەنپەئەت،
3493 شۇ ياڭلىغ كىشىگە كېڭەش سال قاياش،
ئۇل ئەركىم ئۆز نەپسىن كۆزلىمەس ئاداش.
3494 ئۆز نەپسىن دېگەنلەر ئۆز نەپسىنى دەپ،
ياراملىقنى يارامسىز دەيدۇ كۆچەپ.
3495 ۋە بەزى ئىشلاردا كېڭەشمەك كېرەك،
لېكىن دىلغا ياققاننى قىلماق كېرەك.

«قۇتادغۇبىلىك»تە بايان قىلىنغان «ئىلى ئاتىلىغى»، «ئىلى بېگى»، «ئىلى ئەركىنى»، «ئىلى كاتىبى» ۋە ياغما، چىگىل بەگلىرى ئەمەلىيەتتە «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى»نىڭ باشلىقلىرى، ئىچكى - تاشقى ئىشلىرى بويىچە ھەر خىل ۋەزىپىلەرنى ئاتقۇرىدىغان ھەربىي ۋە مۇلكى ئەمەلدارلار، بەگلەر، پۇتۇكچىلەر، ئالىملار، پەيلاسوپلار ۋە ئەقلى ئەمگەك قىلغۇچىلارنىڭ ۋەكىللىرى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ نامىدىن بېرىلگەن بايانلار ۋە توختالغان مەسىلىلەر ئەينى زامانىدىكى «ئىلى بەگلىكى»نىڭ چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلىرىدا بولۇشقا تېگىشلىك پەزىلەتلەر، كەسپىي ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاقتا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك شەرتلەر، دۆلەت پۇقرالىرىنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلىرى قاتارلىق كەڭ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

بىزگە مەلۇمكى، مۇنداق كەڭ ۋە چوڭقۇر مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بايانلار ھەرگىزمۇ تەسادىپىي ئوتتۇرىغا چىقىپ قالغان ئەمەس، بەلكى ئۇ «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى»نىڭ شەكىللىنىشى، مۇستەھكەملىنىشى، قۇدرەت تېپىشى، گۈللىنىشى ۋە پارچىلىنىشىغا قاراپ يۈزلىنىشىدىن ئىبارەت ناھايىتى ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ تارىخىي جەريانىدا تەدرىجىي مەيدانغا كەلگەن. ئۇلار «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى»نىڭ مۇۋەپپە-

قىيەت تەجرىبىلىرى، مەغلۇبىيەت ساۋاقلىرىنىڭ يەكۈنلىرى شۇنداقلا «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ ئۇستقۇرۇلمىسى، ئىقتىسادىي بازىسى، ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنىڭ سەمەرىسى ۋە زامانىمىز تەتقىقاتچىلىرى «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ شەكىللىنىش، مۇستەھكەملىنىش، قۇدرەت تېپىش، گۈللىنىش ۋە يىمىرىلىشتىن ئىبارەت پۈتكۈل تارىخىنى ئۆگىنىشكە، ئۇنىڭ قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا غەربىي ئاسىيا مەدەنىيىتىدە تۇتقان ئورنى، كۆرسەتكەن تەسىرىنى بىلىشتە، جۇملىدىن ئىلى دىيارىدىكى قەدىمكى قەۋملەر-نىڭ تارىخى ئۇستىدە ئىزدىنىشتە تايىنىدىغان كۈچلۈك ئاساس.

«قۇتادغۇبىلىك» تە قايتا - قايتا قەيتقىلىنغان «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ «ئىلى ئاتلىغى»، «ئىلى بېگى»، «ئىلى كاتىبى»، «ئىلى ئەركىنى»، «ياغما»، «چىگىل» بەگلىرىدىن ئىبارەت ۋەكىللەرى ۋە ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي كۆز قاراشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرۇش، مۇستەھكەملەش، قۇدرەت تاپقۇزۇش ۋە زاۋاللىقتىن ساقلاپ قېلىشتەك تولىمۇ زىل مەسىلىلەرنى تۇپ نۇقتا قىلغان بايانلىرى «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ شانۇ-شەۋكىتىنى ساماسىنى نامايەن قىلىپ بېرىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭ پۈتكۈل تارىخىدا يارىتىلغان مەنىۋى مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ھاكىمىيەتلەرگە مىزان سۈپىتىدە خىزمەت قىلىپ، ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلگەنلىكى شۇنداقلا ئۇزاق زامانلارغىچە ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرۇشتىكى مەنىۋى تۈۋرۈك سۈپىتىدە رول ئويناپ كەلگەنلىكىنىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

شۇنى قايتا تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بۇندىن مىڭ يىلغا يېقىنراق ۋاقىت ئىلگىرى، ئوتتۇرا ئاسىيادا 300 يىلغا يېقىن ھۆكۈم سۈرگەن قۇدرەتلىك «قاراخانىلار سۇلالىسى» ئاخىرىقى دەۋرلىرىدە تۈرلۈك ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرگە پېتىپ قالغانىدى. «قۇتادغۇبىلىك» دەل ئەنە شۇ زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىش مەقسىتىدە يارىتىلغان بولغاچقا، ئۇنىڭدا «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ تۈرلۈك ئەقلىيە نامىلىرى كۆپلەپ بايان قىلىنغان بولۇپ، شۇ ئارقىلىق «قاراخانىلار سۇلالىسى» نىڭ ئۆتكۈرلەشكەن، كەسكىنلەشكەن ئىجتىمائىي زىددىيەتلىرىنى پەسەيتىش ۋە ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش مەقسەت قىلىنغانىدى.

«قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» گە دائىر يۇقىرىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نى ئەستايىدىل، چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىز ۋە ئۇ ھەقتە ئىلمىي يەكۈن چىقىرىشىمىز ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا بىز «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نى تەتقىق قىلىشتا «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» گە ئائىت يېڭى - يېڭى پاكىتلارنى قېزىپ ۋە ئۇلارنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىپ، تارىخىمىزدىكى ئۇزۇكچە-لىكلەرنى تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىز لازىم. بۇ، نۆۋەتتىكى تارىخ تەتقىقاتىدا ئىشلەش زۆرۈر بولغان خىزمەتلەرنىڭ بىرى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1985 - يىللىق خەنزۇچە 1 - سانى.
2. «شىنجاڭ داشۇسى ئىلمىي ژۇرنىلى» (پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1982-يىللىق 2 - سانى.
3. «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 - يىلى 1 - نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830002)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

گۈھەر زېمىن — شىنجاڭ

4. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى

مۇھەممەت ئوسمان*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا بۆلۈنۈش ئەھۋالى، نوپۇسى ۋە ئۇنىڭ مىللەت قۇرۇلمىسى، جۇغراپىيىلىك شارائىتى، بايلىق ئەۋزەللىكى، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىن ئىبارەت ئومۇمىي ئەھۋالى سىستېمىلىق بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文系统论述伊犁哈萨克自治州的行政区划、人口及民族构成、地理环境、资源优势、社会结构和经济发展等情况。

Abstract: In this articla, the writer expounds Systematically the important facts about Yili Kazak Autonomous on its administrative area, the forming of population and minorities, geographic situation, resource advantages, social structure and economic development and so on.

ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان، ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 80°09′—91°05′ بىلەن شىمالىي كەڭلىك 42°14′ — 49°09′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. شىمالىي تەرىپى روسىيە بىلەن، غەربىي شىمال ۋە غەرب تەرىپى قازاقىستان بىلەن، شەرقىي شىمال تەرىپى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، سىرتقى دۆلەتلەر بىلەن بولغان چېگرىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 مىڭ 300 كىلومېتردىن ئاشىدۇ. ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ شەرقى جەنۇبىي تەرىپى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە بايىنغولىن موڭغۇل ئوبلاستى بىلەن، جەنۇبى ۋە غەربى جەنۇبىي تەرىپى ئاقسۇ ۋىلايىتى بىلەن تۇتۇشىدۇ. غەربتىن شەرققە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1216 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 769 كىلومېتر، يەر مەيدانى 267 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، پۈتۈن ئاپتونوم رايون ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ تەخمىنەن 16% تىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ھازىر ئىلى ئوبلاستىغا بىر بۈاستە شەھەر (كۆيتۇن - قاراسۇ)، ئۈچ ۋىلايەت (ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي) ۋە ئۈلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئۈچ شەھەر (غۇلجا، چۆچەك، ئالتاي) ۋە يىگىرمە نەھىيە (غۇلجا، قورغاس، نىلقا، موڭغولكۆرە، تە-

* مۇھەممەت ئوسمان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى.

كەس، توققۇزتارا، كۇنەس ۋە چاپچال شۇە ئاپتو-
نوم ناھىيىسى؛ دۆربىلجىن، چاغانتوقاي، تولى،
شىخۇ، ساۋەن ۋە قوبۇقسار موڭغۇل ئاپونوم ناھە-
يىسى؛ قابا، بۇرچىن، جېمبىنەي، بۇرۇلتوقاي،
كۆكتوقاي، چىڭگىل) قارايدۇ.

ئىلى ئوبلاستى تەۋەسىدە شىنجاڭ ئىشلەپچە-
قىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىنىڭ يېزا ئىگىلىك 4-،
7-، 8-، 9-، 10 - دېۋىزىيىلىرى بار.

ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەسىدە ئۇي-
غۇر، قازاق، خەنزۇ، خۇيزۇ، قىرغىز، موڭ-
غۇل، شۇە، روس، ئۆزبېك، تاتار، مانجۇ، دا-
غۇر، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەر بار. ئىشلەپچىقە-
رىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 8 -
دېۋىزىيىسىنىڭ ساۋەن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئون
ئىككى پولك مەيداننىڭ نوپۇسىنى ھېسابقا ئالمە-
غاندا، ئىلى ئوبلاستىنىڭ 1995 - يىلىنىڭ ئاخە-
رىدىكى ئومۇمىي نوپۇسى 3 مىليون 621 مىڭ
488 بولۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ
شۇ يىلدىكى ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 21.80% تەشكىل قىلىدۇ. (نوپۇسى 1953 - يىلىدىكىدىن
ئۆچ ھەسسە ئاشتى) ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نو-
پۇسى 2 مىليون 10 مىڭ 774 بولۇپ، ئىلى
ئوبلاستى ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 55.52% تەشكىل قىلىدۇ. پۈتۈن ئوبلاستىنىڭ ئومۇمىي نو-
پۇسى ئىچىدە ئۇيغۇرلار 577 مىڭ 758 بولۇپ
15.96% نى، قازاقلار 948 مىڭ 474 بولۇپ
26.28% نى، خەنزۇلار 1 مىليون 610 مىڭ
714بولۇپ 44.48% نى، خۇيزۇلار 294 مىڭ
966 بولۇپ 8.14% نى، قىرغىزلار 17 مىڭ
130 بولۇپ 0.47% نى، موڭغوللار 66 مىڭ 90
بولۇپ 1.82% نى، شۇەلەر 31 مىڭ 688 بولۇپ
0.87% نى، روسلار 4مىڭ 601 بولۇپ
0.13%نى، ئۆزبېكلەر 5مىڭ 25 بولۇپ 0.14%
نى، تاتارلار 2 مىڭ 462 بولۇپ 0.07% نى،
مانجۇلار 4 مىڭ 118 بولۇپ، 0.11% نى، داغۇر-
لار 5 مىڭ 517 بولۇپ 0.15% نى، باشقا ئاز
سانلىق مىللەتلەر 52 مىڭ 832 بولۇپ
1.46% نى تەشكىل قىلىدۇ. ئىلى ئوبلاستىنىڭ
غەيرى يېزا ئىگىلىك نوپۇسى ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ
50.37% تىنى، يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 49.63%
نى تەشكىل قىلىدۇ. شەھەر نوپۇسى بىلەن يېزا
ئىگىلىك نوپۇسى ئاساسەن تەڭلىشىدۇ. يېزا ئىگە-
لىك نوپۇسى ئىچىدە دېھقانلار نوپۇسى 84.36%
نى، چارۋىچىلار نوپۇسى 15.64% نى تەشكىل
قىلىدۇ. ئىلى ئوبلاستىنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى
بويىچە ئالغاندا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر كۋادە-
رات كىلومېتىرغا 13.5 ئادەم، كۆلىمى چەكلىك
بوستانلىقلىرى بويىچە ئالغاندا، ئوتتۇرا ھېساب بە-
لەن ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 354 ئادەمدىن
توغرا كېلىدۇ.

ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ بايلىقى
مول، زېمىنى مۇنبەت. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم
رايونىنىڭ ئاساسلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق،
ۋە ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنىڭ بە-
رى. ئۇنىڭ تەرەققىيات تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن.
بۇ زېمىندا ياشاپ كېلىۋاتقان قېرىنداش مىللەتلەر،
ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئۆز يېرە-
نىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنى ئۆزلۇكسىز را-
ۋاجلاندۇرۇپ، ۋەتەننىڭ پارلاق تارىخىنى يارىتىشتا
زور تۆھپىلەرنى قوشتى. ئىلى ئوبلاستىدىكى قە-
رىنداش مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئازادلىق ۋە ئەر-
كىنلىكى ئۈچۈن، تارىختىكى ئىچكى - تاشقى ئەك-
سىيەتچىل كۈچلەر بىلەن ئورتاق كۈرەش ئېلىپ
بېرىپ، شانلىق سەھىپىلەرنى ياراتتى. 1944 -
يىلى 9 - ئايدا قوزغالغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى،
گومىنداڭنىڭ ئۈچ ۋىلايەتتىكى ئەكسىيەتچىل ھۆ-
كۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، گومىنداڭنىڭ
شىنجاڭدىكى ھەربىي كۈچىنى قامال قىلىپ، پۈ-
تۈن مەملىكەتنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىغا يېقىندىن
ماسلاشتى ۋە ياردەم بەردى، شىنجاڭدىكى گومىن-
داڭ ئارمىيىسىنىڭ ھەقىقەتكە قايتىشى ۋە شىن-
جاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرى
سۈردى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى باشقۇ-
رۇشىدىكى مەزگىلدە، غۇلجا شەھىرى ئىنقىلابىي
ھۆكۈمەتنىڭ مەركىزى، ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئال-
تاي رايونلىرىنىڭ ۋالى مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق
جايى قىلىپ بېكىتىلگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان-
دىن كېيىن، ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بە-

رىلدى ۋە ئارقىدىن مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتو-
نومىيە يولغا قويۇلۇپ، 1954 - يىلى 11 - ئاينىڭ
27 - كۈنى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقلىشى
بىلەن ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ
رايوندا قازاقلارنى ئاساس قىلغان ۋىلايەت دەرىجە-
لىك ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلدى.
قىش پەسلى تەبرىكلەش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىشقا
قۇلايسىز بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، گوۋۇيۈەننىڭ
تەستىقلىشى بىلەن ئوبلاستنىڭ قۇرۇلغان كۈنى 9
- ئاينىڭ 1 - كۈنىگە ئۆزگەرتىلدى. غۇلجا شەھە-
رى ئوبلاستنىڭ مەركىزى قىلىپ بېكىتىلدى.

ئىلى ئوبلاستى تەۋە ئىتاغنىڭ غەربىي بۆلىكە-
دىكى قارلىق تاغ بىلەن ئالتاي تېغى ئارىلىقىغا،
جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ۋە شىمالىي قىسمە-
غا جايلاشقان. تەۋە ئىتاغ بىلەن ئالتاي تېغىنىڭ
ئارىلىقىدا، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ پولكنور،
ئىلانقابىرغا، جايىر، بارلىق، ئورقاشار ۋە تارباغا-
تاي تاغلىرى ئورۇن ئالغان. قارلىق تاغ بىلەن
ئىلانقابىرغا تاغلىقىنىڭ ئارىلىقىدىكى ئىلى دەريا
ھاۋزىسىغا ئىلى ۋىلايىتى، ئىلانقابىرغا تېغى بىلەن
تارباغاتاي تېغىنىڭ ئارىلىقىدىكى چوڭەك ئويمانلە-
قى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى پەس
تاغ - ئىدىرلىق بەلباغقا تارباغاتاي ۋىلايىتى، تاربا-
غاتاي تېغى بىلەن ئالتاي تېغىنىڭ ئارىلىقىدىكى
ئېرتىش - ئۇلۇڭگۇر ئىككى دەريا ھاۋزىسىغا ئالتاي
ۋىلايىتى جايلاشقان. يەر ۋەزىيىتىدىن ئالغاندا،
ئوبلاستنىڭ جەنۇبىي قىسمى ئېگىز، شەرقىي قىسە-
مى پەس. تەۋەسىدىكى قارلىق تاغنىڭ ئەڭ ئېگىز
جايىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5 مىڭ 420
مېتىرغا بارىدۇ، پەس جاي ھېسابلانغان قاراسۇ
(كۆيتۈن) دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى جايلار-
نىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 212 مېتىر كېلە-
دۇ، ئېگىزلىك پەرقى 5 مىڭ 208 مېتىرغا بارە-
دۇ. ئوبلاستنىڭ يەر تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ، يەر
شەكلىنىڭ ھەر خىل تىپلىرى تېپىلىدۇ. تاغلىق
رايون ئوبلاست يەر مەيدانىنىڭ 30.97% نى، ئە-
دىرلىق 23.33% نى، تۈزلەڭلىك 36.21% نى،
قۇملۇق 7.57% نى، سۇ مەيدانى 1.92% نى
تەشكىل قىلىدۇ.

ئوبلاست تەۋەسىدە چوڭ - كىچىك 208 دەريا
ئېقىن بولۇپ، ئۇلار ئىلى دەريا سى، ئېمىل دەريا-
سى، ئېرتىش دەريا سى، ئۇلۇڭگۇر دەريا سى ۋە
جەمبىنەي دەريا سىدىن ئىبارەت بەش چوڭ سۇ سىس-
تېمىسىنى ھاسىل قىلغان. بۇ، يەر ئۈستى دەريا
- ئېقىنلىرىنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى 36 مىل-
يارد 800 مىليون كۇپ مېتىر بولۇپ، ئاپتونوم
رايونىمىزدىكى دەريالار يىللىق ئومۇمىي ئېقىن
مىقدارىنىڭ تەخمىنەن 41.63% تىنى ئىگىللەيدۇ.
بىراق بۇ سۇدىن يىلىغا 22 مىليارد 98 مىليون
كۇپ مېتىر سۇ ئىلى دەريا سى، ئېمىل دەريا سى
ۋە ئېرتىش دەريالىرى ئارقىلىق قوشنا دۆلەت قازا-
قىستانغا ئېقىپ چىقىپ كېتىدۇ. سىرتقا ئېقىپ
چىقىپ كېتىدىغان بۇ يەر ئۈستى سۇيى پوتۇن ئوب-
لاستتىكى دەريا - ئېقىنلىرى يىللىق ئومۇمىي ئې-
قىن مىقدارىنىڭ 60.05% تىنى ئىگىلەيدۇ. قال-
غان 39.95% يەر ئۈستى سۇيى يەنى 14 مىليارد
702 مىليون كۇپ مېتىر سۇ ئوبلاستنىڭ بىردىن-
بىر پايدىلىنىدىغان سۇيى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ
ئۈستىگە بۇ چەكلىك يەر ئۈستى سۇيى ئوبلاست
تەۋەسىدە تەكشى تارقالمىغان. ئىلى ۋىلايىتى بىلەن
ئالتاي ۋىلايىتىگە كۆپرەك مەركەزلەشكەن. يەر
ئاستى سۇيى ئوبلاستنىڭ يەر ئۈستى سۇيى يېتىش-
مەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا مۇھىم ئورۇن-
دا تۇرىدۇ. سانلىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ئىلى
ئوبلاستىنىڭ يەر ئاستى سۇ ئومۇمىي مىقدارى 15
مىليارد 691 مىليون كۇپ مېتىر بولۇپ، ئاپتونوم
رايونىمىز يەر ئاستى سۇيى ئومۇمىي مىقدارىنىڭ
27.08% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. پايدىلىنىشقا بو-
لىدىغان مىقدارى 3 مىليارد 638 مىليون كۇپ
مېتىر بولۇپ، ئوبلاست يەر ئاستى سۇيى ئومۇمىي
مىقدارىنىڭ 23.19% تىنى تەشكىل قىلىدۇ، ھا-
زىر ھەر خىل يوللار ئارقىلىق ئېچىپ پايدىلىنىل-
ۋاتقىنى، ئېچىپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان يەر ئاستى
سۇ مىقدارىنىڭ 26.59% تىنى تەشكىل قىلىدۇ.
ئوبلاست بويىچە يەر ئۈستى سۇ بايلىقى بىر قەدەر
كەمچىل بولغان تارباغاتاي ۋىلايىتىدە يەر ئاستى
سۇيىنىڭ ئېچىلىش مىقدارى خېلى يۇقىرى بو-
لۇپ، ھازىر ئوبلاستتا ئېچىپ پايدىلىنىلۋاتقان يەر

ئاستى سۈينىنىڭ 61.45% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئوبلاست تەۋەسىدە ئۇلۇڭگۇر، جىلى ۋە قاناس كۆلىدىن ئىبارەت چوڭراق ئۇچ كۆل بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالتاي رايونىغا تارقالغان، مەيدانى 1003 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى كۆللەر ئومۇمىي مەيدانىنىڭ 18.22% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. قاناس كۆلىدىن باشقىلىرىنىڭ دەريا سۈلىرىنى تەڭشەش ئىقتىدارى يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۈيى شورلۇق، ئىچىشكە بولمايدۇ، پەقەت بېلىق بېقىشقا بولىدۇ، قاناس كۆلى بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىردىنبىر تاتلىق سۇلۇق كۆل. تارباغاتاي تەۋەسىدىكى ماناس كۆلىمۇ ئەينى ۋاقىتلاردا تىلغا ئېلىنىپ تۇرىدىغان بەلگىلىك كۆلەم (550 كۋادرات كىلومېتىر) غا ئىگە، سۈيى شور قۇمۇشلۇق كۆل ئىدى، 50 - يىللاردىن باشلاپ سۇ مەنبەئىنىڭ ئۆزۈلۈپ قېلىشى بىلەن تەدرىجىي قۇرۇپ، خەرىتىدىن يوقىلىشقا باشلىدى. بۇلاردىن باشقا، مۇزلۇقلارنىڭ مەيدانى 3 مىڭ 269 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلىرىنىڭ سۇ زاپىسى تەخمىنەن 123 مىليارد 300 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. بۇ، دەريا سۈلىرىنىڭ مۇھىم مەنبەلىرىنىڭ بىرى. لېكىن ئېگىز تاغ مۇزلۇقلىرى ئانچە تەكشى تارقالمىغان، ئوبلاستتىكىمۇزلۇقلارنىڭ 91.34% تى ئىلى رايونىغا تارقالغان. دەريالىرىنىڭ سۇ ئېنېرگىيە بايلىقى مول. ئېلىكتر توكى ھاسىل قىلىشقا بولىدىغان دەريالىردىن 18 ى بار، بۇ دەريالار سۇ ئېنېرگىيىسىنىڭ نەزەرىيىۋى زاپاس مىقدارى 420 مىڭ كىلوۋاتقا يېتىدۇ.

ئىلى ئوبلاستىنىڭ كىلىماتى مۇتىدىل بەلباغ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى يېرىم قۇرغاق كىلىمات تىپىغا كىرىدۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك تەڭلىك ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقى ۋە يەر شەكلىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، كىلىماتىنىڭ ئىچكى پەرقى بىر قەدەر چوڭ. بۇ پەرق ئاساسەن ئوبلاستنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنىڭ ئوخشىماسلىقى ۋە دەريا ۋادىلىرى بىلەن تاغلىق رايونلارنىڭ كىلىماتىدا روشەن ئىپادىلىنىدۇ. تۈزلەڭلىك ۋە دەريا ۋادىلىرىنى ئاساس قىلغاندا، يىللىق ئوتتۇرچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ئىلى رايونىدا 8°C قا، تارباغاتاي رايونىدا 5°C — 7°C قا، ئالتاي رايونىدا 2°C—5°C قا بارىدۇ؛ 7 - ئايلىق ئوتتۇرچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ئىلى رايونىدا 23°C، تارباغاتاي رايونىدا 24°C، ئالتاي رايونىدا 22°C، 1 - ئايلىق ئوتتۇرچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ئىلى رايونىدا، 9°C —، تارباغاتاي رايونىدا 10°C —، ئالتاي رايونىدا 14°C —. دېمەك يىل پەسلىدە ئوبلاستنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنىڭ پەرقى كىچىك، قىش پەسلىدىكى پەرقى چوڭ بولىدۇ. سوتكىلىق ئوتتۇرچە تېمپېراتۇرىسى 10°C قا تەڭ ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى بولىدىغان جۇغلانما تېمپېراتۇرىسى ئىلى رايونىدا 3500°C—3700°C قا، تارباغاتاي رايونىدا 2800°C — 3500°C قا، ئالتاي رايونىدا 2600°C — 2800°C قا بارىدۇ؛ قىروسىز مەزگىلى ئىلى رايونىدا 180 كۈندىن كۆپ بولۇپ، تارباغاتاي رايونىدا 150 — 200 كۈنگە، ئالتاي رايونىدا 120 — 140 كۈنگە بارىدۇ. دېمەك، ئىسسىقلىق جەنۇبتىن شىمالغا كېمەيمەپ، قىروسىز مەزگىلى قىسقىراپ بارىدۇ. شۇڭا زىرائەت قۇرۇلمىسى ئاددىيلىشىپ سالقىننى ياخشى كۆرىدىغان زىرائەتلەرنىڭ نىسبىتى كۆپەيمەپ بارىدۇ. ئىلى ئوبلاستى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى باشقاجايلارغا قارىغاندا، گەرچە ھۆل - يېغىن بىر قەدەر كۆپ رايون ھېسابلانسىمۇ، لېكىن ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ ئوبلاست تەۋەسىدىكى رايونلۇق پەرقى ئىنتايىن چوڭ. بۇ پەرقلەرنى يىغىنچاقلىغاندا، ئادەتتە جەنۇبىدا كۆپ، شىمالىدا ئاز؛ تاغلىق رايونلاردا كۆپ، تۈزلەڭلىكلەردە ئاز؛ غەربىي قىسمىدا كۆپ، شەرقىي قىسمىدا ئاز بولۇپمۇ جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چەتلىرىدىكى جايلاردا ناھايىتى چوڭ. مەسىلەن، ئىلى رايونىدا 200 — 800 مىللىمېتىرغا، تارباغاتاي رايونىدا 200 — 400 مىللىمېتىرغا، ئالتاي رايونىدا 200 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ.

ئىلى ئوبلاستى ئاپتونوم رايونىمىزدا سۇ - تۇپراق شارائىتى بىر قەدەر ياخشى، يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرى مول، تەرەققىيات تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن مۇنبەت زېمىن. ئوبلاست تەۋەسىدە دېھقانچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېرى تەخ-

مىنەن 2 مىليون گېكتار بولۇپ، ئوبلاست ئومۇ-
مىي يەر مەيدانىنىڭ 7.48% تىنى، ئاپتونوم را-
يونىمىزدىكى دېھقانچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يەر-
نىڭ 21.43% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. ھازىرقى
تېرىلغۇ يېرى 676 مىڭ 180 گېكتارغا يېتىپ،
دېھقانچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېرىنىڭ 81%.
33 تىنى، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئومۇمىي تېرىل-
غۇ يەرنىڭ 67.27% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇز
يەرنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈش نىسبىتى بىر قەدەر يۇقە-
رى بولسىمۇ، لېكىن يەر بايلىقىنىڭ يوشۇرۇن
كۈچى يەنىلا زور.

ئوبلاستنىڭ تۆت پەسىللىك ئوتلاقلىرىنىڭ
مەيدانى چوڭ، ئوت - چۆپلىرىنىڭ سۈپىتى ياخ-
شى، ئوتلاقلىرىنىڭ چارۋا - مال سىغىمى يۇقە-
رى، ئوتلاقلىرىنىڭ مەيدانى 19 مىليون 200
مىڭ گېكتار بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىز ئومۇمىي
ئوتلاق مەيدانىنىڭ 40% تىنى، ئىلى ئوبلاست يەر
مەيدانىنىڭ 71.80% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەڭ
زور چارۋا - مال سىغىمى 36 مىليون قوي بېرىلە-
كىگە يېتىدۇ.

ئوبلاستنىڭ ئورمانلىرى ئاساسەن تەۋەسىدىكى
تەڭرىتاغ تىزمىسى بىلەن ئالتاي تاغلىرىغا مەركەز-
لەشكەن، ئورمان مەيدانى 825 مىڭ گېكتارغا با-
رىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تاغ ئورمانلىرى پۈتۈن ئور-
مان مەيدانىنىڭ 64.24% تىنى، تۈزلەڭلىك
ئورمانلىرى 35.76% نى تەشكىل قىلىدۇ، ئور-
مانلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، ئەڭ ئاساسلىقلىرىدىن قە-
زىل قارىغاي، شەمشات، بالقارىغىيى، قېيىن،
تېرەك، قارىياغاچ، تال (سۇگەت) لەر بار. ئوب-
لاستنىڭ ئورمان مەيدانى، ئاپتونوم رايونىمىز ئو-
مۇمىي ئورمان مەيدانىنىڭ 16.96% تىنى، ئىلى
ئوبلاستى يەر مەيدانىنىڭ 3.09% تىنى تەشكىل
قىلىدۇ. ئورماننىڭ قاپلاش دەرىجىسى تۆۋەن،
ران 4.2% كېلىدۇ.

ئوبلاست تەۋەسىدە ئىقتىسادىي قىممىتى بىر
قەدەر يۇقىرى بولغان ياۋايى ھايۋانلار بىلەن ياۋايى
ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۈرى كۆپ ؛ بايلىقى مول، ئا-
ساسلىق ياۋايى ھايۋانلاردىن سۇلەۋسۇن، ئاق تۇل-
كە، كۆك تۇلكە، بۇلغۇن ئېيىق، قارا تايغان
بۇغا، ئېيىق، قار بولغۇنى، سۇغۇر، ئاق سۇسەر،
تۈندىرا كەكلىكى، ئۇلار، چىل، سۇ بولغۇنى،
قاما، ئىپار چاشقىنى، قۇندۇز قاتارلىقلار بار.
تىببابەتچىلىكتە دورا ئورنىدا پايدىلىنىلىدىغان ئا-
ساسلىق ياۋايى ئۆسۈملۈكلىرىدىن ئەنجۈدان، سو-
غۇگۈل، چۇچۇك بۇيا، چوغلۇق، قان تېپەر، ئا-
لتقات، چاكاندا، ئەڭلىكئوت، جىنتىيانا، قارلەي-
لىسى قاتارلىقلار بار. بۇلاردىن باشقا يەنە كۆنەس،
توقتۇز تارا، قورغاس، چاغانتوقاي قاتارلىق ناھە-
يىلەرنىڭ تاغلىرىدا، قوغدىلىپ كېلىنىۋاتقان بەل-
گىلىك كۆلەمگە ئىگە ياۋايى ئالمىزارلىق، بادام-
زارلىق، ياڭاقزارلىق ۋە ئۈرۈكزارلىقلار بار.

ئوبلاستنىڭ دەريا ۋە كۆللىرىدە مول سۇ مەھ-
سۇلات بايلىقى بار، پەقەت ئىلى دەريا سى بىلەن
ئېرتىش دەريا سىدىلا كارب بىلىقى، ئوستېر بېلە-
قى، ئوكۇن بېلىقى قاتارلىق 20 تۈردىن ئارتۇق
بېلىق ياشايدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئوستېر بېلىقى
چوڭراق بولۇپ، ئادەتتىكىلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 15
— 25 كىلوگرامغا، ئەڭ چوڭلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى
ئىككى مېتىردىن ئېشىپ، ئېغىرلىقى 150 كە-
لوگرامغا يېتىپ بارىدۇ. ئوبلاستنىڭ كان بايلىقى
ناھايىتى مول، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈرى كۆپ، كان
بايلىقلىرىنىڭ يۇرۇشلىشىش بىر قەدەر تولۇق.
ھازىرچە تېپىلغان كان بايلىقلىرى 78 تۈردىن ئار-
تۇق بولۇپ، ئاپتونوم رايون تەۋەسىدە تېپىلغان
كان تۈرىنىڭ 63.93% تىنى تەشكىل قىلىدۇ.
بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاساسىي جەھەتتىن ئېنېرگىيە كان،
ئەۋزەل كان بايلىقلىرىدىن كۆمۈر، ئالتۇن، كۆ-
مۈش، مىس، تۆمۈر، قەلەي، قوغۇشۇن، ئۇران،
ژولفورم، خروم، ۋېرىللىي، لىتىي، نېكېل، نە-
ئوبىي، نېفىت، گۈڭگۇرت، چېرىمتال، خرۇس-
تال ۋە ياقۇت قاتارلىقلار بار.

ئىلى ئوبلاستى ئاپتونوم رايونىمىزدا ئاشلىق
ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان مۇ-
ھىم بازىرلارنىڭ بىرى. ئىگىلىكىدە يېزا ئىگىلىكى
ئاساسىي ئورۇندا، سانائىتى ئىككىنچى ئورۇندا تۇ-
رىدۇ. يېزا ئىگىلىكى كەسىپى قۇرۇلمىسى بىر
قەدەر مۇۋاپىق تەڭشەلگەن، بەلگىلىك ئىشلەپچىقە-
رىش كۆلىمىگە ئىگە، ئاساسى پۈختا، يەرلىك ئەۋ-

زەللىكى تولۇق ئەكس ئېتىلگەن، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، بېلىقچىلىقتىن ئىبا-رەت كۆپ خىل يېزا ـ قىشلاق ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇنىۋېرسال ئىگە-لىك. يېزا ـ قىشلاق ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ئىـ-لاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئوبلاست-نىڭ يېزا ئىگىلىك قۇرۇلمىسىدا تەڭشەش ئېلىپ بېرىپ، ئاھالىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا بولغان تەلىپى ۋە زاۋۇت ـ كارخانىلارنىڭ يېزا ئىگىلىك خام ئەشيالىرىغا بولغان جىددىي ئېھتىيا-جىنى كۆزدە تۇتۇپ، كەسپىي قۇرۇلمىسىنى تەڭ-شەپ، ئاق ئېھتىياجلىق كەسپىي ساھەلەرنى كۆ-چەيتىش: ئاشلىق، چارۋىچىلىق، مايلىق زىرائەت، قىزىلچا قاتارلىق تاۋار بازلىرى قۇرۇلۇشى تېز-لەشتۈرۈلۈپ، ئوبلاست يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاـ-دۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىغا ئايلاندۇرۇلدى. بۇ-نىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك كەسپىي قۇرۇلمىسى ئوبـ-لاستنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات تەلىپى بىلەن مۇـ-ۋاپىقلاشتۇرۇلۇپ، يۇقىرى توقۇمىچىلىق، يېمەك-لىك، كۆن ـ خۇرۇم، شېكەرچىلىكتىن ئىبارەت يېنىك سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. 1995 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭئومۇمىيمەھسۇلات قىممىتى 7 مىليارد 157 مىليون يۈەنگە يەتتى، 1994 ـ يىلىدىكىدىن 5.38% ئاشقان. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى پۈتۈن ئوبلاستنىڭ سانائەت — يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە 48.75% نى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شۇ يىلىدى-كى يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە 17.33% نى ئىگەللىگەن. 1949 ـ يىلىدىكى يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدىن 34.3 ھەسسە ئېشىپ كەتكەن. قۇرۇلمىسى تەڭشەلگەن تۆت كەسپى ساھەنىڭ مەھسۇلات قىممىتى ئىلى ئوبلاستنىڭ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە بەلگىلىك نىسبەتتە، يەنى دېھقانچىلىق 58.39% نى، چارۋىچىلىق 39.0% نى، ئورـ-مانچىلىق 1.77% نى، بېلىقچىلىق 0.83% نى ئىگەللىگەن. دېمەك، ئىلى ئوبلاستنىڭ يېزا ئىـ-گىلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا دېھقانچىلىق ئا-ساسىي ئورۇننى ئىگەللىگەن.

ئىلى ئوبلاستىنىڭ يېرى مۇنبەت، سۇ تۇپراق ۋە ئىسسىقلىق شارائىتى بىر قەدەر ياخشى، تېرىقـ-چىلىققا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان يەرلىرى ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈلگەن. شۇڭا ئوبلاستنىڭ دېھقانچىلىقـ-دا ھازىرقى تېرىلغۇ يېرىنىڭ يوشۇرۇن كۆچىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئاساسىدا، ئاشلىق مەھـ-سۇلاتىنىڭ مۇقىم ئېشىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قـ-ىلىش شارائىتى ئاساسىدا، زىرائەت قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىرگە، كېۋەز، قىزىلچا، مايلىق دان قاتار-لىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى زور كۆچ بىلەن را-ۋاجلاندۇردى. ھازىر دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى كەسىپلىشىش، تاۋارلىشىش، زامانىۋىلىشىشقا قا-راپ يۈزلەندى. ئوبلاستنىڭ ھازىرقى تېرىلغۇ يې-رى 676 مىڭ 100 گېكتار، 1995 ـ يىلى 364 مىڭ 800 گېكتار (ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرىنىڭ 53.96%) يەرگە ئاشلىق زىرائىتى، 205 مىڭ گېكتار (30.41%) يەرگە ئىقتىسادىي زىرائەت، 11 مىڭ 500 گېكتار (1.70%) يەرگە كۆكتات تېرىلىپ، 1 مىليون 596 مىڭ 400 تونىنا ئاشـ-لىق، 227 مىڭ 200 تونىنا مايلىق دان، 41 مىڭ 300 تونىنا پاختا ۋە 903 مىڭ 100 تونىنا كۆكتات ئىشلەپچىقاردى.

ئىلى ئوبلاستى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەڭ زور چارۋىچىلىق رايونى، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەـ-قىيات تارىخى ئۇزۇن. ئۇ، ئوبلاستنىڭ يېزا ئىگـ-لىكىدە دېھقانچىلىقتىن قالسىلا، مەھسۇلات قىمـ-مىتى بىر قەدەر يۇقىرى، ئوتلاق چارۋىچىلىقى ئاساس، يېزا قىشلاق چارۋىچىلىقى نۇقتا قىلىنغان ئاساسى كۆچلۈك، بەلگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆـ-لىمىگە ئىگە ئىككىنچى چوڭ ئىگىلىك. پۈتۈن ئوبلاست تەۋەسىدە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ناھىيىدىن 13ى، چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان ناھىيىدىن يەتتىسى بار، بۇلار پۈـ-تۈن ئوبلاستتىكى شەھەر ۋە ناھىيىلەرنىڭ 83% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. 1995 ـ يىلىدىكى چارۋا ـ مالىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 10 مىليون 693 مىڭ تۇياقتا يېتىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شۇ

يىلدىكى مال - چارۋا ئومۇمىي سانىنىڭ 28.60% تىنى تەشكىل قىلدى. چارۋىچىلىقتا شۇ يىلى 163 مىڭ توننا گۆش، 238 مىڭ توننا سۈت، 19 مىڭ 600 توننا قوي يۈڭى، 506 مىڭ 539 پارچە كالا تېرىسى، 3 مىليون 790 مىڭ 195 پارچە قوي تېرىسى ئىشلەپچىقاردى.

قىسقىغىنە 48 يىل ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى. بازار ئىگىلىكى يولغا قويۇلغاندىن بېرى، يېزىلاردىكى ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە يېزا ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزلۈكسىز تەڭشىلىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىشىقلاپ ئىشلەش ۋە يەرلىك ئەۋزەل بايلىق مەنبەلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىشنى ئاساس قىلغان يېزا - بازار كارخانىلىرى بارلىققا كەلىپ، يېزا - قىشلاق ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدى، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئاددىي كەسپىي قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ يۈرۈشلىشىكەن ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىغا ئىگە، كۆپ خىل كەسپىي ،ماھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، يېزا ئىگىلىكى تايانچ قىلىنغان ئۇنۇمۇبرسال ئىقتىسادىي گەۋدىگە قاراپ راۋاجلىنىش قەدىمىنى تېزلەتتى، ھازىر ئوبلاست تەۋەسىدىكى كۆلىمى ھەر خىل يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ سانى راۋاجلىنىپ 58 مىڭغا يەتتى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ سانى يېزا ئەمگەك كۈچى ئومۇمىي سانىنىڭ 27% نى تەشكىل قىلدى. بۇ يېزا — بازار كارخانىلىرىنىڭ 1995 - يىلىدىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 296 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يېتىپ دۆلەتكە زور پايدا يەتكۈزدى.

ئىلى ئوبلاستىنىڭ يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيانقى سانائىتىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ناھايىتى تېز بولدى. ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى زورايدى، يەرلىك بايلىق ئەۋزەللىكى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى، سانائەت قۇرۇلمىسى ۋە كەسپىي قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا مۇۋاپىقلاشقان، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە، يۈرۈشلەشكەن سانائەت ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. ئوبلاست تەۋەسىدە سانائەت كارخانىلىرى 15 مىڭغا يېتىپ، ئۇلار يا-رىتقان مەھسۇلات قىممىتى ئوبلاستنىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە 51.25% نى، پۈتۈن ئاپتونوم رايون سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 9.46% تىنى ئىگىلىدى. ئوبلاستىنىڭ 1995 - يىلىدىكى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلاتى قىممىتى 1949 - يىلىدىكىدىن 501.5 ھەسسە ئېشىپ كەتكەن. سانائىتىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە يېنىك سانائەت 60.85% نى، ئېغىر سانائەت 39.15% ئىگىلەيدۇ. ئاساسلىق يەرلىك سانائەت تارماقلىرىدىن رەڭلىك مېتال، مېتاللورگىيە، ماشىناسازلىق، ئېلېكتر ئېنېرگىيە، كۆمۈرچىلىك، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، خىمىيە سانائىتى، تۈز ئېلىش، توقۇمىچىلىق (يۇڭ، پاختا ۋە كەندىر توقۇمىچىلىقى)، شېكەر ئىشلەش، يەمەكلىك، ھاراق ئىشلەش، قەغەزچىلىك، كۆن - خۇرۇم، ئاشلىق، ماي ۋە يەم - خەشەكلەرنى پىشىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق سانائەتلىرى بار. ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن كۆمۈر، تۆمۈر، سىمونت، ئالتۇن، پاختا، يېپ، نىلۇن، قەنت - شېكەر، قەغەز، ھەر خىل كونسېرۋا، ئېچىملىك — ھاراق، سۈت مەھسۇلاتلىرى، خۇرۇم، يۇڭ ۋە تېرىدىن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار، ئاياغ كىيىم، كىيىم - كېچەك، گىلەم قاتارلىقلار بار. 70 خىلغا يېقىن سانائەت مەھسۇلات بۇيۇملىرى مەملىكەتلىك، مىنىستىرلىك ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئالا سۈپەتلىك مەھسۇلات بولۇپ باھالاندى. ئوبلاستىنىڭ ھەرقايسى سانائەت تارماقلىرى 1995 - يىلى 998 مىليون 880 مىڭ كىلوۋات سائەت توك، 4 مىليون 591 مىڭ 100 توننا كۆمۈر، 624 مىڭ 800 توننا سىمونت، 50 مىڭ 900 توننا تۇز، 2 مىڭ 593 كىلوگرام ئالتۇن، 192 مىڭ كىشىلىك خۇرۇم ئاياغ، 5 مىليون 344 مىڭ 500 مېتىر نىلون، 914 مىڭ 650 توننا ئىچىملىك ۋە ھاراق، 105 مىڭ توننا شېكەر - قەنت، 4 مىڭ 602 توننا سۈت پاراشوكى، 71 مىڭ 218 توننا يېمەكلىك قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقاردى. كېيىنكى مەزگىللەردە توقۇمىچىلىق،

شېكەر ئىشلەش، يىمەكلىك، بىناكارلىق ماتېرىيالىرى تەييارلاش، ئالتۇن ۋە رەڭلىك مېتال سانائەتلىرى پۈتۈن ئوبلاستنىڭ سانائەت قۇرۇلمىسىدا تايانچ كەسپىي ساھە بولۇپ قالىدۇ.

ئىسلاھات — ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان ئىلى ئوبلاستىنىڭ قاتناش ترانسپورت ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، تاشيول ترانسپورتى ئاساس، تۆمۈر يول ترانسپورتى قوشۇمچە، ئاۋىئاتسىيە ترانسپورتى تولۇقلىما قىلىنغان ستېرېئولۇق ترانسپورت سىستېمىسى شەكىللەندى، ئىلى ئوبلاستى تەۋەسىدە ئاپتوموبىل قاتنايدىغان ئۇلچەملىك تاشيوللارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 مىڭ 272 كىلومېتىر بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇلچەملىك ئومۇمىي تاشيول ئۇزۇنلۇقىنىڭ 24.0% نى ئىگەلىمەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە دەرىجىلىك تاشيول 20.78% نى، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك تاشيول 34.03% نى، ناھىيە دەرىجىلىك تاشيول 35.51% نى، مەخسۇس تاشيول 9.68% نى ئىگەللەيدۇ. بۇ يوللاردا 15 مىڭ 215 يۇك ۋە يولۇچىلار ئاپتوموبىلى قاتناپ تۇرىدۇ. 1995 - يىلىدىكى يولۇچى توشۇش ئوبوروت مىقدارى 1 مىليارد 195 مىليون 160 مىڭ ئادەم كىلومېتىر- غا، يۈك توشۇش ئوبوروت مىقدارى 1 مىليارد 837 مىليون 450 مىڭ تونىنا كىلومېتىرغا يەتتى. تاشيوللىرى غۇلجا شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا چۆچەك شەھىرى، ئالتاي شەھىرى، كۆيتۇن شەھەرلىرى ئارقىلىق تەۋەسىدىكى 20 ناھىيە بىلەن تۇتاشتۇرۇلۇپ ناھايىتى زور قاتناش تورىنى ھاسىل قىلدى. ئۇرۇمچى — ئىلى تاشيولىدىن ئىبارەت شىمالىي شىنجاڭ تاشيول غول لىنىيىسى ئىلى ئوبلاستىنى شىمالىي شىنجاڭدىكى قوشنا شەھەرلەر بىلەن باغلاپ تۇرىدۇ. 1989 - يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ غۇلجا شەھىرى بىلەن قازاقىستانىڭ يەركەت شەھىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 132 كىلومېتىر كىلىدىغان خەلقئارالىق تاشيولدا يولۇچىلارنى بۇاستە توشۇش تىجارىتى باشلاندى، بۇ جۇڭگو - قازاقستان دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى دوستانە بېرىپ - كېلىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇقى 2 - چوڭ كۆۋرۈكىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بۆلىكى — شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈر يولى ئوبلاست تەۋەسىدىن ئوتىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 200 كىلومېتىر كىلىدىغان بۇ يولدا قاتناشنىڭ باشلىنىشى، ئوبلاستتا ئاپتوموبىل ترانسپورتىنىڭ بېسىمىنى بەلگىلىك دەرىجىدە يەڭگىللەشتۈرۈپ، ماددىي ئەشيالارنىڭ توشۇلۇش ئونۇمىنى ئاشۇرۇپ، زور ئىقتىسادىي ئونۇم ھاسىل قىلىش بىلەن بىرگە ئوبلاست ئىقتىسادىنىڭ سىرتقا يۈزلىنىش قەدىمىنى تېزلەشتۈرىدۇ.

خەلق ئاۋىئاتسىيە ترانسپورتى ئوبلاست قاتناش ترانسپورتىنىڭ مۇھىم تولۇقلىما تەركىبىي قىسمى. ھازىرغىچە، چۆچەك ئالتاي ۋە كۆكتوقاي- دىن ئىبارەت ئۇچ شەھەر بىر ناھىيىدە ئايرودروم بار، بۇ تۆت ئايرودروم غۇلجا ھاۋا يولى ئارقىلىق ئۇرۇمچى ئايرودرومى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ. خەلق ئاۋىئاتسىيىسى يولۇچى ۋە يۈكلەرنى توشۇش تىن سىرت، يەنە گېئودىزىيىلىك ئۇلچەش، كان قىدىرىش، يەر ئۈستىنى رەسىمگە ئېلىش، قۇتقۇ- زۇش، ئورمانلارنى قوغداش، ئوت - چۆپ تېرىش ۋە سۈنئىي يامغۇر ياغدۇرۇش قاتارلىق مەخسۇس ئۇچۇش ۋەزىپىلىرىنى ئۆتەيدۇ.

ئىلى ئوبلاستىنىڭ پوچتا - تېلېگراف ئالاقە ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى، ھازىر غۇلجا، چۆ- چەك، ئالتاي ۋە كۆيتۇن شەھەرلىرىنى مەركەز قىلغان، كۆپ خىل ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرىغا ئە- گە پوچتا - تېلېگراف تورى شەكىللەندى. پروگ- رامملىق تېلېفون سىغىمى 184 مىڭ 200 گە يېتىپ، ئوبلاست ئىچى ۋە سىرتىدا ئۇزۇن يوللۇق بۇاستە تېلېفون يولغا قويۇلدى. ئوبلاستنىڭ مەملىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەر بە- لەن بولغان پوچتا تېلېگراف ئالاقە ئىشلىرى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى، سانائەت - پېزا ئە- گىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېز راۋاجلىنىشى، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ تەدرىجىي چوڭ- قۇرلىشىشى ۋە تاۋار ئىستېمالىنىڭ جىددىي ئې- شىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، ئوبلاستنىڭ ئىستېمال تاۋار بازىرىدا گۈللىنىش بارلىققا كەلدى، ئىستې-

مال تاۋارلىرىنىڭ تۇرى كۆپەيدى، سودا - سېتىق- نىڭ كۆلىمى كېڭەيدى، تاۋار ئوبوروتى جانلاندى، ھەمدە بەلگىلىك كۆلەمگە ئىگە شەھەر بىلەن يېزا - قىشلاق بىرلەشكەن سودا بازىرى سىستېمىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئىجتىمائىي ئىستېمال تاۋارلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سومىسى 4 مىليارد 556 مىليون يۈەنگە يېتىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شۇ يىلدىكى ئىجتىمائىي ئىستېمال تاۋارلىرىنىڭ پارچە سېتى- لىش ئومۇمىي سومىسىنىڭ 17.99% تىنى ئى- گىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىجتىمائىي ئىستېمال تاۋارلار $\frac{1}{3}$ نى تەشكىل قىل- دى.

ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئوبلاست ئىقتىسادىنىڭ سىرتقا يۈزلە- نىش قۇرۇلمىسى كۆچەيتىلىپ، تاشقى سودا قەدە- مى تېزلەشتى، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق دائىرىسى ئۈزلۈكسىز كې- ڭىيىپ، سودا شېرىكلىرى كۆپەيدى. 1992 - يىلى گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقى بىلەن غۇلجا، چۆچەك شەھەرلىرى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن شەھەرلەر قاتا- رىغا كىرگۈزۈلۈپ، چېگرا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق رايونىدىن ئىككىسى قۇرۇلدى. ھازىر شىنجاڭدىن قازاقىستانغا ئېچىۋېتىلگەن ئالتە چېگرا ئېغىزىنىڭ بەشى ئىلى ئوبلاستىدا، بۇلارنىڭ ئىچىدە قورغاس، باقتى ئېغىزلىرىنىڭ كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ، ئاساسىي ئەسلىھەلىرى تولۇقراق بولۇپ، دائىملىق ئېغىزغا، قالغان جەمئىيەتى، ئاقتوبە، دولانتۇ، مۇ- زات قاتارلىق تۆت ئېغىز ئىككى تەرەپنىڭ پەسىل- لىك مال ئۆتكۈزۈش ئېغىزىغا كىرىدۇ. 1995 - يىلى چېگرا ئېغىزىدىن ئۆتكۈزۈلگەن ماللار 570 مىڭ تونناغا، چېگرىدىن ئۆتكەن سايا‌ھەتچى ۋە مال سېتىۋالغۇچىلار 758 مىڭ 700 ئادەم قېتىمغا يەتتى. غۇلجا ۋە چۆچەكتىن ئىبارەت بۇ ئىككى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق رايونىنىڭ قۇرۇلۇشى، ئوبلاست ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىدا تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. 1995 - يىلى يېڭىدىن قوشۇلغان ئىككى تەرەپ مەبلەغ سالغان تۈر 11 بولۇپ، مەبـ- لەغ سوممىسى 12 مىليون 520 مىڭ دوللار بول- دى، تېخنىكا ھەمكارلىق تۈرى 239 غا يەتتى.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ئىقتىسادىي قۇرۇ- لۇشنىڭ راۋاجلىنىشى، پەن - تېخنىكا تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئىلى ئوبلاستىنىڭ پەن - تېخنىكا ئىشلىرىدا زور ئىلگە- رىلەشلەر بولدى. 1995 - يىلىغا كەلگەندە، ئوبـ- لاستتا پەن - تېخنىكا باشقۇرۇش ئورگانلىرى 28 گە، پەن - تېخنىكا ئورۇنلىرى 135كە، كەسپىي تېخنىك خادىملار 72 مىڭ 305 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۇڭاندىكىلەر 1.62% نى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۇڭاندىكىلەر 14.95% نى تەشكىل قىلىدۇ. ئاز سانلىق مىللەت كەسپىي تېخنىك خادىملىرى 38 مىڭ 515 كە يېتىپ، پۈتۈن كەسپىي تېخنىك خادىملارنىڭ 53.6% تە- نى ئىگەللىدى. يېقىنقى 10 يىل ئىچىدە پەن - تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن تەتقىقات نەتىجىلىرى 316 تۈردىن ئېشىپ كەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سەككىز تۈر دۆلەت دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 73 تۈر ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئې- رىشتى، قالغانلىرى ئوبلاست ۋە ئىلايەت دەرىجە- لىك مۇكاپاتلارغا ئېرىشتى. بۇلارنىڭ يارىتقان مەھسۇلات قىممىتى 600 مىليونغا يېتىپ، پايدا- سى 200 مىليوندىن ئېشىپ كەتتى.

ئىلى ئوبلاستى ئاپتونوم رايونىمىزدا ماۋارىپ ئىشلىرى بىر قەدەر بالدۇر راۋاجلانغان جايلارنىڭ بىرى. ئۇچ ئىلايەت ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئىنقىلابى ھۆكۈمەت ئۇچ ئىلايەتنىڭ ماۋا- رىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا ناھايىتى زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن. بۇ مەزگىلدە 100 گە يەتمەيدىغان باشلانغۇچ مەكتەپ 489 غا كۆپەيگەن، ئوتتۇرا مەكتەپ 13 كە يەتكەن. 1946 - يىلى غۇلجا شەھىرىدە سىياسىي قانۇن، چارۇچە- لىق، مالىيە - بوغالتىرلىق، پىداگوگىكا قاتارلىق كەسىپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالىي تېخنىكوم — بىلىم يۇرتى قۇرۇلغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ھۆكۈمەتنىڭ غەمخورلىقى ۋە توغرا يېتەكچىلىكـ- دە، ئوبلاستنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرى زور تەرەققـ-

يانتا ئېرىشتى. ھازىر ئوبلاست بويىچە بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن بالىلار ماۋارىپى، باشلانغۇچ ماۋارىپ، ئالىي ماۋارىپ ۋە چوڭلار ماۋارىپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ قاتلاملىق ماۋارىپ سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. 1995 - يىلى ئىلى ئوبلاستىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 1 مىڭ 568 (مىللىي مەكتەپ 795)، ئوقۇغۇچىسى 462 مىڭ 900 (مىللىي ئوقۇغۇچىلار 248 مىڭ 900)، ئوتتۇرا مەكتەپ 405 (مىللىي مەكتەپ 205)، ئوقۇغۇچىسى 158 مىڭ 300 (مىللىي ئوقۇغۇچىلار 87 مىڭ)، ئوتتۇرا تېخنىكوم 17، ئوقۇغۇچىسى 8 مىڭ 981 (مىللىي ئوقۇغۇچىلار 3005). ئالىي مەكتەپ 1، ئوقۇغۇچىسى 1 مىڭ 937 گە يەتتى.

ئوبلاستنىڭ سەھىيە ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، دوختۇر ئاز، دورا كەمچىل بولۇشتەك قالاق ئەھۋالى ئۆزگەردى. 1995 - يىلى ئوبلاست تەۋەسىدە تىببىي داۋالاش ئورۇنلىرى 956 (بۇنىڭ ئىچىدە دوختۇرخانا 322) گە، تىببىي تېخنىكا خادىملىرى 18 مىڭ 320 گە، كېسەل كارۋاتلىرى 13 مىڭ 28گە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر مىڭ كىشىگە 4.6 كېسەل كارۋىتى، 5.1 تىببىي تېخنىكا خادىمى توغرا كەلدى.

ئوبلاست تەۋەسىدە تەبىئىي مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان رايوندىن سەككىزى بار. بۇلار ئالتاي رايونىدىكى قاناس كۆلى تەبىئىي مەنزىرە مۇھاپىزەت رايونى، بۇرگېن قاما مۇھاپىزەت رايونى؛ تارباغاتاي رايونىدىكى ياۋا بادام ۋە ياۋا ئۈزۈملۈك مۇھاپىزەت رايونى، سۇكسۇك چاتقاللىقى مۇھاپىزەت رايونى؛ ئىلى رايونىدىكى شەمشاتلىق مۇھاپىزەت رايونى، ياۋا ياڭاقلىق مۇھاپىزەت رايونى، كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمىدۇن مۇھاپىزەت رايونى ۋە تۈت تىرناقلىق قۇرۇقلۇق تاشپاقىسى مۇھاپىزەت رايونى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئومۇمىي مەيدانى 424 مىڭ 667 گېكتار كېلىدۇ. بۇ، ئوبلاست يەر مەيدانىنىڭ 1.59% تىنى ئىگىلەيدۇ.

ئىلى ئوبلاستى تەۋەسىدە ماكانلىشىپ كەلگەن قىرغىزداش مىللەتلەر ئۆزۈن يىللاردىن بۇيان بۇ مۇنبەت گۈزەل تۈپراقتا ياشاپ پارلاق مەدەنىيەت يارىتىپ، كېيىنكىلەرگە نۇرغۇن قىممەتلىك قەدىمكى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قالدۇردى. قەدىمكى مەدەنىيەت ئەسلىتىدىغان قىياتاش رەسىملىرى، تاش ئابىدە ۋە قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنى ئوبلاستنىڭ كۆپ جايلىرىدا ئۇچرىتىش مۇمكىن. بۇ مەدەنىي يادىكارلىق ئىزلىرى ئىچىدە، قىياتاش رەسىملىرى كۆپرەك تارباغاتاي، ئالتاي رايونلىرىغا، قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى ئىلى رايونىغا مەركەزلەشكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقلىرىدىن ئىلى بالىق شەھىرى خارابىسى يەنى ئالتۇن لۇق، قاينۇق قەدىمكى شەھىرى، شۇتا قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، ئېمىل قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، ئالمىلىق قەدىمكى شەھىرى، دۆربىلجىن قىيا تاش رەسىمى ۋە تاش ئابىدىسى، چاغانتوقاي قىزىل تاش بۇلاق قىيا تاش رەسىمى، چىڭگىل قىياتاش رەسىمى، ئالتاي قىياتاش رەسىمى ۋە بالبالار، سۇلتان ئۆۋەيسىخان مازىرى، تۇغلۇق تۆمۈرخان قەبرىسى، قەدىمكى ئۇيغۇرلار قەبرىسى ۋە بالبالار، يېقىنقى زامان يادىكارلىق ئىزلىرىدىن ئالتۇن قۇببىلىق بۇتخانا خارابىسى، سۇيدۇك كۆرەدىكى جىياڭجۇن مەھكىمىسى، بەيتۇللا جامەسى بار. بۇلاردىن باشقا يەنە نىلقىدىكى ئۇچ ئۆلىيەت ئىنقىلابىنىڭ خاتىرە ئورنى، غۇلجا شەھىرىدىكى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي قەھرىمانلار قويۇلغان ئۇچ ئۆلىيەت ئىنقىلابىي قۇربانلىرى كۆرگەزمىسى جايلاشقان خەلق باغچىسى بار.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

伊力哈萨克自治州概况，1984 年 8 月.

新疆年鉴，1996，新疆人民出版社，1996 年 8 月.

新疆经济开发的现在与未来，经济管理出版社，1996 年 8 月

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىكىلىق قۇرۇلما توغرىسىدا

نەسرۇللا يولبولدى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىكىلىق قۇرۇلما — بوغۇمنىڭ هاسىل بولۇشى، بوغۇمدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى بويىچە بىرىكىش ئەھۋالى، تۆپ سۆز-لەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندا بوغۇمدا كۆرۈلىدىغان هەر خىل ئۆزگىرىش-لەر ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق مۇهاكىمە قىلىنىدۇ.

摘要：本文以大量实例为依据，论述现代维吾尔语的语音结构，包括音节的形成，音素在音节中按照和谐律组合的情况，根词与词级组合时产生的各种音变等问题。

Abstract: In this article, by using a great deal of practical examples, the writer give a description about the phonetics structure of modern Uyghur language including the forming of syllables, the phoneme in the syllables forming in a harmonious group, and the various changes of sound produced when combining the base word with the affix.

شۇبتسارىيەلىك تىلشۇناس سوسور (1857 — 1913) «ئومۇمىي تىلشۇناسلىق كورسى» نامـلىق ئەسىرىدە: «تىل بەلگىلەر سىستېمىسىدۇر» دېگەن نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويغاندى. بۇ نەزەر-يە هازىرقى زامان تىلشۇناسلىقىدا تىلنىڭ قۇرۇلما جەهەتتىكى ماهىيەتلىك ئالاهىدىلىكىنى يورۇتۇپ بېرىشتە مۇهىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. شۇڭا بۇ نەزەرىيە بويىچە تىل قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلغۇ-چىلار بارغانسېرى كۆپەيمەكتە، بولۇپمۇ دۇنيا ئا-توم - ئېلېكترون دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، تىلنى هەر خىل ئېلېكترونلۇق ماشىنىلارغا ئورۇ-لاشتۇرۇش ئېهتىياجى تۇغۇلغاچقا تىلنىڭ قۇرۇلما تىپلىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە بۇ خىل تەتقىقاتقا كۆڭۈل بۆلۈش ناهايىتى كۆپ تىلشۇناسلارنى ئۆزە-گە جەلپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تىلشۇناسلىقنىڭ «قۇرۇلما تىلشۇناسلىق» دېگەن چوڭ بىر تارمىقى بارلىققا كەلدى.

«قۇرۇلما تىلشۇناسلىق» نۇقتىئىنەزىرى بو-يىچە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇرۇلما تىپ-لىرىنى تەتقىق قىلىش هازىرقى دەۋرنىڭ (هازىر-قى زامان ئۇيغۇر تىلىنى زامانىۋى ماشىنىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ) ئېهتىياجى ۋە تەلىپى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. شۇڭا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلە-دىكى تىل بەلگىلىرىنىڭ قۇرۇلما تىپلىرى ئۈستە-

* نەسرۇللا يولبولدى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى.

ده تەتقىقات قىلىپ بېرىش ئاھايىتى مۇھىم بىر ئىشتۇر.

بىز بۇ ماقالىدە، پەلگە دېگەن نېمە، تىل پەلگىسى دېگەن نېمە، تىل پەلگىسىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى نېمىلەردىن ئىبارەت، تىلدىكى قانداق بىرلىكلەر تىل پەلگىسى بولىدۇ؟ دېگەن مەسىلىلەر ئۈستىدە، ئاندىن تىل قۇرۇلمىسى دېگەن نېمە، تىلدا قانداق قۇرۇلما تىپلىرى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى قانداق؟ دېگەن مەسىلىلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

پەلگە دېگىنىمىز، مەلۇم شەيئى ۋە ھادىسىنى ۋەكالىتەن كۆرسىتىدىغان ئالامەتتۇر. تىلدىمۇ مۇئەييەن جەمئىيەت ئەزالىرى ئورتاق ئادەتلەنگەن پەلگىلەر بولىدۇ. چۈنكى تىلدا مەلۇم تاۋۇش شەكلى ئارقىلىق مەلۇم شەيئى، ھادىسە ياكى ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى ھەم خۇسۇسىيەتلىرى قاتارلىقلار ئىپادىلىنىدۇ. ئەنە شۇ تاۋۇش شەكلى ئۆزى ئىپادىلىگەن شەيئى، ھادىسە، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەت ۋە ھەرىكەتلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇڭا مەلۇم تاۋۇش شەكلى ئارقىلىق شەيئى، ھادىسە ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەم ھەرىكىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان پەلگىلەر تىل پەلگىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. تىل پەلگىلىرى تاۋۇش بىلەن مەنادىن تەركىب تاپىدۇ. تاۋۇش پەلگىنىڭ شەكلى بولسا، مەنا شۇ تاۋۇش شەكلى ۋەكىللىك قىلىدىغان شەيئى، ھادىسە ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەت ھەم ھەرىكىتى ھەققىدىكى ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىدۇر. تىل پەلگىلىرىنىڭ شەكلى بىلەن مەنىسىنىڭ بىرلىشىشى شۇ تىلنىڭ قوللانغۇچى ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ ئىجتىمائىي ئادىتى تەرىپىدىن پەلگىلىنىدۇ.

جەمئىيەتتىكى ھەر خىل پەلگىلەر ئىچىدە تىل پەلگىلىرى ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ مۇرەككەپ بىر خىل پەلگىدۇر. تىل پەلگىلىرى تىلدىكى مورفېما، سۆز، سۆز بىرىكمىسى، جۈملە ۋە جۈملە بىرىكمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مورفېما تىلدىكى ئەڭ كىچىك پەلگە بولۇپ، ئۇ تاۋۇش بىلەن مەنانىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئەڭ كىچىك بىرلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سۆز تەبىئي ھېس قىلغىلى بولىدىغان ۋە سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدا قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رول ئويناپىدىغان ھەم مۇستەقىل ئىشلىتىشكە بولىدىغان پەلگە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سۆز بىرىكمىسىبولسا، جۈملە ئىھتىياجىغا ئاساسەن سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، جۈملىدە بىر سۆزدەك قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رول ئويناپىدىغان پەلگە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جۈملە يۇقىرىقى پەلگىلەرنىڭ بىرىكتۈرۈلىشىدىن ھاسىل بولغان پەلگىلەر تىزمىسىدىن ئىبارەتتۇر. ئەمدى، جۈملە بىرىكمىسى بولسا، لوگىكىلىق باغلىنىشى كۆچلۈك جۈملىلەردىن ھاسىل بولغان بىر مەنالىق مەركەزگە ئىگە ئەڭ چوڭ تىل پەلگىسىدۇر.

تىل پەلگىلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى تاۋۇش بىلەن مەنانىڭ بىرىكىش ئىختىيارلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئىختىيارلىق مەلۇم جەمئىيەت كوللېكتىپى تەرىپىدىن كېلىشىۋېلىنغان (ئاھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريان ئىچىدە تەدرىجىي يوسۇندا ئىجتىمائىي ئادەت سۈپىتىدە شەكىللەنگەن) بولۇپ، ئەڭ دەسلەپ قانداق تاۋۇش بىلەن قانداق مەنانى ئىپادىلەشكە قارىتىلغان، تىل پەلگىلىرىنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى دۇنيادا نەچچە مىڭ خىل تىلنىڭ بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەبتۇر. تىل پەلگىلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى زەنجىرسىمانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، چۈنكى تىل پەلگىلىرى خۇددى زەنجىرنىڭ ھالقىلىرىدەك بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ چىقىدۇ، ھەر گىزمۇ بىرلا ۋاقىتتا بىرقانچە پەلگە بىراقلا چىقمايدۇ. شۇڭا تىل پەلگىلىرى يەككە - يېگانە، بىر بىرى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولماستىن، بەلكى بىر - بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، رەتلىك، تەشكىللىك بىر قۇرۇلما سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ قۇرۇلمىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى قانۇنلاملىق بولۇشتىن ئىبارەت. شۇڭا ھەرقانداق تىل ئىنى فونېما ← مورفېما ← سۆز ← سۆز بىرىكمىسى ← جۈملە ← جۈملە بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقان قاتلاملىق قۇرۇلما سىستېمىسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ خىل قاتلاملىق قۇرۇلما سىستېمىسىنىڭ ئەڭ ئاستىنقى قاتلىمى تىلدىكى بىر يۈرۈش فونېمىلاردىن ئىبارەت. چۈنكى ھەرقايسى تىللاردىكى فونېمىلار

مىلار ئارقىلىق شۇ تىلدىكى تىل بەلگىلىرى ئۇ-
چۇن شەكىل تەييارلىنىدۇ. شۇڭا ھەرقانداق تىل-
نىڭ قۇرۇلما سىستېمىسىنى تەتقىق قىلىشتا ئالدى
ئاۋۋال شۇ تىلدىكى فونېمىلارنىڭ بىرىكىش ئىقتى-
دارىنى تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن تى-
لىمىزدىكى فونېمىلارنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارى تې-
خى چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمايۋاتىدۇ. تىلىمىزدىكى
چەكلىك فونېمىنىڭ چەكسىز بىرىكىشى ئارقىلىق
بوغۇم، سۆز، سۆز بىرىكمىسى، جۈملە، جۈملە
بىرىكمىسى قاتارلىق قۇرۇلما بىرلىكلىرى بارلىققا
كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما بىرلىكلىرى ئۆزئارا زىچ مۇ-
ناسىۋەتلىك بولىدۇ. چۈنكى بوغۇم ئارقىلىق سۆز،
سۆز ئارقىلىق سۆز بىرىكمىسى، سۆز ۋە سۆز
بىرىكمىسى ئارقىلىق جۈملە، جۈملە ئارقىلىق
جۈملە بىرىكمىسى ھاسىل بولىدۇ. تىلىمىزدىكى
فونېمىلارنىڭ قانۇنىيەتلىك بىرىكىشى ئارقىلىق
ئالدى ئاۋۋال تىلىمىزدىكى فونېتىكىلىق قۇرۇلما
بىرلىكى (بوغۇم) ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا تىلىمىز-
دىكى 32 فونېمىنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارىنى تىلە-
مىزدىكى مورفېما ۋە تۈپ سۆزلەردىكى بوغۇم شە-
كىللىرىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى ئالدى كېچىك قۇرۇلما بىرلىكى
ھېسابلىنىدىغان بوغۇملارنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇ-
سىيىتى ۋە كونكرېت شەكىللىرى تىلىمىزدىكى 32
تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش ئىقتىدارى بىلەن مۇنا-
سىۋەتلىك. تىلىمىزدىكى ھەرقانداق بوغۇمدا بىر
سوزۇق تاۋۇش بولىدىغانلىقى، قوشما سوزۇق تا-
ۋۇش بولمايدىغانلىقى، سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم
بولمايدىغانلىقى، ئۆزۈك تاۋۇشلار ئۆز ئالدىغا بو-
غۇم ھاسىل قىلالمايدىغانلىقى؛ بوغۇم ئاخىردا
قوشما ئۇزۇك تاۋۇش كەم ئۇچرايدىغانلىقى، بوغۇم
بېشىدا قوشما ئۇزۇك تاۋۇش كەلمەيدىغانلىقى، ئە-
لىمىزدىكى بوغۇملارنىڭ ئالتە خىل شەكىلدە بولە-
دىغانلىقى قاتارلىقلار تىلىمىزدىكى بوغۇملارنىڭ
ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرىدۇر. مانا
بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر تىلىمىزدىكى 32 تاۋۇش-
نىڭ ئۆزئارا بىرىكىپ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىق-
تىدارىغا باغلىق. شۇڭا تىلىمىزدىكى تاۋۇشلارنىڭ
ئۆزئارا بىرىكىپ بوغۇم ھاسىل قىلىشى ھەققىدىكى
دەسلەپكى ئىزدىنىشىمىزنى تىلىمىزدىكى 6000
دىن ئارتۇق تۈپ سۆزدىكى ئەملىي پاكىتلار ئارقە-
لىق ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتىمىز.

تىلىمىزدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا بىرىكىپ
بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارىنى تەتقىق قىلىشتا
تاۋۇشلارنىڭ بوغۇم بېشىدا كېلىشى ئاساس قىلىنە-
دى. ھەر خىل شەكىللىك بوغۇملاردىكى سوزۇق
تاۋۇش A ھەرپ بىلەن ئۆزۈك تاۋۇش B ھەرپ
بىلەن كۆرسىتىلدى. بۇ ھەرپلەر بىلەن كۆرسە-
تىلگەن بوغۇم شەكىللىرى ئەرەب ئېلىپبەسى ئاسا-
سىدىكى يېزىقىمىزنىڭ يېزىلىش تەرتىپى (ئوڭدىن
سولغا يېزىلىشى) بويىچە كۆرسىتىلدى.

تىلىمىزدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇش تىلە-
مىزدىكى بوغۇملارنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى بولۇپ
ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى تىلىمىزدىكى ھەرقانداق بو-
غۇمدا بىر سوزۇق تاۋۇش بولۇشى، سوزۇق تا-
ۋۇشسىز بوغۇم بولماسلىقىدەك ئالاھىدىلىك تىلە-
مىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بوغۇم ھاسىل قە-
لىشتىكى بۇ خىل مۇھىم رولىنى ئىپادىلەيدۇ.
شۇڭا بىز ئالدى بىلەن تىلىمىزدىكى سوزۇق تا-
ۋۇشلارنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى ئۈس-
تىدە توختىلىمىز.

1. «ئا» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى

تىلىمىزدىكى «ئا» تاۋۇشى تىل ئارقا، لەۋلەشمە-
گەن كەڭ سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، تىلىمىزدىكى
تۈپ سۆزلەردە تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردىكى بو-
غۇملارنى ھاسىل قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە.

(1) «ئا» تاۋۇشىدىن ھاسىل بولغان A
شەكىللىك بوغۇم («ئا» تاۋۇشىدىنلا تۈزۈلگەن
بوغۇم) بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە كۆرۈلمەي-
دۇ. كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا كۆپ

كۆرۈلىدۇ، ئوتتۇرىسىدا ئاز كۆرۈلىدۇ، ئاخىرىدا بىرنەچچە سۆزدىلا (ئىككى سۆزدىلا) كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، ئاگاھ، ئامەت، ئاداپ، ئاھالە، ئاداۋەتقى، ئامىل، ئاداش، ئامانەت، ئادالەت، ئالا، ئامىن، ئادەت، ئاداۋەت، ئانا، ئادىل، ئاۋارە، ئالەم، ئانار، ئائىلە، ئالەم، ئازار، ئاغچا، ئامان، ئازال، ئاغىنە، ئاھالە، ئارام، ئاتىلا، ئاۋاز، ئاۋاق، ئاران، ئاخىرەت، ئاقىۋەت، ئازاپ، ئارشالە، ئالاقە، ئازادە، ئالامەت، ئازازۇل، ئاماننەت، ئاسارەت، ئاسان، ئاناناس، ئانالىز، ئادەم، ئاياق، ئاشۇ، ئامۇت، ئالۇچا، ئاجىز، ئالىقان، ئالىي، ئاساس، ئالاقزادە، ئاتا، ئاچال، ئاۋارە، ئالاھىدە، ئاجىز، ئاجايىپ، ئالىجوقا، ئاگېنت، ئابستراكت، ئانالگىن، ئاكو شېر، ئابورت، ئاكادېمىك، ئاتاكا، ئاكوپ، ئامبىرىكا، ئانارخىيە، ...

پائالىيەت، ئىشانە، ساياھەت، شائادەت (نامە)، ماشارىپ، مۇئامىلە...، دۇئا (قىل)، مۇددىئا...

يۇقىرىقى مىساللاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، «ئا» تاۋۇشىنىڭ كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا A شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا A شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى ئاجىز.

(2) تىلىمىزدىكى «ئا» تاۋۇشى تىلىمىزدىكى بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە BA شەكىللىك (ئالدىدا «ئا» تاۋۇشى كەلگەن، ئاندىن بىر ئۇزۇك تاۋۇش كەلگەن شەكىلدىكى) بوغۇم ھاسىل قىلالايدۇ، كونكرېت ئەھۋال تۆۋەندىكىدەك:

بىرىنچى، «ئا» تاۋۇشى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە «ب، ت، چ، ر، ز، س، ش، غ، ق، ك، ل، ھ، ي» قاتارلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلالايدۇ، «پ، ج، خ، د، گ، ك، م، ن، ف، ۋ، ژ» قاتارلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلالمايدۇ. بىز كۆزدىن كەچۈرگەن 6000 دىن ئارتۇق تۈپ سۆزلىك ئىچىدە تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچىلا كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردىلا BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلغانلىقى بۇنى ئۇچۇق ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، ئاب (ھاۋا)، ئات، ئاچ، ئار (نومۇس)، ئاز، ئاس- (ماق)، ئاش، ئاغ- (ماق)، ئاق، ئالۋ- (ماق)، ئاھ (ئىملىق)، ئاي...

ئىككىنچى، «ئا» تاۋۇشىنىڭ كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى خېلى كۈچلۈك. چۈنكى بىز كۆرۈپ ئۆتكەن كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە «ژ، ھ، گ، ك» تاۋۇشلىرىدىن باشقا ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكى تۆۋەندىكى مىساللاردا ئوچۇق كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، ئابدال، ئابروي، ئابزاس، ئاپتاپ، ئاپتور، ئاپقۇت، ئاپتول، ئاپرىل، ئاپقۇر، ئاپلا، ئاپپارات، ئاپتومات، ئاپتونوم، ئاپتۇۋا، ئالغان، ئالقىش، ئالماش، ئالبوم، ئالتە، ئاتچوت، ئاتلاس، ئاتكرىتكا، ئامبار، ئامبال، ئامراق، ئامما، ئامبۇر، ئامپىر، ئاختا، ئاخشام، ئاخبارات، ئاقسا- (ماق)، ئاۋغۇست، ئاۋۇال، ئايدىك، ئايرە- (ماق)، ئايغىر، ئايرودروم، ئاينە- (ماق)، ئايۇان، ئادرېس، ئادراسمان، ئادۇوكات، ئادمىرال، ئارپا، ئارچا، ئارخىپ، ئارزۇ، ئارقار، ئارقىلىق، ئارغامچا، ئازگال، ئازنا (جۈمە)، ئاستا، ئاسفالت، ئاسمان، ئاسسىستېنت، ئاغرە- (ماق)، ئافغان (مىللەت)، ئافرىقا، ئاجرا- (ماق)، ئاچچىق، ئاكتىپ، ئاككومولياتور، ئاشكارا، ئانتانتا، ئانچە، ئاندا‌ق، ئاندىن، ئانكىت، ئانتولوگىيە...

«ئا» تاۋۇشىنىڭ كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى ناھايىتى ئاجىز. بىز كۆرۈپ ئۆتكەن كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ ئىچىدە تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچىلا كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردىلا BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلغانلىقى بۇنى ئۇچۇق ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، پائال، تائام، پائانكا (پۇل بىرلىكى)...

ئۈچىنچى، «ئا» تاۋۇشىنىڭ تىلىمىزدىكى بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە BBA

شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى ئا-
جىز. بىز كۆرۈپ ئۆتكەن تۈپ سۆزلەردە BBA
شەكىللىك تۈۋەندىكى بىرقانچىلا سۆزنىڭ بولۇشى

بۇنى ئوچۇق ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، ئارت،
ئاست، ئاكت، ئالد (ئالدى)، ئارسلان، ئاركتىكا
...

2. «ئە» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى

تىلىمىزدىكى «ئە» تاۋۇشى تىل ئالدى، لەۋ-
لەشمىگەن، كەڭرەك سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، تۈپ
سۆزلەردە تۈۋەندىكىدەك شەكىلدىكى بوغۇملارنى
ھاسىل قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە.

(1) «ئە» تاۋۇشىدىنلا تۇزۇلگەن A
شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆز ئۇچرىمايدۇ.
كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا «ئە» تا-
ۋۇشىدىن تۇزۇلگەن A شەكىللىك بوغۇم كۆپ
ئۇچرايدۇ. كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇ-
رىسى ۋە ئاخىرىدا «ئە» تاۋۇشىدىن تۇزۇلگەن A
شەكىللىك بوغۇم ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ. مەسى-
لەن، ئەبەد، ئەپەندى، ئەپۇ، ئەتە، ئەتەي، ئەتىر،
ئەتىۋار، ئەتىياز، ئەجەپ، ئەجەل، ئەدەبىي، ئەدە-
يال، ئەرەب، ئەرەن، ئەجەم، ئەجىر، ئەجۇش،
ئەزا، ئەزان، ئەزەل، ئەزىز، ئەزىمەت، ئەسەب، ئە-
سەر، ئەشەددى، ئەقەللىي، ئەقىدە، ئەكەتە (مەك)،
ئەگەر، ئەگەشە (مەك)، ئەلا، ئەلەم، ئەما، ئە-
مەل، ئەمىن، ئەنە، ئەمەن، ئەنئەنە، قەلئە، مەجە-
مۇئە...

(2) «ئە» تاۋۇشى ئالدىدا، بىر ئۇزۇك تا-
ۋۇش كەينىدە كېلىپ تۇزۇلگەن BA شەكىلدىكى
بوغۇم تىلىمىزدا كۆپ ئۇچرايدۇ. كونكرېت ئەھ-
ۋال تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، «ئە» تاۋۇشى بىر بوغۇملۇق تۈپ
سۆزلەردە «پ، ت، ز، س، ش، گ، ك، ل،
م، ن، ر، ي» قاتارلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن
بىرىكىپ BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلالايدۇ،
«ب، ج، چ، خ، د، ك، ف، ۋ، ژ، ھ، ق،
غ» قاتارلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA
شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلالمايدۇ. مەسىلەن،
ئەپ، ئەت (مەك)، ئەز (مەك)، ئەس،
ئەش (مەك)، ئەش (ئىسىم)، ئەگ (مەك)،
ئەك، ئەل، ئەم (ئىسىم)، ئەم (مەك)، ئەن،
ئەر، ئەي، (ئەي بولماق)...

ئىككىنچى، «ئە» تاۋۇشى كۆپ بوغۇملۇق
تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا «ق، غ، ف، چ، ژ، گ»
دىن باشقا ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA
شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ. بۇ «ئە» تاۋۇ-
شىنىڭ كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا
BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدار-
ىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسە-
لەن، ئەبجەت، ئەبجەش، ئەبجەق، ئەبگا، ئەبلەخ،
ئەپچىل، ئەپسانە، ئەپسۇس، ئەپكار، ئەپسۇن،
ئەپيۇن، ئەتراپ، ئەتلەس، ئەتۇركە، ئەجداد،
ئەجدىھا، ئەجنەبى، ئەخلەت، ئەخلاق، ئەخمەق،
ئەدرەك، ئەرباپ، ئەرزە (مەك)، ئەرزىيەت،
ئەركە، ئەركىن، ئەرمەك، ئەرمەن، ئەرمۇدۇن،
ئەرۋاھ، ئەزبىرايىل، ئەزرائىل، ئەسقەر، ئەسرا،
ئەستەر، ئەسلا، ئەسسالام، ئەساقە (ماق)، ئەسە-
كەر، ئەسكى، ئەسلىھە، ئەسنا، ئەسنە (مەك)،
ئەسۋاپ، ئەشيا، ئەكچە (مەك)، ئەڭگۈشتەر،
ئەڭگىز، ئەلپاز، ئەلھال، ئەلھەمدۇلىللا، ئەلۋەتە-
تە، ئەلۋىدا، ئەمبال، ئەمچەك، ئەمدى، ئەمما،
ئەنئەنە، ئەنبىيا، ئەنجان، ئەنجۇر، ئەندۇۋا، ئەن-
دىزە، ئەندىشە، ئەندىك (مەك)، ئەنزار، ئەن-
سىز، ئەھدە، ئەھكام، ئەھۋال، ئەھمىيەت، ئەۋ-
رە، ئەۋرەت، ئەۋزەل، ئەۋرەز، ئەۋرىشكە، ئەۋ-
لاد، ئەۋلىيا، ئەينەك، ئەيتاۋۇر، ئەينى، ئەينۇلا،
ئەيىۋەھەننا ...

ئۈچىنچى، «ئە» تاۋۇشىنىڭ كۆپ بوغۇملۇق
سۆزلەر ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا BA شەكىللىك
بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى ئاجىز. بۇ خىل
ئەھۋال (بوغۇم) باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان
تۆۋەندىكى بىرقانچە سۆزدىلا كۆرۈلىدۇ. مەسە-

لەن، تەڭجۇپ، تەڭددى، تەڭللۇق، تائەت، سەنئەت، ئىتائەت، يەنئەن، شىئەن....

(3) «ئە» تاۋۇشى بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزدە «رز، رش، رك، مر، نت، ژچ، يش، كس، هل، پت» قاتارلىق قوشما ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BBA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئەرز، ئەرش، ئەرك، ئەمر (بۇيرۇق)، ئەنت، ئەۋج، ئەيش، ئەكس، ئەھل، ئەپت (بەشىرە)...

3. «ئې» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى

تىلىمىزدىكى «ئې» سوزۇق تاۋۇشى «ئا» بىلەن «ئە» نىڭ تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى ۋە نۇتۇق ئېقىمىدىكى ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان. تىل ئالدى ھەم شەرتلىك ھالدا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان، لەۋ-لەشمىگەن، تارراق سوزۇق تاۋۇشتۇر. شۇڭا ئۇ-نىڭ بىرىكىش ئىقتىدارى باشقا سوزۇق تاۋۇشلار-دىن پەرقلىق بولۇپ، كۆپىنچە باشقا تىللاردىن قو-بۇل قىلىنغان كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە ئىپا-دىلىنىدۇ. كونكرېت ئەھۋال تۆۋەندىكىدەك:

(1) تىلىمىزدىكى «ئې» تاۋۇشىدىن ھاسىل بولغان A شەكىللىك («ئې» تاۋۇشىدىنلا تۇزۇل-گەن) بوغۇم كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بە-شىدا كۆرۈلىدۇ. بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن، ئېتەك، ئېتىبار، ئېتە-راپ، ئېتىراز، ئېتىز، ئېتىقاد، ئېتىكا، ئېتە-كاپ، ئېتنىمولوگىيە، ئېجىل، ئېچە-(ماق)، ئې-دىت، ئېدىر، ئېرەن، ئېرە-(مەك)، ئېرىق، ئې-رىنچ، ئېرىك، ئېرىنە-(مەك)، ئېزىق، ئېسىدە (مەك) ئېسەن، ئېسىل، ئېشەك، ئېغىر، ئې-غىز، ئېغىل، ئېغىنا(ماق)، ئېكىن، ئېگەر، ئېگىچە، ئېگىر(دورا)، ئېگىز، ئېگىن، ئېڭەك، ئېڭىش-(مەك)، ئېلاستىك، ئېلان، ئېلبكتر، ئېلېمېنت، ئېلېپە، ئېلىك، ئېلەك (سېلىك)، ئېمال، ئېنىق، ئېنىق، ئېپىك، ئېپىزوت، ئې-پوس....

(2) تىلىمىزدىكى «ئې» تاۋۇشى كۆپ بو-غۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا «ت، س، ف، ك، ن، ھ» تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىپ BA شەكىللىك (بىر سوزۇق تاۋۇشقا بىر ئۈزۈك تا-ۋۇش قوشۇلغان) بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ: بۇ خىل سۆزلەر ئاساسەن باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن، ئېتنوگراف، ئېتنىك، ئېستېتىكا، ئېففېكت، ئېكران، ئېھتىرام، ئېھتىمال، ئېھتە-يات، ئېنتومولوگىيە....

(3) «ئې» تاۋۇشى تىلىمىزدىكى ناھايىتى ئاز بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە «رت، يت، كس، » قاتارلىق قوشما ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BBA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ، مەسىلەن، ئېرت-(ماق)، ئېيتە-(ماق)، ئېكس، ئېكسپورت، ئېكسكاۋاتور....

4. «ئى» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى

تىلىمىزدىكى «ئى» سوزۇق تاۋۇشى تىل ئال-دى ھەم شەرتلىك ھالدا تىل ئارقا ۋارىيانت بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان، لەۋلەشمىگەن، تار سوزۇق تا-ۋۇشتۇر. ئۇ تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردىكى بوغۇم-لارنى ھاسىل قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە:

(1) «ئى» تاۋۇشى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆز-لەردە A شەكىللىك («ئى» تاۋۇشىدىنلا تۇزۇل-گەن) بوغۇم ھاسىل قىلالمايدۇ. كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا A شەكىللىك بوغۇم ھا-سىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئىئانە، ئىبارەت، ئىبا-دەت، ئىبارە، ئىپادە، ئىپار، ئىتائەت، ئىتالە-يان، ئىجابەت، ئىجاد، ئىجارە، ئىجازەت، ئىجىر

(مىجىر) ، ئىدارە، ئىدىئولوگ، ئىدىس، ئىدىيە، ئىدىئوم، ئىراددە، ئىرىم، ئىرىمچىك، ئىزا (تار-تىش) ، ئىزاھ، ئىسىم، ئىشارەت، ئىشان، ئى-شەنچ، ئىشىك، ئىگە، ئىگە -ئىگە، ئىلاج، ئى-لىك، ئىلىم (بىلىم) ، ئىما (ئىشارەت) ، ئىمام، ئىمان، ئىمىر (جىمىر) ، ئىناق، ئىنايەت، ئى-تەك، ئىنستىتۇت، ئىنېرت، ئىنى، ئىھاتە، ئى-ئۇن، ئىيۇل، ئىيىن، ئىرىس....

(2) «ئى» تاۋۇشى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆز-لەردە «ت، چ، ن، س، ل، ش، ز، م» قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA شەكىللىك (بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە بىر ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن) بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئىت، ئىچ (تاش) ، ئىن، ئىش، ئىل- (مەك) ، ئىس، ئىز، ئىم....

تىلىمىزدىكى «ئى» تاۋۇشى كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا «ي، چ، گ، ف، ژ» ئۈزۈك تاۋۇشلىرىدىن باشقا 19 ئۈزۈك تاۋۇش بە-لەن بىرىكىپ BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلە-دۇ. مەسىلەن: ئىبرانى، ئىبرەت، ئىبلىس، ئىپپەت، ئىپتار، ئىپتىخار، ئىپتىدائىي، ئىپ-لاس، ئىتتىھاد- (مەك) ، ئىتتىپاق، ئىتتىك، ئىج-تىمائى، ئىجتىھات، ئىجرا، ئىختىرا، ئىقتىساد، ئىختىساس، ئىختىلاپ، ئىختىيار، ئىخچام، ئىد-دەت، ئىدراك، ئىرپان، ئىرسىي، ئىرغاق - ئىر-غاق، ئىرغاي، ئىركىست، ئىززەت، ئىزغىرىن، ئىزمە، ئىزنا، ئىسپات، ئىسپان، ئىستەك، ئىس-تىل، ئىستىنجا، ئىشتان، ئىشتىك، ئىششەك، ئىشكاپ، ئىغۇا، ئىقبال، ئىقتىدار، ئىقرار، ئىكە-رام، ئىككى، ئىلتىپات، ئىلتىماس، ئىلغار، ئىمپورت، ئىمتىھان، ئىملا، ئىنئام، ئىنتايىن، ئىنژېنىر، ئىنسان، ئىنچىكە....

(3) «ئى» تاۋۇشى بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە «ست، شت، شق، نس، رق، نگ» قاتارلىق قوشما ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BBA شەكىلدىكى بوغۇملارنى ھاسىل قىلىدۇ. لېكىن مۇنداق بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەر ناھايە-تىن ئاز ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئىست، ئىشت (ئاڭ-لا) ، ئىشق (ئىشقى مۇھەببەت) ، ئىنىس (جىن) ، ئىرق، ئىنگلىز....

5. «ئو» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى

تىلىمىزدىكى «ئو» تىل ئارقا، لەۋلەشكەن، تارراق سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئۇنىڭ بوغۇم ھا-سىل قىلىش ئىقتىدارى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە كۆ-رۈلىدۇ.

(1) «ئو» بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە A شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلالمايدۇ. كۆپ بوغۇم-لۇق تۈپ سۆزلەردە A شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى كۆچلۈك. بۇنى تۆۋەندىكى مە-سالالار ئۇچۇق ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، ئوبوروت، ئوبيېكت، ئوپۇر - توپۇر، ئوپۇل - توپۇل، ئوپە-را، ئوتۇن، ئوچاق، ئوچۇق، ئوچۇم، ئوچېرىك، ئوخشا- (ماق) ، ئورا، ئورانگۇتان، ئورەك، ئو-رۇق، ئورۇن، ئوزۇق، ئوسا، ئوسال، ئوسۇر (ماق) ، ئوشۇق، ئوغا، ئوغۇت، ئوغۇز (قەبىلە) ، ئوغۇل، ئوقەت، ئوقۇ- (ماق) ، ئوقۇبەت، ئوقۇر، ئوقۇرەك، ئوكۇل، ئوكاي، ئولۇنچۇن (مىللەت) ، ئولىمپىك، ئومارتا، ئوماق، ئومۇم، ئومۇرتقا، ئوھوي (ئىملىق) ، ئويۇن....

(2) «ئو» تاۋۇشى «ت، ر، ز، ق، ك، م، ن، ۋ، ي» تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىپ BA شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئوت، ئور، ئوز، ئوق، ئوك، ئوم، ئون، ئوۋ، ئوي (خىيال)....

ئۇندىن باشقا كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا «ب، پ، ت، ر، س، ش، غ، ق، ك، ل، ن، ي» قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن بىر-كىپ BA شەكىلدىكى بوغۇملارنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئوبدان، ئوبراز، ئوبزور، ئوپتىك، ئوپقان، ئوتتۇرا، ئوتتۇز، ئورتا، ئوردا، ئور-گان، ئورمان، ئوسما، ئوشتۇ- (ماق) ، ئوغرى،

ئوغلاق، ئوقيا، ئوكيان، ئوكسگېن، ئوڭدا، ئولجا، ئولپان، ئونتولوگىيە، ئويغاق، ئويما (نە- قىش)....

6. «ئۇ» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم هاسىل قىلىش ئىقتىدارى

تىلىمىزدىكى «ئۇ» تىل ئارقا، لەۋلەشكەن، تار سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئۇنىڭ بوغۇم هاسىل قىلىش ئىقتىدارى تۆۋەندىكىچە:

(1) تىلىمىزدا «ئۇ» دىن تۇزۇلگەن A شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۇپ سۆزدىن بىرلا سۆز بار. ئۇ بولسىمۇ «ئۇ» دېگەن كىشىلىك ئالمىشى- دىن ئىبارەت. لېكىن كۆپ بوغۇملۇق تۇپ سۆز- لەرنىڭ بېشىدا «ئۇ» دىن هاسىل بولغان A شەكىلدىكى بوغۇم كۆپ. مەسىلەن، ئۇپا- (ئەڭ- لىك)، ئۇپۇق، ئۇتۇپىزىم، ئۇتۇپىك، ئۇجۇر- (بۇجۇر)، ئۇجۇق- (ماق)، ئۇچا (دۇمبە)، ئۇ- چۇر، ئۇدا، ئۇدۇل، ئۇران، ئۇرۇق، ئۇزۇن، ئۇنىۋېرسىتېت، ئۇسۇل، ئۇقار (قۇش)، ئۇكا، ئۇگىسيا (پۇل)، ئۇلاغ، ئۇلۇغ، ئۇماچ، ئۇنىۋېر- سال، ئۇۋا، ئۇۋال، ئۇيات...

(2) «ئۇ» تاۋۇشى «ت، چ، ر، ز، س، ق، ل، ن، ھ، ي» قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۇپ سۆز- لەرنى هاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇت- (ماق)، ئۇچ (قەلەم ئۇچى)، ئۇر- (ماق)، ئۇز، ئۇس- (ماق)، ئۇق- (ماق)، ئۇل- (تامنىڭ ئۇلى)، ئۇھ (ئىملىق)، ئۇي (ئۇكۇز)....

ئۇندىن باشقا كۆپ بوغۇملۇق تۇپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا هاسىل بولغان BA شەكىللىك بوغۇم تىلە- مىزدا كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئۇپرا- (ماق)، ئۇنتۇر- (ماق)، ئۇرغۇ، ئۇستا، ئۇستاز، ئۇستە- خان، ئۇشتۇمتۇت، ئۇششاق، ئۇگلىبروت، ئۇل- تاق، ئۇنتۇ- (ماق)، ئۇنچە- (مۇنچە)، ئۇنۇڭان، ئۇيغۇر، ئۇيغۇن، ئۇيغۇ....

7. «ئۆ» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم هاسىل قىلىش ئىقتىدارى

تىلىمىزدىكى «ئۆ» تىل ئالدى، لەۋلەشكەن، تاررا‌ق سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئۇنىڭ بوغۇم ها- سىل قىلىش ئىقتىدارى تۆۋەندىكىچە:

(1) تىلىمىزدا «ئۆ» تاۋۇشىدىنلا هاسىل بولغان A شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۇپ سۆز يوق. «ئۆ» تاۋۇشى تىلىمىزدىكى كۆپ بوغۇملۇق تۇپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ A شەكىللىك بو- غۇم هاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۆتەڭ، ئۆتۈنچ، ئۆچىرەت، ئۆزە، ئۆرۈك، ئۆستەك، ئۆكۈز، ئۆ- كۈنچ، ئۆگەي، ئۆگۈن، ئۆلەڭ، ئۆلىما، ئۆمۈ- چۈك....

(2) «ئۆ» تاۋۇشى «ت، چ، ر، ز، س، ش، ك، ل، م، ي، پ، ك، گ» قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۇپ سۆزلەردە BA شەكىلدىكى بوغۇمنى هاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۆت، ئۆچ، ئۆر، ئۆز، ئۆس- (مەك)، ئۆڭ، ئۆل- (مەك)، ئۆم، ئۆي، ئۆپ- چۆرە، ئۆپكە، ئۆتكەل، ئۆتكۈر، ئۆتنە، ئۆچكە، ئۆردەك، ئۆركەش، ئۆرنەك، ئۆزبېك، ئۆزرە، ئۆستەڭ، ئۆشرە (-زاكات)، ئۆشنە، ئۆكتەبر، ئۆكتەم، ئۆكچە، ئۆگزە، ئۆڭكۈر، ئۆلكە....

(3) «ئۆ» تاۋۇشىدىن هاسىل بولغان BBA تۇپ سۆزلەردە (-ئۆرپ» دېگەن سۆزدە) كۆرۈلگەندىن باشقا بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە كۆرۈلمەيدۇ. بۇ تاۋۇشنىڭ بۇ خىل شە- كىلدىكى بوغۇمنى هاسىل قىلىش ئىقتىدارى ناها- يىتى ئاجىز دېيىشكە بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

8. «ئۇ» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم هاسىل‌قىلىش ئىقتىدارى

تىلىمىزدىكى «ئۇ» تىل ئالدى، لەۋلەشكەن، تار سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئۇنىڭ بوغۇم هاسىل قىلىش ئىقتىدارى تۆۋەندىكىچە:

(1) «ئۇ» دىن هاسىل بولغان A شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۆپ سۆز يوق. كۆپ بوغۇملۇق تۆپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا «ئۇ» دىن هاسىل بولغان A شەكىللىك بوغۇمۇ ئانچە كۆپ ئەمەس. مەسىلەن، ئۇچەي، ئۇچۇن، ئۇرەن(-سۇرەن)، ئۇزۇك، ئۇكە، ئۇكەر، ئۇگە، ئۇگۈت، ئۇلۇش(بىرى)، ئۇمىد، ئۇيۇر(بىر ئۇيۇر يىلقا)...

(2) «ئۇ» تاۋۇشى «چ، ر، ز، س، ن» قاتارلىق بىرنەچچە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن بىرىكىپ ناهايىتى ئاز BA شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۆپ سۆزلەرنى هاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇچ، ئۇز-(مەك)، ئۇر-(ئىت ئۇردى)، ئۇس-(مەك)، ئۇن...

ئۇندىن باشقا «چ، چ، ر، س، ش، گ، ل، م، ن» قاتارلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كۆپ بوغۇملۇق تۆپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا BA شەكىللىك بوغۇم هاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن، ئۇجمە، ئۇچكە، ئۇستەك، ئۇستەل، ئۇسكىنە، ئۇشتۇك، ئۇشكە، ئۇگرە، ئۇلپەت، ئۇلگە، ئۇلگۇجە، ئۇممەت، ئۇن، ئۇنچە(مارجان)...

(3) «ئۇ» تاۋۇشى بىلەن قوشما ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىشىدىن هاسىل بولغان تۆپ سۆز (BBA شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۆپ سۆز) پەقەت «ئۇست» دېگەن سۆزدىن ئىبارەت. بۇ هال بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۆپ سۆزلەردە «ئۇ» دىن هاسىل بولغان BBA شەكىللىك بوغۇمنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «ئۇ» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم هاسىل قىلىش ئىقتىدارى باشقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭكىگە قارىغاندا ئاجىزراق، چۈنكى بىز كۆرۈپ ئۆتكەن 6000 دىن ئارتۇق تۆپ سۆز ئىچىدە 40 دەك تۆپ سۆزدە «ئۇ» هاسىل بولغان A، BA، BBA شەكىلدىكى بوغۇمنىڭ بولۇشى بۇنى ئوچۇق ئىسپاتلايدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

1. خەمىت تۆمۈر: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىلى نەشرى.

2. مىرسۇلتان ئوسمانوۋ: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

3. ئابدۇشۇكۇر هەسەن، گاۋلىچىك: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

4. تۇردى ئەخمەت، ئەنسەردىن مۇسا، نەسرۇللا يولبولدى: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك)، شىنجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى.

5. خالىق نىياز، مۇهەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى»، شىنجاڭ‌خەلق نەشرىياتى، 1986-يىلى نەشرى.

6. «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەهرىرى: تۇرسۇن هوشۇر ئىدىقۇتى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتاش سۆزلىرى ھەققىدە

ياري ئەبەيدۇللا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتاش سۆزلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى، تۈرى، قوللىنىلىش دائىرىسى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقە پائالىيىتىدىكى رولى قاتارلىقلار قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文简述维吾尔语的称谓词及其特征、种类、使用范围在交际活动中的作用等.

Abstract: In this article, the writer briefly explained the appellation words in Uyghur Language and its features, kinds, limits of using and its function in social activities

1. ئاتاش سۆزلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايان

ئاتاش سۆزلىرىنى ئىككى خىل مەنىدە قوللىنىش مۇمكىن. كەڭ مەنىدە قوللانغاندا، ئۇ، ئالەمدىكى بارلىق شەيئىلەرنىڭ نامىنى كۆرسىتىدۇ، تار مەنىدە قوللانغاندا، كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقە پائالىيەتلىرىدە بىر بىرىنى ئاتىشى ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتى، كەسپى، ئورنى، سالاھىيىتى، يېشى، جىنسىي ئايرىمىسى ۋە تاشقى پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكى قاتارلىق ئامىللاردىن شەكىللەنگەن تۈرلۈك نامىلارنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، كىشىلەرنى ئۆزئارا ئالاھىدە ئىجتىمائىي ئورۇنغا مۇۋاپىق ھالدا ئاتاش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان سۆزلەر ئاتاش سۆزلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئاتاش سۆزلىرى ئۆز جايىدا ئىشلىتىلسە، ئالاقىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ رازىمەنلىك، كۆڭۈل ئازادىلىك، خۇشاللىق ھېس قىلىدۇ، ئەكسىچە بولسا، ئالاقىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا كۆڭۈلسىزلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. ئۇيغۇرلار ئۆزئارا ئالاقىلىشىشتا بىر بىرىنى قانداق ئاتاشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ ۋە دىققەت قىلىدۇ. شۇڭا ئاتاش سۆزلىرى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە ئۆز رولىنى مۇئەييەن دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇپ كەلدى.

• ياري ئەبەيدۇللا: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

2. ئاتاش سۆزلىرىنىڭ تۈرى

1) شەخس ئالماشلىرى

كىشىلەرنى سۆزلىگۈچى، ئاڭلىغۇچى ۋە سۆزلەنگۈچى نۇقتىسىدىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدىغان ئاتاش سۆزلىرى (ئالماشلار) شەخس ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. شەخس ئالماشلىرى بىرىنچى شەخس ئالماشلىرى، ئىككىنچى شەخس ئالماشلىرى ۋە ئۈچىنچى شەخس ئالماشلىرى دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇلار يەنە سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ بىرلىك ۋە كۆپلۈك دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئىككىنچى شەخس ئالماشلىرى يەنە ئاتاش تۈرى جەھەتتىن پەرقلىنىپ ئاددىي تۈر، سىپايە تۈر، ھۆرمەت تۈرى ۋە سەتلىمە تۈر دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتاشتا كونكرېت قوللىنىلىشى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى شەخس بىرلىك ئالماشلىرى «مەن»، «پېقىر»، «كەمىنىلىرى» دىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلاردىن «مەن» سۆزلىگۈچىنىڭ ئۆزىنى ئاددىتتە كىچە ئاتاشتا، «پېقىر»، «كەمىنىلىرى» بولسا سۆزلىگۈچىنىڭ باشقىلارنى ھۆرمەتلەپ، ئۆزىنى كىچىك پېئىل تۇتۇپ ئاتىشىدا قوللىنىلىدۇ. لېكىن كېيىنكى ئىككىسى ھازىرقى جانلىق تىلدا ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدۇ.

بىرىنچى شەخس كۆپلۈك ئالمىشى «بىز» بولۇپ، ئۇ سۆزلىگۈچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ. ئۇ يەنە سۆزلىگۈچىنىڭ ئۆزىنى ئاتاشتىمۇ قوللىنىلىدۇ («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 1 - توم، 574 - بەت).

ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئالماشلىرى «سەن»، «سىز»، «سىلى»، «ئۆزلىرى»، «جانابلىرى»، «ئالىيلىرى» دىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلاردىن «سەن» سۆزلىگۈچى ئاڭلىغۇچىنى ئادەتتىكىچە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ، ئۇ يەنە كىچىكىدىن بىللە ئۆسكەن ياكى ئۆزۈن ئارىلاشقان كىشىلەرنىڭ يېقىنلىق تۇيغۇسى بىلەن بىر بىرىنى ئاتىشى ئۈچۈنمۇ قوللىنىلىدۇ. «سىز» ئاڭلىغۇچىنى ھۆرمەتلەپ ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ. «جانابلىرى»، «ئالىيلىرى» بولسا ئاساسەن يېزىق تىلىغا خاس بولۇپ، ئۇلار چوڭلارنى، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنى، مەشھۇر شەخسلەرنى ھۆرمەتلەپ ۋە ئۇلۇغلاپ ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ئالماشلىرى «سىلەر»، «ھەرقايسىلىرى»، «ھەربىرلىرى»، «سەنلەر» دىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلاردىن «سىلەر» سۆزلىگۈچى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم كىشىنى ھۆرمەتلەپ ئاتاشتا، «ھەرقايسىلىرى»، «ھەربىرلىرى» سۆزلىگۈچى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم كىشىنى ھۆرمەتلەپ ئاتاشتا، «سەنلەر» بولسا سۆزلىگۈچى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى سەتلەپ ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

ئۈچىنچى شەخس بىرلىك ئالمىشى «ئۇ» بولۇپ، ئۇ سۆزلەنگۈچى بىرلا ئادەمنى ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

ئۈچىنچى شەخس كۆپلۈك ئالمىشى «ئۇلار» بولۇپ، ئۇ سۆزلەنگۈچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

2) ئىسىم، فامىلە

ئىسىم، فامىلە ئاتاش سۆزلىرى سىستېمىسىدىكى ئەڭ چوڭ بىر تارماق ھېسابلىنىدۇ. ئىسىم دېگىنىمىز، كىشىلەرنى بىر بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن قويۇلغان مەخسۇس نامىلار دۇر. كىشىلەرنىڭ ئىسمىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ كىشىنىڭ نەسلىنى يەنى ئاتىسى ياكى بوۋىسىنى بىلدۈرىدىغان نامىلار فامىلە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا كۆپ ھاللاردا ئۆز ئاتىسى (دادىسى)نىڭ ئىسمى شۇ كىشىنىڭ فامىلىسى قىلىپ قوللىنىلىدۇ. يەنە بەزىدە ئۆز بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىدىغان ئادەتمۇ بار. ئۇيغۇرلاردا بىر بىرىنى ئىسىم ياكى ئىسىم فامىلىسى بىلەن ئاتاش ئومۇمەن تۆۋەندىكىچە:

كىچىكلەر چوڭلارنى ئىسمى بىلەنلا ياكى ئىسىم فامىلىسى بىلەنلا ئاتىمايدۇ، بەلكى ئۇلارنى ھۆرمەتلەپ، كۆپ ھاللاردا ئىسمىنىڭ كەينىگە، ئايرىم ئەھۋاللاردا ئىسىم - فامىلىسىنىڭ كەينىگە

ئۇلارنىڭ ياش پەرقىگە قاراپ «بوۋا، موما، چوڭ دادا، چوڭ ئانا، دادا، ئانا، ئاپا، تاغا، ئاكا، ئاچا (ھەدە)» دېگەندەك تۇغقانچىلىق ناملىرىنى قوشۇپ ئاتايدۇ.

چوڭلار كىچىكلەرنى ئادەتتىكىچە ئاتىماقچى بولسا ياكى ئىسمى بىلەنلا، ئىززەتلەپ، ئامراق-لىق تۈيغۇسى بىلەن ئاتىماقچى بولسا، ئىسمىنىڭ كەينىگە «گۈل، خان، قىز، جان» دېگەندەك سۆپەتلەش سۆزلىرىنى قوشۇپ ئاتايدۇ. ئۆز كۆ-رۈش تۈيغۇسى بىلەن ئاتىماقچى بولسا ئىسمىنىڭ كەينىگە «بالام»، «ئوغلۇم»، «قىزىم»، «ئۇ-كام»، «ئىنىم»، «سىڭلىم» دېگەندەك تۇغقان-چىلىق ئاتالغۇلىرىنى قوشۇپ ئاتايدۇ ياكى شۇ تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنىڭ ئۆزى بىلەنلا ئاتايدۇ. زۆرۈر تېپىلمىسا چوڭلار كىچىكلەرنى نوقۇل ھال-دا ئىسىم فامىلىسى بىلەن ئاتىمايدۇ.

بىر دېمەتلىكلەر بىر بىرىنى ئاتاشتا ئىسىم-لا ئاتايدۇ. مۇناسىۋەتنى يېقىن بولسا «ئاداش»، «ئاغىنە»، «دوست» (دوستۇم) دېگەندەك سۆز-لەر بىلەن ياكى ئۇ سۆزلەرنى ئىسمىنىڭ كەينىگە قوشۇپ ئاتايدۇ. تۆۋەن كۆرۈپ، كەمسىتىپ، سەتلەپ ئاتىماقچى بولسا، ئىسمىنىڭ كەينىگە «-اق// -ەك» (مەسىلەن: تۆراق، توختەك، پا-تەك، ساينەك دېگەندەك) قاتارلىق قوشۇمچىلارنى قوشۇپ ئاتايدۇ.

رەسمىي سورۇنلاردا كىشىلەرنى ئاتاپ تو-نۇشتۇرۇش زۆرۈر تېپىلغاندا، ئىسىم فامىلىسى بىلەن ئاتايدۇ. غەيرىي رەسمىي سورۇنلارغا نىس-بەتەن ئىسىم - فامىلىسى بىلەن ئاتاش ئادەتكە ئايلىنىپ قالغانلىرى (مەسىلەن: ئەخمەتجان قا-سىمى، سەيپىدىن ئەزىزى، تۆمۈر داۋامەت، ئىس-مائىل ئەھمەد دېگەندەك) نى شۇنىڭدەك ئوخشاش ئىسىملىكلەر بىر سورۇندا بولۇپ قالغانلىرىنى ئىسىم- فامىلىسى بىلەن ئاتايدۇ.

3) لەقەم، تەخەللۇس

مەجاز - خۇلقى، خۇسۇسىيىتى، جىسمانىي جەھەتتىكى بىرەر بەلگىسى، كەسپى قاتارلىق ئالا-ھىدىلىكلەرگە ئاساسەن كىشىلەر تەرىپىدىن قو-يۇلغان نامىلار لەقەم دەپ ئاتىلىدۇ. لەقەم قويۇش ئۇيغۇرلاردا كەڭ تارقالغان ۋە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بىر ئادەت. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا جىسما-نىي جەھەتتىكى بىرەر بەلگىسىگە ئائىت لەقەملەر (مەسىلەن: سىيىت ماڭقا، ساۋۇت پور، ئوسمان پاڭزا، يۇسۇپ ئاقباش، ئايگۈل سېرىق، تۆمۈر پالكۆز، ساتتار كۆككۆز، مىجىت پۇچۇق، سېلىم جىرتاق...)، مەجاز - خۇلقىغا ئائىت لەقەملەر (قۇربان توڭ، ۋەلى كاززاپ، قاسىم قىزىق، توختى تەرسا، زۇنۇن سەپرا...)، خۇسۇسىيىتىگە ئائىت لەقەملەر (بۇ خىل لەقەملەر باشقا جان-جانىۋارلارنىڭ تۇرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئادەم-لەرنىڭ خۇسۇسىيىتىگە كۆچۈرۈپ ئېلىش، ئوخ-شىتىش، تەقلىد قىلىپ ئېلىش ئاساسىدا بار-لىققا كەلگەن. مەسىلەن: توختى بۇقا، كېرىم پاشا، ياقۇپ قانجۇق، رەقىپ تۇلكە، مۇسا كالا، ئەركىن تۇگە، غەيرەت چاشقان ...)، كە-سىپكە ئائىت لەقەملەر (بۇ خىل لەقەملەر شۇ كىشىنىڭ شۇغۇللانغان كەسپىنىڭ نامى بىلەن ئا-تىلىشىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: داۋۇت راۋاپ، ئوسمان مۇقام، ساۋۇت بوتكىچى، ئىمىن ناۋاي، مامۇت ياغاچچى، ئايشەم سەيپۇڭ، ئاينۇر مۇخۇ-رەك، ئەيسا گىرچى...) كۆپ كۆرۈلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا كەسپىي لەقەملەر ۋە ئىجابىي سۆپەتلەش خاراكتېرىگە ئىگە لەقەملەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۆزئارا ئالاقىلىشىشتا قارشى تەرەپنى لەقىمى بىلەنلا ياكى ئىسمىنىڭ كەينىگە لەقىمىنى قوشۇپ ئاتاش ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ ياكى قارشى تەرەپ ئۇ خىل ئاتاشنى ئېغىر ئالىدۇ. لەقىمى بىلەن ئاتاش پەقەت ئۆز دېمەتلىكلەر ئارا پاراڭ-چاقچاقلاردا ياكى ئاتالغۇچىنى كەمسىتىپ، تۆۋەن كۆرۈپ ئاتاشتا ۋە ياكى شۇ لەقەملىك كىشى شۇ سورۇندا بولمىغان ئەھۋاللاردا قوللىنىلىدۇ.

يازغۇچى، شائىر، رەسسام، ئارتىس قاتار-لىقلار ئۆزلىرىگە قويۇۋالغان باشقىچە ناملار، تە-خەللۇس دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: نەۋائى (ئەلە-شىر)، ئۇتكۇر (ئابدۇرېھىم تىلەشۇپ)، بابىر (زاھىرىددىن مۇھەممەت)، قاينام ئۇركىشى (ل. مۇتەللىپ)، شەۋقى (قۇتلۇق ھاجى)، تە-جەللى (ھۈسەينجان) دېگەندەك.

ئۇيغۇرلاردا يەنە ئۆز مىللىتى ياكى ئۆز يۇر-تىغا بولغان مېھرى - مۇھەببەت تۈيغۇسى ياكى ئۆزىنىڭ قايسى مىللەتتىن، قايسى يۇرتتىن ئە-كەنلىكى ھەققىدە ئىز قالدۇرۇش تۈيغۇسى بىلەن ئۆز يۇرتىنىڭ ياكى ئۆز مىللىتىنىڭ نامىنى ئۆزە-گە تەخەللۇس قىلىپ قوللىنىش ئادىتىمۇ بار. بۇنى «مەھمۇد قەشقەرى»، «مولا مۇسا سايرا-مى»، «ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى»، «مۇھەممەت باغ-راش»، «تۆرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى» دېگەندەك مىساللاردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، لەقەم

باشقىلار تەرىپىدىن قويۇلسا، تەخەللۇس شۇ كىشىنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن قويۇلىدۇ. لەقەم بىلەن تەخەللۇس مانا مۇشۇ جەھەتتە بىر بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. شۇ سەۋەبلىك، مەلۇم بىر كىشى لەقەم بىلەن ئاتالسا، ئۇنى ئېغىر ئېلىشى مۇمكىن. لېكىن تەخەللۇسى بىلەن ئاتالسا ئېغىر ئالمايدۇ.

4) تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى

تىلدىكى ئائىلە مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى دېيىلىدۇ. ئائىلە مۇناسىۋىتى ئائىلە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولۇپ، ئۇ ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋەت، ئاتا - ئانا بىلەن پەرزەنتلەر مۇناسىۋىتى، ئاتا - ئانا بىلەن نەۋرە، ئەۋرە ياكى چەۋرىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، قېيىن ئاتا (قېيىن ئانا) بىلەن كۈيئوغۇل (كېلىن) مۇناسىۋىتى، قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋەت، ئېچى - يەڭگىلەر مۇناسىۋىتى دېگەندەك تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا مۇشۇ خىل مۇناسىۋەتلەرنىڭ تىلدىكى ئىپادىسى توغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىچە:

بوۋا، موما، چوڭ دادا (چوڭ ئاتا)، چوڭ ئانا (چوڭ ئاپا)، ئەر - خوتۇن، دادا (ئاتا)، ئانا (ئاپا)، بالا، ئوغۇل، قىز، ئاكا، ئاچا (ھەدە)، ئۇكا، ئىنى، سىڭىل، نەۋرە، چەۋرە، قۇدا، ئەركەك قۇدا، چىشى قۇدا، قېيىن ئاتا (قېيىن دادا)، قېيىن ئانا (قېيىن ئاپا)، قېيىن ئاكا، قېيىن ئاچا، قېيىن ئۇكا، (قېيىن ئىنى)، قېيىن سىڭىل، باجا، يەڭگە، ئېچى يەڭگە، قايچا قۇدا، نەۋرە، ئەۋرە، نەۋرە ئاكا، نەۋرە ئاچا، نەۋرە ئۇكا، كىچىك ئاپا، كىچىك دادا، بىۋاستە تۇغقان، شەرەم تۇغقان، قۇدا تۇغقان قاتارلىقلار. بۇ ئاتالغۇلار ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان تۈرلۈك تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ ئاتاشتا ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇر جەمئىيىتى (كوللېكتىپى) ھەربىر ئۇيغۇر ئائىلىسىگە نىسبەتەن بىر چوڭ ئائىلە ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن ئۇيغۇرلار چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئىززەتلەشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدىغان خەلق. شۇنداق بولغاچقا، ئەسلىدىن قانداشلىق ياكى تويلىشىش مۇناسىۋىتى بولمىغان كىشىلەرمۇ ئۆزئارا ئالاقىدە بىر بىرىنى تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى بىلەن ئاتايدىغان تىل ئادىتىمۇ بار. مەسىلەن، كىچىكلەر چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ، ئۇلارنىڭ ياش پەرقى ئاساسىدا «بوۋا»، «موما»، «چوڭ دادا»، «چوڭ ئانا»، «ئاكا»، «تاغا»، «ئاچا (ھەدە)» دېگەندەك تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنى بىۋاستە ئىشلىتىپ ياكى ئىسىمنىڭ كەينىگە قوشۇپ ئاتايدۇ. تەڭ كۆرۈش، كەمستىش ياكى تۆۋەن كۆرۈش تۇيغۇسى بىلەن ئاتىماقچى بولسا يۇقىرىقىدەك تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنى ئىشلەتمەي ئىسمى بىلەنلا ئاتايدۇ. چوڭلار كىچىكلەرنى ئىززەتلەپ، ئامراقلىق تۇيغۇسى بىلەن ئاتىماقچى بولسا «بالام»، «ئوغلۇم»، «قىزىم»، «ئۆكام»، «ئىنىم»، «سىڭلىم» دېگەندەك تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنى بىۋاستە ئىشلىتىپ ياكى ئىسمىنىڭ كەينىگە قوشۇپ ئاتايدۇ.

5) كەسپىي سۆزلەر

كەسپىي سۆز دېگىنىمىز، پەن - تېخنىكا ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ كۈنسايىن ئىنچىكىلەپ بېرىشى، كەسىپ تۈرلىرىنىڭ تېخىمۇ كۆپىيىشى نەتىجىسىدە تىلدا بارلىققا كېلىۋاتقان تۈرلۈك كەسىپ ناملىرىغا قارىتىلغان.

ئۇيغۇرلاردا مۇناسىۋىتى ياخشىلار يۇز تۇرانە سورۇنلاردا ئادەتتە بىر بىرىنى ئۇنىڭ كەسپىنىڭ نامى بىلەن ئاتىمايدۇ، پەقەت ئىسمى بىلەنلا ئاتايدۇ. ئاتالغۇچى شەخس شۇ سورۇندا بولمىغان ئەھۋالدا زۆرۈر تېپىلسا، شۇ كىشىنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە كەسىپ نامىنى قوشۇپ ئاتايدۇ. مەسىلەن، ھەسەنجان ساقچى، ماھمۇر دوختۇر، توختى شوپۇر، مۇسا دېھقان، نىياز تەرجىمان دېگەندەك، لېكىن بۇنداق ئاتاشمۇ ئومۇميۈزلۈك ئەمەس. ئۆزئارا تونۇشمايدىغانلار ئادەتتە كەسىپ نامى بىلەنلا ئاتايدۇ.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇيغۇرلاردا قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا - سېتىق ئىشلىرى قاتارلىقلار ئۆزۈن تارىخقا ئىگە ۋە تەرەققىي قىلغان. كىشىلەرنىڭ ئەنە شۇ كەسىپلەر بىلەن ئۆزۈن مۇددەت شۇغۇللىنىشى نەتىجىسىدە شۇ كەسىپنىڭ نامى ئۇ كىشىنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ تۇراقلىشىپ قالىدىغان ۋە كەڭ تارقالىپ، ئومۇملىشىپ ئاخىرىدا لەقەم تۇسىنى ئېلىپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. («كەسپىكە ئائىت لەقەملەر» گە قارالسۇن).

6) ۋەزىپە، ئۇنۋان ناملىرى

ۋەزىپە ناملىرى ئادەتتە مەمۇرىي ۋەزىپە نامىلىرى ۋە كەسپىي تېخنىكا ۋەزىپە ناملىرى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ.

مەمۇرىي ۋەزىپە نامىلىرى دېگەندە «شۇجى»،

«رەئىس»، «زوڭلى»، «مىنىستر»، «نازىر»، «والى»، «ھاكىم»، «شەھەرباشلىقى»، «ئىدارە باشلىقى»، «مۇدىر»، «بۆلۈم باشلىقى» دېگەندەك نامىلارغا قارىتىلىدۇ.

كەسپىي تېخنىكا ۋەزىپە نامىلىرى بولسا مەلۇم ساھە ياكى كەسپىتە مۇئەييەن شەرتلەرنى ھازىرلىغاندىن كېيىن بېرىلىدىغان نامىلار بولۇپ، ئۇ ئوقۇتقۇچىلىق، پەن - تەتقىقات، دوختۇرلۇق، چارۋىچىلىق، قانۇنچىلىق، تەرجىمىچىلىك قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەرنىڭ ئۆزلىرىگە خاس تۇرلۈك كەسپىي تېخنىكا ۋەزىپە نامىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: پروفېسسور، دوتسېنت، تەتقىقاتچى، ئىنژېنېر، ئاگرونوم، سىستېرا، ئادۋوكات، باش سودىيە دېگەندەك.

قەدىمكىسى بىزگە نامەلۇم، لېكىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئادەتتە بىر بىرىنى ئاتىغاندا، باشقا مىللەتلەرگە بولۇپمۇ خەنزۇ مىللىتىگە ئوخشاش ۋەزىپە ياكى ئۇنۋان نامىلىرى بىلەن ئاتىمايدۇ ياكى بۇنداق ئاتاش ئادىتى ئاساسەن شەكىللەنمىگەن. شۇڭا ئۇ تۇردىكى كىشىلەرنى ئاتىغاندا، ئادەتتە ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا «ئاكا»، «ئاچا»، «ئوكا» دېگەندەك ھۆرمەتلەش سۆزلىرىنى قوشۇپ ئاتايدۇ. رەسمىي سورۇنلاردا ئۇ تۇردىكى كىشىلەرنى ئاتاپ تونۇشتۇرغاندا بولسا، ئىسمىنىڭ ئالدىغا ياكى كەينىگە ۋەزىپە ياكى ئۇنۋان نامىلىرىنى قوشۇپ ئاتايدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئىلگىرى دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ ئۇنۋان ئالغان كىشىلەرنى ئاتىغاندا، ئۇلارنى ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن ئۇنۋان نامى بىلەنلا ياكى ئىسمىنىڭ كەينىگە ئۇنۋانىنى قوشۇپ ئاتىغان. مەسىلەن، يۇسۇپ رەئىس ئاخۇنۇم، ئابدۇرېشىت دامۇللام، ئابدۇقادىر مەۋلەۋى، دامۇللام، موللام دېگەندەك. يەنە بىر جەھەتتىن، كىشىلەرنىڭ دىنىي سورۇنلاردىكى ئورنىغا قاراپ، ئۇلارنى دىنىي مەمۇرىي ۋەزىپە نامىلىرى بىلەنلا ياكى ئىسمىنىڭ كەينىگە دىنىي مەمۇرىي ۋەزىپە نامىلىرىنى قوشۇپ ئاتىغان. بۇ خىل ئاتاش ھازىرمۇ خېلى كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ئىمام، ئاخۇنۇم، خەلىپىتىم، مەزىن، ھوشۇرقارى، ئابدۇللا ئىمام، روزى خەلىپەت، توختى مەزىن دېگەندەك.

7) ئومۇمىي ئاتاش سۆزلىرى

بۇ تۇردىكى ئاتاش سۆزلىرى ئادەتتە ئوقۇتقۇچى بىلەن ئوقۇغۇچى، ئۇستاز بىلەن شاگىرت ۋە يىراق - يېقىنلىق مۇناسىۋەتلىرىدىكى كىشىلەر ئارا بىر بىرىنى ئاتاشتا كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: ئەپەندىم، مۇئەللىم، ساۋاقداش، ئۇستام، خانىم، خېنىم دېگەندەك.

8) ۋاقىتلىق ئاتاش سۆزلىرى

بۇ تۇردىكى ئاتاش سۆزلىرى كىشىلەرنىڭ ۋاقىتلىق پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان نامىلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاتىلىدىغان ئوبيېكت (شەخس) بىلەن بولغان باغلىنىشى ئانچە تۇراقلىق بولمايدۇ. شۇڭا ئۇلار كىشىلەرنىڭ ۋاقىتلىق سالاھىيىتى، ۋاقىتلىق ئورنى ياكى ۋاقىتلىق مۇناسىۋىتىنىلا ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن: يولۇچى، تاماشىبىن، كىتابخان، مېھمان، ساھىپخان دېگەندەك ئاتاش سۆزلىرى مانا مۇشۇ تۇردىكى ئاتاش سۆزلىرى جۈملىسىگە كىرىدۇ.

3. ئاتاش سۆزلىرىنىڭ ئالاقىدىكى رولى

(1) ئاتاش سۆزلىرى پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە. ئاتاش سۆزلىرى بىر خىل شەرتلىك بەلگە ۋە مەخپىي نام. شۇڭا ئۇ ئۆزئارا ئالاقىلىشىشتا كىشىلەرنى بىر بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ كۆرسىتىش رولىغا ئىگە (ئۇنىڭ بۇ خىل رولى كونتېكستتا روشەنلىشىدۇ). مەسىلەن: «مەھمۇد قەشقەرى» دېيىلسە، باشقا بىرسىنى ئەمەس، بەلكى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورىنى؛ «نەۋائى» دېيىلسە، XV ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر شائىرى ئەلىشېرنى بىلدۈرگىنىگە ئوخشاش.

ئاتاش سۆزلىرى كىشىلەرنىڭ ئۆزىدىكى ئالاھىدىلىكلەردىن ھاسىل بولغان. شۇڭا ئۇلار كىشىلەرنىڭ شۇ خىل ئالاھىدىلىكلىرىنى باشقا ئالاھىدىلىكلەردىن پەرقلەندۈرۈپ كۆرسىتىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن: كىشىلەردە مەجاز - خۇلقى، خۇسۇسىيىتى، ياشاۋاتقان ئورنى، ئەخلاقىي پەزىلىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزگىچىلىكلەر بولغاچقا، بۇلار تىلدا «ماڭقا»، «تەرسا»، «تۆلەكە»، «تۈرپانلىق»، «شەھەرلىك»، «پالۋان»، «نوچى»، «يانچۇقچى»، «قاتىل» دېگەندەك ئاتاش سۆزلىرى ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

يەنە بەزى ئاتاش سۆزلىرى كىشىلەرنى شەخس نۇقتىسىدىن پەرقلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن: تىلمىزدىكى شەخس ئالماشلىرى (شەخس ئالماشلىرى دېگەن ماۋزۇغا قارالا).

(2) ئاتاش سۆزلىرى كىشىلەرنىڭ سالاھىيىتى، ئورنى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. جەمئىيەت نۇرغۇن كىشىلەردىن تەركىب تاپىدۇ. شۇ جەمئىيەتتىكى ھەربىر كىشىنىڭ شۇ جەمئىيەت

تە تۇتقان ئۆزىگە خاس ئورنى ۋە سالاھىيىتى بولىدۇ. مانا بۇلار تىلدا مۇناسىپ ئاتاش سۆزلىرى يەنى مەمۇرىي ۋەزىپە ناملىرى ياكى كەسپىي تېخنىكا ۋەزىپە ناملىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. كىشىلەر بۇ خىل ناملار بىلەن ئاتالغان ھامان باشقىلار ئۈ كىشىنىڭ ئورنى، سالاھىيىتى قاتارلىقلارنى دەرھال بىلىۋالالايدۇ. مەسىلەن: مەلۇم بىر كىشى «تەرجىمان» دەپ ئاتالسا، باشقىلار ئۇنىڭ باشقا كەسىپتىكى ئەمەس، بەلكى «بىر تىلدا ئىپادىلەيدىگەن ئوي - پىكىرنى يەنە بىر تىلغا ئاغدۇرۇش» كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى، «ھاكىم» دەپ ئاتالسا، ئۇنىڭ ۋالىي ياكى پۇقرا ئەمەس ۋە ياكى ئوقۇتقۇچى، دوختۇرمۇ ئەمەس، بەلكى ناھىيىنىڭ بىرىنچى قول مەمۇرىي باشلىقى ئىكەنلىكىنى؛ «پروفېسسور» دەپ ئاتالسا ئۇنىڭ «ۋالىي مەكتەپلەردىكى ۋالىي دەرىجىلىك ئىلمىي ئۇنۋان ئالغان ئوقۇتقۇچى» ئىكەنلىكىنى دەرھال بىلىۋالالايدۇ.

(3) ئاتاش سۆزلىرى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي باغلىنىش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ئاساسلىق مۇناسىۋەت تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتتۇر. بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ بىۋاسىتە ئىپادىلىنىش شەكلى بولسا تىلدىكى تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىدۇر. مەلۇم بىر كىشى يەنە بىر كىشىنى «دادا (ئاتا)» دەپ ئاتىسا، ئۇنىڭدىن قانداقتۇر ئاكا - ئۇكىلىق ياكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىق مۇناسىۋىتى ئەمەس، بەلكى ئاتا-بالىلىق مۇناسىۋىتى ئىپادىلىنىدۇ. «كېلىن» دەپ ئېلىسە، ئۇنىڭدىن باشقا مۇناسىۋەت ئەمەس، بەلكى ئوغۇلنىڭ ئاتا - ئانىسى بىلەن شۇ ئوغۇلنىڭ خوتۇنى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىپادىلىنىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، «قوشنا» ياكى «يۇرتداش» دەپ ئاتالسا ئۇنىڭدىن ئاتا - بالىلىق ياكى باجىلىق مۇناسىۋىتى ئەمەس، بەلكى قوشنىدارچىلىق ياكى يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى ئىپادىلىنىدۇ.

ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىلىشىشىدا تېخىمۇ گەۋدىلىنىدۇ. ئالاقىلاشقۇچى ئىككى تەرەپنىڭ ئوخشاشمىغانلىقى ئۇچۇن، ئۇلار تىلدا مۇناسىپ ئاتاش سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: كۇتۇلگۇچى بىلەن كۇتۈلگۈچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت «مېھمان» ۋە «ساھىبخانا» سۆزلىرى بىلەن؛ ناخشا ئېيتقۇچى بىلەن ئاڭلىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت «ناخشىچى» ۋە «تاماشىبىن» سۆزلىرى بىلەن ئىپادىلەنگىنىگە ئوخشاش. بەزى ئاتاش سۆزلىرى (مەسىلەن: «دوست»، «ئاغىنە»، «ساۋاقداش» دېگەندەك) دىن ئالاقىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىنىڭ يېقىنلىقى، قويۇقلۇقى ئىپادىلەنسە، يەنە بەزى ئاتاش سۆزلىرى (مەسىلەن: «ئەپەندى»، «خانىم» دېگەندەك) دىن مۇناسىۋىتىنىڭ ئادەتتىكىدەكلىكى ئىپادىلىنىدۇ. گەرچە ئۇلاردا ھۆرمەت تۇسى ئىپادىلەنسىمۇ.

ئالاقىلىشىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئاتاش سۆزلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. مەسىلەن: «مەن» بۇ سورۇندا قارشى تەرەپكە نىسبەتەن «ئوقۇتقۇچى» بولسا، يەنە بىر سورۇندا «ساۋاقداش» بولۇشى، خۇددى شۇنىڭدەك بۇ سورۇندا «دادا» بولسا، ئۇ سورۇندا «بالا» بولۇشى مۇمكىن.

(4) ئاتاش سۆزلىرى قويۇق مىللىي تۇس، مەدەنىيەت تۇسى، ھېسسىي تۇس، ژانىر تۇسى ۋە دەۋر تۇسىگە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىقى مەزمۇنلاردىكى ئەمىلى بارلارنى ئەمىلى بىلەن ئاتاش، ماسىتىن بەزى تىل تەركىبلىرىنى قوشۇپ ئاتاش، ئۆزىدىن چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ ئاتاش، كىچىكلەرنى ئىززەتلەپ، ئۆز كۆرۈپ ئاتاش، ئۆزىنى تۆۋەن كۆرۈپ ئاتاش، باشقىلارنى چۈشۈرۈپ، تۆۋەن كۆرۈپ ئاتاش، تۇغقانلار ئارا بىر بىرىنى پەرقلەندۈرۈپ ئاتاش قاتارلىقلار.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» نىڭ مۇناسىۋەتلىك توملىرى، مىللەتلەر نەشرىياتى.
2. ئابدۇرېھىم ھەببۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى.
3. مەھمۇد زەيىدى، سەمەت دۇگايلى: «ئەدەبىيات ئاتالغۇلىرى لۇغىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988- يىلى نەشرى.
4.《民族词典》上海辞书出版社 1987 年出版。
5. 潘允康著:《家庭社会学》重庆出版社 1986 年出版。

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر توغرىسىدا

شاھزادەم سېيىت*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئىستېمالدىكى مەنىلەرى، ئۆزلەشكەن شەكىللىرى، ئۇلاردا يۈز بەرگەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文简要论述维吾尔语中的阿拉伯语借词词义、书写形式、语音变化等。

Abstract: In this article, the author gave us a brief description about the Loan words being used in Uyghur language from the foreign languages, especially from the Arabir language, about their meanings, writing forms and phonetics changes.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە ۋە ئىستېمالدا ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ ھەم مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بەزى سۆزلەر ھەتتا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ سۆزلەرنىڭ ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقىنى پەرقلەندۈرۈش تەس. مەسىلەن: ئادەم، ئائىلە، مۇھەببەت، ۋەتەن، دۆلەت مەملىكەت ... قاتارلىقلار.

ئەرەبچە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىپ كىرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە مۇۋاپىق ھالدا ماسلىشىپ، ئۇيغۇر تىلىنى بېيىتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى. ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ تىلىمىزغا ئۆزلىشىش نىسبىتى باشقا چەت تىللاردىكى سۆزلەرنىڭ ئۆزلىشىش نىسبىتىگە قارىغاندا خېلى كۆپ نىسبەتنى ئىگەللەيدۇ. بۇنداق بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب يەنىلا ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلارغا كۆرسەتكەن تەسىرىنىڭ چوڭ ئىكەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ.

مىلادى X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا قاراخانىلار شاھزادىسى سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىپبېكىتىلگەندىن كېيىن، قاراخانىلار تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار بارا - بارا ئىسلاملىشىپ باردى. ئىسلام مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىغا ئالاھىدە تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي تۇرمۇش جەھەتلەردىكى پائالىيەتلىرىگە غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كىردى. قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، تەدرىجىي ئەرەب يېزىقىنىمۇ ئىشلىتىشكە باشلىدى. دەسلەپتە بۇ يېزىق بىر مەزگىل ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن پاراللېل ھالدا

---

* شاھزادەم سېيىت: ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا ئاخبارات تەتقىقات ئورنىنىڭ خادىمى، تەرجىمان.

تەك قوللىنىلدى. كېيىنچە بارا - بارا ئومۇملىشىپ، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئىگەللىدى. نەتىجىدە ئەرەب يېزىقى پۈتۈن شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىدىغان يېزىققا ئايلاندى. ئەرەب يېزىقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگەللىگەن پەيتتە، كىشىلەرنىڭ ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىش ئېھتىياجى بارغانسېرى كۈچەيدى. بۇ پۈتۈنلەي ئەينى دەۋر جەمئىيىتىنىڭ تەقەززاسى ئىدى. زامانغا لايىق ئىلىم - ئەھلىنى كۆپلەپ يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتىكى بۈددىزم تەلىماتلىرىنىڭ ئورنىنى بارا - بارا ئەرەب مائارىپى ئىگەللەپ، مەكتەپ ۋە مەدرىسلەردە ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئەرەبچە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئەرەبچە بىلىدىغان زىيالىيلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ يېتىشىپ چىقتى. ئەرەب تىلى ئۇيغۇر مائارىپىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقاندىن كېيىن، شۇ دەۋرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىگىمۇ مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. ئاتايى، سەككاكى، لۈتفى، نەۋائى ... قاتارلىق كلاسسىك شائىرلىرىمىز يارانقان كلاسسىك ئەسەرلەردە ئەرەبچە سۆزلەرمۇ مەلۇم نىسبەتتە قوللىنىلدى. مەسىلەن:

غۇربەتكە تۇشۇپ زەئىف بىمار ئولدۇم،
دەرد غەم مېھنەت ئىلكىدە زار ئولدۇم.
(نەۋائى: «غەرايىبۇس سىغەر»)

يۇقىرىقى مىسرالاردىكى «غۇربەت، زەئىف، غەم، مېھنەت» دېگەن سۆزلەر ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان.

ئۇيغۇرلار ئەرەب يېزىقىنى قوللىنىش بىلەن بىرگە ئەرەب ئەدەبىي تىلىنىمۇ مەلۇم دائىرىدە قوللاندى، شۇنىڭ بىلەن ئېتىمولوگىيىسى ئەرەبچە بولغان سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا خېلى كۆپ ساندا ئۆزلەشتى. نەتىجىدە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. بەزى ئەرەبچە سۆزلەر ئەسلى سۆز يىلتىزى بويىچە ئەينەن قوبۇل قىلىنىپ، ئۇزۇن مەزگىللىك ئىستېمال قىلىنىش ئارقىلىق، بارا - بارا ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىپ، ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ شەكىللەندى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلى لۇغەت سوستاۋى ئەرەبچە سۆزلەرنى قوبۇل قىلىش ھېسابىغا تېخىمۇ بېيىدى. بەزى سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندىغا ئايلىنىپ، ئۇنىڭدىن يەنە نۇرغۇنلىغان يېڭى سۆزلەر ياسالدى. ئۇيغۇر تىلىدا مەنداش سۆزلەر خېلىلا كۆپىيىپ، بىر خىل مەنىنى بىرقانچە خىل سۆز ئارقىلىق بىمالال، ئەركىن ئىپادىلىگىلى بولىدىغان ياخشى ھالەت شەكىللەندى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارى تېخىمۇ ئېشىپ مۇكەممەللىشىپ باردى. يەنە بەزى ئۇيغۇرچە سۆزلەر پۈتۈنلەي ئىستېمالدىن قېلىپ، ئورنىنى ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئىگەللىدى.

تۆۋەندە بىز ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىپ كىرگەندىن كېيىنكى ئەمەلىي ئىستېمال دائىرىسىنى كۆرۈپ باقايلى:

1. كىشى ئىسىملىرى

ھەممىمىزگە مەلۇم، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى يەنىلا ئىسلامىيەتنىڭ ئومۇملىشىشى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. بەزى ئىسىملار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلىپ، ياكى مەلۇم شەيئى، ئىش - ھەرىكەتنىڭ بەلگىلىك خۇسۇسىيىتى، شەكلىنى ئاساس قىلىپ قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا ئىسلام دىنىنىڭ ئاللانى ئۇلۇغلاش مەزمۇنىدىكى ئىسىملار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، سۈتۈق بوغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنى «ئابدۇلكەرىم»

(كارامەتلىك ئاللانىڭ قۇلى) دەپ ئاتىغانلىقىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. ئىسلام دىنىنى كەڭ تارقالغاندىن كېيىن، «قۇرئان» دا بار بولغان ھەرقانداق بىر ئىسىم ھەربىر مۇسۇلمان ئۈچۈن ئەڭ قەدىرلىنىدىغان مۇبارەك ئىسىملارغا ئايلاندى. ئۇيغۇرلارمۇ ئاللانىڭ سۈپەتلى بولغان بۇ ئۇلۇغ ئىسىملارنى تالىشىپ قويىدىغان بولدى. مەسىلەن:

ئابدۇلئەزىز (ئابدۇلئېزىز، ئابلىز، ئېزىز) — قۇدرەتلىك ئاللانىڭ بەندىسى.

ئابدۇلخالىق (ئابدىخالىق، خالىق) — ياراتقۇچى ئاللانىڭ بەندىسى.

ئابدۇللا (ئابلا، ھابلا) — ئاللانىڭ قۇلى.

ھەبىبۇللا — ئاللانىڭ دوستى.

ئابدۇررەشىد (ئابدىرىشىت، رىشىت) — توغرا يول كۆرسەتكۈچى ئاللانىڭ بەندىسى.

ئابدۇللەتىپ (ئابلىتىپ، لىتىپ) — شەپقەتلىك، كۆيۈمچان ئاللانىڭ بەندىسى.

رەھمۇتۇللا - ئاللانىڭ رەھمىتى.

نۇرىددىن - (نۇردۇن) ئىسلام دىنىنىڭ نۇرى.

بۇلاردىن باشقا مۇھەممەد پەيغەمبىرىنىڭ ئانىسى - ئامىنە، ئايالىرىدىن ئايشە، زەينەپ، قىزى - پاتىمەنىڭ ئىسىملىرىمۇ ئۇيغۇر ئايالىرىغا كۆپ قويۇلىدىغان ئىسىملاردىن بولۇپ قالدى.

2. مەدەنىيەت - ماۋارىپقا دائىر سۆزلەر

ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان كەرىم» دە ۋە پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەدىسلىرىدە ھەرقانداق بىر ئىنسانىنى بىلىم ئىگىلەشكە ئۈندەيدىغان مەزمۇنلار كۆپ ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسلام دىنىدىكى مەدەنىيەت - ماۋارىپقا دائىر سۆزلەر ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بىلەن بىرگە ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىگە كىرىپ ئومۇملىشىشقا باشلىدى. مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەردە ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئەرەب تىلىدا ئېلىپ بېرىلدى. مەسىلەن: مەدەنىيەت، ماۋارىپ، ئىلىم - پەن، مەكتەپ، دەپتەر - قەلەم، كىتاب، مۇئەللىم، ئۇستاز، دارىلمۇئەللىمىن، تالىپ ..... قاتارلىقلار.

3. دىنىي ئالاقە، ئۆرپ - ئادەت جەھەتتە قوللىنىلىدىغان سۆزلەر

ئىسلام دىنى كەڭ تارقالغاندىن كېيىن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان خەلقلەر تەرىپىدىن نەچچە ئەسىردىن بۇيان قوللىنىلىپ، ئادەتكە ئايلىنىپ كېتىلگەن ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىنى ئىسلامى ئاتالغۇلار ئىگىلەشكە باشلىدى. ئەينى ۋاقىتتا دىنىي ئاتالغۇلارنى تەرجىمە قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار نۇرغۇنلىغان ئىسلام دىنى ئاتالغۇلىرىنى ئۆز پېتىچىلا قوبۇل قىلدى. ئىسلام دىنىدا بەلگىلەنگەن ھەر خىل پەرز- سۇننەتلەر، ھەربىر مۇسۇلمانىنىڭ ئادا قىلىشقا تېگىشلىك بۇرچىغا ئايلاندى، نەتىجىدە مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئەرەبچە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا ئاسانلا ئۆزلىشىپ كەتتى. مەسىلەن: ئاللاھ، قۇرئان، ھەج، قىيامەت، جەننەت، ئىبادەت، مەسچىت، مازار، ھارام، موللا، ئىمام، قارى، خەلىپە، ئەۋلىيا، ئەسالا- مۇئەلەيكۇم، ئىنشائاللا، ھەشقاللا، دۇئا، نەزىر، تەزىيە، سەدىقە، خەتنە، رەھمەت، خەير.

4. ئەدەبىياتقا ئائىت سۆزلەر

ئەينى دەۋردىكى يازغۇچىلار، شائىرلار بىۋاستە ھالدا ئەرەب ۋە پارس ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە

ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، زور بىر تۈركۈمدىكى ئەرەبچە سۆزلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كىرىپ ئۆزلىشىشكە باشلىدى، يازغۇچى، شائىرلار ئۆز ئىجادىيىتىدە نۇرغۇنلىغان ئەرەبچە سۆزلەرنى ئىشلىتىش بىلەن بىرگە يەنە شۇ ئىجادىيەت شەكلىنى ئىپادىلەيدىغان خاس نامىلارنى قوللاندى. مەسىلەن: ھېكايە، ماقالە، شېئىر، قاپىيە، مىسرا، بەيت، غەزەل، قەسىدە، رۇبائىي، ئەسەر، بەدىئىي، مۇخەممەس، مۇسەددەس.....

5. سىياسەت، ھاكىمىيەت ۋە قانۇنغا ئائىت سۆزلەر

ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش شەكلىدىمۇ مەلۇم ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، ھاكىمىيەت ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ئىسلام دىنىنى كەڭ تۈردە تەشۋىق قىلدى. يېڭى قانۇن - پەرمانلار تۈزۈپ چىقىلدى، شۇ ئاساستا ئەرەبچىدىكى سىياسەت، ھاكىمىيەت، قانۇنغا ئائىت سۆزلەر تەدرىجىي ھالدا ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلىشىشكە باشلىدى. مەسىلەن: جىنايەت، مۇپەتتىش، مەھكىمە، ۋىلايەت، ناھىيە، ۋالىي، ھاكىم، كاتىپ، دۆلەت، ۋەتەن، مەملىكەت، قاتىل، ۋەزىر، قانۇن، قازى...

6. ھۈنەر - كەسىپكە ئائىت ئاتالغۇلار

قاسساپ، باققال، رەسسام، نەققاش، شائىر، مۇئەللىم، ناتىق، پازىل، رەممال، ھاممال قاتارلىق سۆزلەرمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇھىم كەسىپ ئاتالغۇلىرىدىن بولۇپ قالدى.

7. تىبابەتچىلىككە ئائىت سۆزلەر

شىپاخانا، تەۋپ، روھىي كېسەل، تىببى، جاراھەت، سالامەت ... قاتارلىقلار.

8. ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلەشكەن يەر - جاي ناملىرى

ئېيد (ئەرەبچە) + گاھ - (پارسچە ھېيتگاھ (ھېيتكا)
سەد (ئەرەبچە) + چىن (پارسچە) - سەددىچىن سېپىلى، ساھىل (ئەرەبچە) - دېڭىز ساھىلى.
قەبرە (ئەرەبچە) + ئىستان (پارسچە) - قەۋرىستان. تەكىتى + ماكان (ئەرەبچە) - تەكلىماكان.
يۇقىرىقى مىساللاردىن بىز ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئىچىدە ئىسىم ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇ ئىسىملارنىڭ كۆپىنچىسى تۈپ ئىسىم ھالىتىدە ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، سۆز مەنىسىمۇ ئەينەن قوبۇل قىلىنغان. يەنە بەزى ئىسىملار ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىنى ئۆزگەرتىمگەن ئاساستا ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن بىرىكىپ كېلىپ يېڭى ياكى سۈپەتكە ئايلانغان. ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئىنتايىن كۆپ بولغانلىقتىن، باشقا چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ۋە شۇ قاتاردىكى ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ناھايىتى ئاسانلا بىزنىڭ تىلىمىزغا ئۆزلىشىپ كەتكەن. بۇ سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن ھەرقايسى سۆز تۈركۈملىرىگە بۆلۈنۈپ، مۇھىم رولىنى ئۆتىگەن. تۆۋەندە بىز ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ ھەرقايسى سۆز تۈركۈملىرىدىكى

هالىتىنى كۆرۈپ باقايلى:

تۆپ ئىسىم هالىتىدە ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر

ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى مەنا جەھەتتىن ئۆزگىرىش هاسىل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كۆپ ساندىكى ئىسىملار ئەسلى مەنىسى بويىچە ئەينەن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلىشىپ كەتتى. بەزى سۆزلەرنىڭ ئايرىم تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن تەلەپپۇز قىلىنىش ئەهۋالىغا ئاساسەن يەنە ئەينەن قوبۇل قىلىندى. مەسىلەن: ئىسىم، قەلب، مەزمۇن، خەرىتە، مۇسابىقە، بىنا، سائەت، ئادەم ... قاتارلىقلار.

سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان پېئىللار

ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بەزى سۆزلەرگە ئەسلى سۆز يىلتىزىنى ئۆزگەرتمىگەن ئاساستا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن «قىل، ئەت، لان، لەن، لاش، لەش، ماق، مەك ...» قاتارلىق قوشۇمچىلار ۋە يارىمچى پېئىللار ئەرەپ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بەزى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ پېئىل بولۇپ ياسالغان. مەسىلەن:

تەدبىق + لاش - تەدبىقلاش
تەستىق +لا+ماق - تەستىقلىماق
هۆكۈم + قىل +ماق - هۆكۈم قىلماق
زىيارەت + قىلماق - زىيارەت قىلماق
سالام +لاش +ماق - سالاملاشماق
هەربىكەت +لەن - هەربىكەتلەن
سەپ + لەش -سەپلەش
تەهرىر +لە + مەك- تەهرىرلىمەك
شۇغۇل + لان - شۇغۇللان
هەزەر + ئەيلەش - هەزەر ئەيلەش

سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى بىلەن ياسالغان سۆپەتلەر

ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرگە ئوخشاشلا ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆپەت ياسىغۇچى «لىق، لىك، لۇق، لۈك ...» قوشۇمچىلىرى ۋە ئەرەب پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆپەت ياسىغۇچى «داش، پەرۋەر، ۋاز، خور» قاتارلىق قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ، نۇرغۇنلىغان سۆپەتلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. مەسىلەن:

شەرەپ +لىك - شەرەپلىك
ئەقىل +لىق - ئەقىللىق
ئەدەب +لىك - ئەدەبلىك
ئەخلاق + لىق - ئەخلاقلىق
جۈرئەت + لىك - جۈرئەتلىك
شىجائەت + لىك - شىجائەتلىك
قەلب + داش - قەلبداش
زامان + داش - زامانداش
ئىشق + ۋاز - ئىشقىۋاز
تاما + خور - تاماخور
مەرىپەت + پەرۋەر - مەرىپەتپەرۋەر
ۋەتەن + پەرۋەر - ۋەتەنپەرۋەر
دەۋا + گەر - دەۋاگەر
دۆلەت + مەن - دۆلەتمەن
جاپا + كەش - جاپاكەش

ئەرەب تىلىدىن ئويغۇر تىلىغا ئوزلىشىپ رەۋىش بولغان سوزلەر

ئەرەب تىلىدىن يەنە تىلىمىزغا ۋاقىت، ئورۇننى ئىپادىلەيدىغان رەۋىشلەر ئوزلىشىپ كىرگەن بولۇپ، ئولار ئوز ئەسلى مەنىسى ۋە تەلەپپوزى بويىچە ئەينەن قوبول قىلىنغان. مەسىلەن: ھازىر، ئاۋۋال، ئاخىر، بەزى، مەھەل (بىر مەھەل) ... قاتارلىقلار.

يارەمچە سوزلەر ۋە ياغلىغوچىلار

ئەرەب تىلىدىن قوبول قىلىنىپ ئوزلەشكەن يارەمچى سوزلەر ۋە ياغلىغوچىلارمو كوپ بولۇپ، ئولار ئويغۇر تىلىدا سوز ۋە جوملىلەرنى ياغلاش جەھەتتە مۇھىم رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ۋە، ھەم، لېكىن، بەلكى، ۋەھالەنكى، ئومۇمەن، دائىر، خۇسۇسەن، ئاساسەن، ھەتتا، لازىم، ئەمما، ئائىت ...

ئەرەب تىلىدىن قوبول قىلىنغان سوزلەرنىڭ كوپىنچىسى ئويغۇر تىلىغا ئوز پېتىچە ھېچقانداق ئوزگىرىش ھاسىل قىلماي ئوزلەشكەن بولسىمو، لېكىن بىر قىسىم سوزلەر ئويغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قۇرۇلمىسىغا ئويغۇنلاشقان ئاساستا ئوزلىشىپ كىرگەن. ئەرەب تىلىدىكى بەزى تەلەپپوز قىلىش تەس بولغان ھەرپلەر چوشوپ قالغان ياكى بەزى ھەرپلەر قوشولوپ قالغان. بەزى جاراڭلىق ئوزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئورنىغا جاراڭسىز تاۋۇشلار قوللىنىلغان. ئەرەب تىلىدىكى نورغۇنلىغان سوزلوكلەر ئويغۇر جانلىق تىلىغا قوبول قىلىنغاندىن كېيىن، فونېتىكىلىق تەسىرگە ئوچراپ ئوزگىرىش ھاسىل قىلغان، تۆۋەندە بىز ئەرەب تىلىدىن ئويغۇر تىلىغا ئوزلىشىپ كىرگەن سوزلەرنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى كوروپ باقايلى:

1. ئوزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوزگىرىشى

ئويغۇر تىلىدىكى ئوزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپوز قىلىنىشى ئەرەب تىلى تاۋۇش چىقىرىش تەلىپىگە ئوخشاش بولمىغاچقا، ئەرەب تىلىدىكى بەزى تاۋۇشلار ئوزىنىڭ ئەسلى ھالىتىنى ساقلاپ قالالماي، باشقا تاۋۇشلارغا ئالمىشىپ قالغان. بۇ خىل تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى روشەن ھالدا جاراڭلىق ئوزۇك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىز ئوزۇك تاۋۇشلارغا ئالمىششىدا كوروىلىدۇ. چونكى ئەرەب تىلىدىكى تەنۇىن، ساكىن قوىولغان ھەرپلەر ئالاھىدە كوچلوك تەلەپپوز قىلىنىدۇ. لېكىن بۇ كوچەيتكوچى ئامىللار ئويغۇر تىلىدا بولمىغانلىقى ئوچوون تەبىئىي ھالدا ھەرپلەرنىڭ ئاجىزلىشىشى كوروىلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتەپ — بۇ سوز ئەرەب تىلىدا يازماق دېگەن سوز يىلتىزىدىن ئوزگىرىپ، يېزىش ھەرىكىتى يوز بېرىدىغان ئورۇن «مكتب» شەكلىدە كەلگەن. بۇ سوزنىڭ كەينىدىكى جاراڭلىق ئوزۇك تاۋۇش «ب» ھەرپى ئويغۇرچە تەلەپپوز قىلىنىش جەريانىدا «پ» ھەرپىگە ئوزگەرگەن. چونكى بۇ سوزدىكى «ك» ۋە «ت» تاۋۇشلىرى جاراڭسىز ئوزۇك تاۋۇش بولوپ، ئوز كەينىدىكى جاراڭلىق ئوزۇك تاۋۇش «ب» نىڭ جاراڭسىز ئوزۇك تاۋۇش بولوپ شەكىللىنىشىگە تەسىر كوروسەتكەن. مۇشۇ سوز بىلەن بىر قاتاردا يەنە تۆۋەندىكى سوزلەر بار.

مەكتوب - مەكتوپ

مەغلوب - مەغلوپ

غەزەب - غەزەپ

مۇبتىلا - مۇپتىلا

شەرەب - شەرەپ

تەلەب - تەلەپ

بۇلاردىن باشقا يەنە جاراڭلىق ئوزۇك تاۋۇش «د» نىڭ جاراڭسىز ئوزۇك تاۋۇش «ت» غا ئوۋۆەتلىشىش ئەھۋالىمۇ ئوچرايدۇ. مەسىلەن:

مۇرىد - مۇرىت

تەھدىد - تەھدىت

مەقسەد - مەقسەت

ساداقەد - ساداقەت

ئويغۇر تىلىدا يەنە ئەرەبچە «ف» تەلەپپوز قىلىنىدىغان ھەرپلەر «پ» ھەرپىگە ئوزگەرگەن. چونكى ئەينى ۋاقىتتا ئەرەبچىدىكى بەزى تاۋۇشلارنى تەلەپپوز قىلىشقا ئەپسىز بولغانلىقى ئوچوون، ئويغۇرچىدا تەلەپپوز قىلىنىشى ئوخشىشىپ كېتىدىغان تاۋۇشلار قوللىنىلغان. ھازىرقى زامان ئويغۇر تىلىدىكى «ا» ھەرپى كوپىنچە ئەرەبچە - پارسچە سوزلەرنى يېزىشتىلا قوللىنىلۇاتىدۇ. شۇنداقتىمو، «ف» ھەرپىنىڭ «پ» غا ئالمىششىنى يەنىلا جاراڭلىق ئوزۇك تاۋۇشنىڭ جاراڭسىز ئوزۇك تاۋۇشقا ئالمىششىدىن كوروۇشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

هەرق - هەرپ
لىغاق - لىپاپ
رەغمە - رەپمە
كەشىق - كەشپ
كۆلغەت - كۆلپەت
نەق - نەپ

2. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى

ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردىكى ساكىنلىق ھەرپلەر يەنى «ئەين، ھەمزە، ئەلف» ھەرپلىرى قاتتىق تەلەپپۇز قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس تەلەپپۇز قىلىش ئالاھىدىلىكى بولغاچقا، ئۇزاق مۇددەت ئەملىي ئىستېمال جەريانىدا ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىغا ئۇيغۇنلىشىپ كەتكەن. نەتىجىدە ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن، تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى سوزۇق تاۋۇشى ئالاھىدە گەۋدىلىك ھالدا سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ:

تە - تىل	ئە - ئىلىم
ئا - ئىلىم	ئې - ئېتىبار
تې - مەن	تە - مەن

3. بەزى ھەرپلەرنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى

ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى ھەرپى پۈتۈن تاۋۇشى بىلەن، بەزى سۆزلەرنىڭ بولسا ئاخىرقى ھەرپى چۈشۈپ قالغان. يەنە كۆپلىگەن سۆزلەردە «ع» (ئەيىن) ھەرپى پۈتۈنلەي قوللانىلمىغان، بەزى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ھەرپلەر چۈشۈپ قالغان. بىر ھەرپى پۈتۈن تاۋۇشى بىلەن چۈشۈپ قالغان سۆزلەر قاتاردا تۆۋەندىكى سۆزلەرنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

مرتبە: بۇ سۆزدىكى «ō» ھەرپى ئۆزىنىڭ پۈتۈن تاۋۇشى بىلەن قوشۇلۇپ چۈشۈپ قالغان ھەمدە بۇ سۆزدىكى «ب» ھەرپى «ۋ» ھەرپىگە ئالماشقان. بۇ سۆزنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلەشكەن شەكلى مەرتىۋە.
زىيادō - بۇ سۆزدىكى «ō» ھەرپى چۈشۈپ قېلىپ بۇاسىتە زىيادە دەپ ئوقۇلغان.
غېيبە - بۇ سۆزدىكى «ئى» ھەرپى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئە» ھەرپىگە، «ب» ھەرپى «ۋ» ھەرپىگە ئالمىشىپ «غەيۋەت» دېگەن سۆز بولۇپ ئۆزلەشكەن.

ئەرەب تىلىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن «ي» ھەرپى ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىش جەريانىدا چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

ئەسلى تەلەپپۇزدا	ھازىرقى ھالىتى
رەپىيقە	رەپقە
خەرىتە	خەرتە
تەئىيتىل	تەتىل
شۇھىيد	شېھىت
قەدىيم	قەدىم
رەزىيل	رەزىل
دەلىيل	دەلىل
تەھدىيد	تەھدىت
تەقسىيم	تەقسىم
تەلىيم	تەلىم
تەيىين	تەيىن

ئەرەب تىلىدىكى «ع» (ئەيىن) ھەرپى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئە» ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن

«ئا» ئە، ئۇ، ئە» ھەرپلىرى بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە، تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋاللار ناھايىتى كۆپ بولغان ۋە «ع» نىڭ ئوقۇلۇشىغا ئاساسەن «ئا، ئە، ئى، ئۇ» تەلەپپۇز قىلىنغان، مەسىلەن:

عادە - ئادەت
عاجىز - ئاجىز
عالم - ئالەم
علم - ئىلىم
عمارە - ئىمارەت
عرفان - ئىرپان
معنا - مەنا
عشاق - ئۇششاق

چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش شۇ مىللەتنىڭ تىل بايلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە كۆچەيتىشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ. ياشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە نۇرغۇنلىغان يېڭى سۆزلەر پاسىلىپ، ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ باردۇ. ئۇيغۇر تىلى ئەرەب تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە تەدرىجىي مۇكەممەللەشتى ۋە يېڭىلاندى. ھەتتا بەزى ئەرەب تىلى سۆزلۈكلىرى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئەسلى شەكلىنى يوقىتىپ، ئۇيغۇر تىلىغا ئاسسىمىلياتسىيىلىشىپ كەتتى. مەسىلەن: «ئالەم» دىس» بۇ سۆز ئەسلى ئەرەب تىلىدىكى (عالم حادس) «ئالەم»، «ھادىس» دېگەن سۆزلەردىن بىرىككەن بولۇپ، ئەسلى مەنىسى «ئۆزگىرىشچان ئالەم» دېگەندىن ئىبارەت. لېكىن بۇ سۆز ئۇيغۇر تىلىمىزدا «تەسادىپىي، تۇيۇقسىز، ئۇشتۇمتۇت» دېگەن سۆزلەر بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدىغان بولدى. «بارىكاللا» - بۇ سۆزمۇ ئەسلى ئەرەب تىلىدىكى (بارك + الله) «بارىكە- ئاللا» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «ئاللانىڭ بەرىكىتى ۋە ھىممىتى سىزگە بولسۇن» دېگەندىن ئىبارەت. مانا مۇشۇنداق ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئۇزاق ۋاقىت ئىستېمال قىلىنىشى جەريانىدا، خېلى بىر قىسىم ئۇيغۇرچە سۆزلەر ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ماس ھالدا ئىسلام دىنى ئەقىدىسى، شەرىئەت، قانۇن، ھاكىمىيەت، سىياسەت، ئەدەبىيات ۋە باشقا ساھەلەرگە ئەرەبچە سۆزلەر ئۆزلىشىپ، ئۇيغۇر تىلىغا خاس نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئىگەللىگەن. مەسىلەن:

«ئاپەت» دېگەن سۆز ئەسلى ئەرەبچە سۆز بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئادا» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىنى ئىگەللىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئارتۇت» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «ھەدىيە»، «بىتىك» نىڭ ئورنىغا «كىتاب»، «بۇدۇن» نىڭ ئورنىغا «خەلق»، «ئوتقاش» نىڭ ئورنىغا «مەشئەل»، «قۇت» نىڭ ئورنىغا «بەخت» ... قاتارلىق ئەرەبچە سۆزلەر ئىشلىتىلگەن.

دۇنيا تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ يېڭى شەيئىلەر شۇنداقلا يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارمۇ ئۆزلۇكسىز مەيدانغا كىلىۋاتىدۇ. بىز ئۆز تىلىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئۆز تىلىمىزدا ئىپادىلەشكە مۇمكىن بولغانلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۆز تىلىمىزدا ئىپادىلەشكە، يېڭى سۆزلەرنى ياساشقا تىرىشىشىمىز، ئۆز تىلىمىزدا ئىپادىلەشكە مۇمكىن بولمىغانلىرىنى، شۇ شەيئىلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن مىللەت تىلىدىن قوبۇل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى (171 - 179 - بەتلەر).
2. تۈركىي تىللار تەتقىقاتى (2).
3. چاغاتاي تىلى.
4. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ۋە ئۇنىڭ مەنىسى.
5. ئەرەبچە - خەنزۇچە لۇغەت.

(پوچتا نومۇرى: 830000)

تەھرىرى: تۈرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ مۇھىم شەرتلىرى ھەققىدە

ئابلەت ئۆمەر*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، نادىر ۋە ئېسىل ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىشتا جەزمەن ھازىرلاشقا تېگىشلىك مۇھىم شەرتلەر — پۇختا تۇرمۇش ئاساسى، مول ئىجادىيەت ۋە ئەملىيەت تەجرىبىسى، كەڭ بىلىم، توغرا دۇنيا قاراش، ئېستېتىك قاراش، سەنئەت قارىشى، يۇقىرى بەدىئىي تەربىيە، پىشقان بەدىئىي ماھارەت قاتارلىقلارنى ھازىرلاشنىڭ زۆرۈرلۈكى بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文论述创作优秀文学作品一定要具备的重要条件——坚实的生活根底、丰富的创作实践经验、广博的知识、正确的世界观、审美观、艺术观、良好的艺术修养、炉火纯青的艺术技巧等。

Abstract: In this article, the author expounds the important requirements one must have in creating excellent Literay works. That means one should have rich life experience, extensive knowledge, correct world outlook, aesthetic standards, artistic view, good artistical accomplishment and the attained perfection in artistry, etc.

نادىر ئەدەبىي ئەسەرلەر كىشىلىك ھاياتتىكى تېگىگە يېتىش قېيىن بولغان ۋەقە، ھادىسە ھەم مەنزىرىلەرنى جاھانناما ئەينىكىدەك نامايان قىلىپ، ئاجايىپ بىر خىل جەلپكارلىق ۋە سېھرىي كۈچ ھاسىل قىلىدۇ. بىر نادىر ئەسەرنىڭ تەسىرى كۈپ ھاللاردا نەچچە ئون ھەتتا نەچچە يۈز ئادەتتىكى ئەسەرلەرنىڭكىدىن ئېشىپ كېتىدۇ. مۇنداق قالتىس ئەسەرلەرنى يازغۇچى قانداق ئىجاد قىلىدۇ؟ بىزنىڭچە، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ۋە مۇرەككەپلىكىنى پەقەت ئىنسانىنىڭ ھايات پائالىيىتى بىلەنلا سېلىشتۇرۇش مۇمكىن. كىشىلەر ئەدەبىي ئىجادىيەت جاريانىنى گويا پىلە قۇرۇتىنىڭ مەشۇت چىقارغىنىغا، ھەسەل ھەرسىنىڭ شىرنە يىغقانلىقىغا ئوخشىتىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت ھەم مۇشكۈل، ھەم نازۇك، ھەم ئەھمىيەتلىك ئىش بولۇپ، ئۇ يازغۇچىلارنىڭ پۈتكۈل ئەجرى، كۈچ - قۇۋۋىتى، زېھنى، قان - تەرى سەرپ قىلىنغان بىر خىل مەنىۋى پائالىيەت بولۇپ ئۇ ئىجادكارلاردىن تۆۋەندىكىلەرنى تەلەپ قىلىدۇ:

* ئابلەت ئۆمەر: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى.

1. پۇختا تۈرمۇش ئاساسى، مول ئەمەلىي تەجرىبىسى ۋە كەڭ بىلىم جۇغلانمىسى بولۇش

ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەمگىكىنىڭ ئوبيېكتى ئىنسانىيەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۈرمۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل ئىجتىمائىي تۈرمۇش. شۇڭا يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى پۇختا تۈرمۇش ئاساسىغا، مول ئەمەلىي تەجرىبىگە ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت.

ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ يازغۇچى — سەنئەتكار مېڭىسىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى. ئىجتىمائىي تۈرمۇش ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ مەنبەسى. ئەگەر يازغۇچى — سەنئەتكارلارنىڭ تۈرمۇش تەجرىبىسى كەمچىل بولىدىكەن، تۈرمۇش مەققىدىكى تونۇشى يۈزە بولىدىكەن، مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنى يارىتالمايدۇ. ئېلىمىزدىكى، چەت ئەللەردىكى، قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئەدىبلەر ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئىجادىيەتنىڭ بۇ قانۇنىيىتىنى تونۇپ يەتكەن، چۈنكى ئۇلار ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى داۋامىدا، مول ۋە پۇختا ئىجتىمائىي تۈرمۇش تەجرىبىسى، يېڭى - يېڭى پىكىر، خىلمۇ خىل ئىلھام، رەڭگارەڭ تەسەۋۋۇرلارنىڭ بۇلىقى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان. ۋەھالەنكى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ تونۇشى پەقەت ھېسسىي تونۇش باسقۇچىدىلا توختاپ قېلىپ، ئاڭلىق، ئىدراكى تونۇش باسقۇچىغا كۆتۈرۈلمىگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ جەھەتتە ئۇلاردىن خېلىلا ئۈستۈن تۇرىدۇ. كىتابنىڭ نەزمى مۇقەددىمىسىدە ئاپتورنىڭ ئىجادىيەت جەريانى ھەققىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

58. ئۇ تۇغقان ئېلىدىن كېتىپتۇ چىقىپ،
كىتابنى نەزمىگە قوشۇپ تۈگىتىپ.

59. پۈتۈن ھەمىسىگە بېكىتكەچ نىزام،
ئۇنى قەشقەر ئىچىندە قىلغان تامام.

ئىنىنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىگە تۈرمۇشتىن شېئىرىي خام ماتېرىيال تېپىش ۋە شېئىرىي ھېسسىيات ئېلىش ئۈچۈن مەقسەتلىك ھالدا «تۇغقان ئېلىدىن كېتىپ، تەرەپ - تەرەپتە ئىزدىنىپ»، تۈرمۇشنى كۆزىتىپ، تۈرمۇش جۇغلانمىسى ئاساسىدا كىتابنى قايسى تەرتىپ - نىزامدا يېزىپ پۈتتۈرۈشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، ئاخىرى ئۇنى قەشقەردە تاماملىغان. دېمەك، قاراخانىلار دەۋرىدىكى يۈكسەك مەدەنىيەتنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىنىدىغان «قۇتادغۇبىلىك»نى مۇئەللىپ مەدىمكى رېئال ۋەقەلەر، سەلتەنەتلىك بەدىئىي ئوبرازلار، ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، ماقال - تەمسىل، شېئىر - قوشاق ۋە خەلقنىڭ جانلىق تىلىدىن پايدىلىنىش ئاساسىدا، تىل بايلىقىنىڭ ئەڭ ئېسىل دۇردانىلىرى بىلەن بېزىگەن. مەلۇمكى، بەدىئىي چىنلىق پرىنسىپى رېئالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تۈپ پرىنسىپى. بەدىئىي چىنلىق ئوبيېكتىپ رېئال تۈرمۇشنىڭ راستچىللىق بىلەن ئىپادىلىنىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. چىنلىق ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ جېنى بولغاچقا، مۇبادا ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسىرى رېئاللىقنى بۇرمىلىسا، خۇنۇكلەشتۇرسە ياكى خالىغانچە پەردازلىسا ئۇ ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىدىن مەھرۇم بولىدۇ. بۇ مۇھىم نۇقتىنى ئۇلۇغ كلاسسىك شائىرىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ۋاقتىدا تولۇق ھېس قىلغان ۋە تۇنۇپ يەتكەن، ئۇ «قۇتادغۇبىلىك» تە:

6620 دۇرۇس سۆزلىدىم سۆز، ئاچچىق ھەم يېرىك،
دۇرۇس سۆز كۆتەرگەن ئۇ ئاقىل، قارا.

6627 يۇسۇپ، سەن يارامليق، دۇرۇس سۆزنى ئېيت،
يارامسىزنى يوشۇر، زەرەرلىك، قارا.

دەپ تەكىتلەپ، شائىرلاردىن ئۇيغۇر ۋە ھېسسىياتنى ئىپادىلەشتە چىنلىققا ئەمەل قىلىشنى، راستچىل بولۇشنى، رېئاللىقنى پەردازلىماسلىق ۋە بۇرمىلىماسلىقنى، بەلكى ئۇنىڭدىكى مەۋجۇت ئىللەتلەرنى دادىللىق ۋە رەھىمسىزلىك بىلەن ئېچىپ تاشلاشنى ئالاھىدە تەلەپ قىلغان، ئۆزىمۇ مۇشۇ تەلەپ بويىچە ئىجادىيەت ئېلىپ بارغا-

نىدى. مەلۇم مەنىدە بۇنى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىزچىل ئەمەل قىلغان ئىجادىيەت ئۇسلۇبى ۋە بە- دىئىي ئىستىلى دەپىشكە بولىدۇ. بىزنىڭ بۇ قارا- شىمىزنى شائىرنىڭ مۇنۇ مىسرالىرى ئىسپاتلايـ دۇ:

6629 جاھان بۇزاپادۇر، خۇلقى ئىشەنچـ-
سىز،
ئى ئاقىل ئۇنىڭدىن يىراق تۇر، يىرا.

6575 كىشى ئاتى قالدى، يوقالدى كىشـ-
لىك،
قايان كەتتى كىشىلىك، كەينىدىن باراي مەن.

6595 جىمى ياخشى كەتتى، يوسۇن - قانۇنمۇ
ھەم،
رەزىل قالدى، ياخشىنى ئەدىن تاپاي مەن.

6601 چايانەك چاقۇرلەر، چۈنەنەك شورار-
لەر،
ئىتتەك قاۋارلەر، قايىسىنى ئۇراي مەن.

شۇڭا يازغۇچىدا مۇئەييەن تۇرمۇش ئاساسى بولۇشى، يازغۇچى ئۇزلۇكسىز ھالدا ئۇزىنىڭ «ئىجادىيەت ئامبىرى» نى مول، مۇرەككەپ، جانـ لىق رېئال تۇرمۇش ماتېرىياللىرى بىلەن تولدۇ- رۇپ تۇرۇشى زۆرۈر. شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن بىمالال شۇغۇللانغىلى، نادىر ئەسەرلەرنى يارالقىلى بولىدۇ، روسىيە يازـ غۇچىسى ئى. س. تۇرگېنىۋ: «مېنىڭ ھازىرقى خىيالىمدا ياخشى نەرسىلىرىمنى ماڭا تۇرمۇش بەر- گەن، ئۇنى مەن ئىجاد قىلىپ چىققان ئەمەس» دېگەنىدى. يەنە بىر روسىيە يازغۇچىسى مىخائىل يېۋگرافوۋىچ سالتىكوۋشېدرىن «تۇرمۇشتىكى ئۇششاق ئىشلار» دېگەن ئەسىرىدە: «مەن يانچىلىق تۇزۇمى قوينىدا ئۆسۈپ چوڭ بولدۇم، ئەمگىنىم يانچى ئانىنىڭ سۈتى، ئالغىنىم يانچى ئىنىمگىنان- نىڭ تەربىيىسى بولدى، مېنىڭ ساۋادىمنى چىقار- غان ئادەممۇ بىر ساۋاتلىق يانچى ئىدى. ئۇلارنىڭ قىلىپ - يالىڭاچ بەدىنىدىن مەن ئۇزۇندىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن قۇللۇق تۇرمۇشىنىڭ بارلىق پاجىئەلىك مەنزىرىلىرىنى كۆردۈم» دەپ يازغانـ دى. ئەنگلىيە شائىرى پىرسى بىش شېللى «ئىسـ لام قوزغىلىڭى» دېگەن ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىـ دە: «مەن بالا ۋاقتىمدىلا تاغلار، كۆللەر، دېڭىز- لار ۋە جەمجىت ئورمانلار بىلەن تونۇش ئىدىم ... مەن يىراقتىكى كەڭ دالىلاردا كېزىپ يۈرگەنـ دىم. مەن ھەيۋەت بىلەن ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان دەريالاردا، كىچە - كۈندۈز تاغلار ئارىسىدىن ئۆتۈ- ۋاتقان جىددىي ئېقىنلاردا قېيىقتا ئۈزگەنىدىم. قۇ- ياشنىڭ چىقىشى، پېتىشىنى، ئاسماندىكى توپ - توپ يۇلتۇزلارنىڭ چاقناشلىرىنى كۆرگەنىدىم. ئا- دەملىرى مىغىلداپ تۇرىدىغان نۇرغۇنلىغان شەھەر- لەرنى كۆرگەنىدىم، بارغانلا يېرىمدە ئاممىنىڭ كەيپىياتىنىڭ قانچىلىك كۆتۈرەڭگۈ، جۇشقۇن، قانچىلىك چوشكۈن ۋە تۆۋەن ئىكەنلىكىنى كۆرگە- نىدىم. زوراۋان سىياسەت ۋە ئۇرۇشنىڭ ئاشكارا زورلۇق ۋە زالىملىق قىلىش مەنزىرىلىرىنى كۆر- دۈم، نۇرغۇنلىغان شەھەرلەر ۋە يېزىلارنىڭ قۇپ - قۇرۇق خارابىلىققا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى، قىلىپ - يالىڭاچ ئاھالىلەرنىڭ خارابلاشقان ئىشكىلـ رى ئالدىدا ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇمىنى كۈتۈپ ئولتۇ- رۇشقانلىقىنى كۆرگەنىدىم ... مەن مۇشۇ مەنبەلەر- دىن ئۆز شېئىرلىرىمدىكى ئوبرازلارغا ئوزۇق ئال- دىم» دېگەنىدى. مانا بۇ خىل قاراشلار ۋە ئەمەلىي تەسىراتلار يازغۇچىدا پۈختا تۇرمۇش ئاساسى بولۇـ شى كېرەكلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئەدەبىيات تارىخىدىكى كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئە- سەرلەر ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش ماتېرىياللىرىنى توپلاش، ئىزدىنىش ۋە تاۋلاش بىلەن يازغۇچىنىڭ سۇبېيېكتىپ تىرىشچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇشى ئا- ساسىدا يېزىپ چىقىلغان. مەسىلەن:

پارس شائىرى فىردەۋسى (940 — 1020) نىڭ «شاھنامە» نامىلىق داستانى يۇز مىڭ مىسرا ئەتراپىدا بولۇپ، فىردەۋسى ئۇنى 35 يىلدا يېزىپ چىققان. «شاھنامە» دە پارس تارىخىدىكى ھەرقاي- سى بەگلىك، خان - پادىشاھلىقلارنىڭ گۈللىنـ- شى، بەربات بولۇشىغا دائىر رىۋايەتلەر ۋە تارىخىي

پاكىتلار بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى دەۋرلەردىن ساسانىيلار سۇلالىسى بەربات بولغىچە ئۆتكەن ئەللىك نەچچە خان، پادىشاھنىڭ ھاياتى تەسۋىرلەنگەن، ئۇندىن باشقا 4000 يىلدىن بۇيان ئاۋام خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ئەپسانىلەر، لەتىپىلەر، چۆچەكلەر ۋە رىۋايەتلەر سۆزلەنگەن. «شاھنامە» پارس تىلىدا يېزىلغان بۈيۈك داستان بولۇپ، ئۇ مەيلى ئىدىيىۋى مەزمۇنى، مەيلى بەدىئىيلىك ۋە مەيلى تەسىرى جەھەتتە بولسۇن ئالاھىدە زور نەتىجە قازانغان. بۇ داستان ئىران ئەدەبىياتىغىلا ئەمەس، ئومۇمەن ئاسىيا، غەربىي - جەنۇبىي ئاسىيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا، بولۇپمۇ دۇنيادىكى بارلىق مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. «فائوست»نى يوھان ھىيوتى 60 يىلغا يېقىن ۋاقىت جاپالىق ئىشلەش جەريانىدا يېزىپ چىققان بولسىمۇ ئۇ يەنىلا مول تۇرمۇش جۇغلانمىسىنىڭ، بىلىم جۇغلانمىسىنىڭ، جەمئىيەت تەجرىبىسىنىڭ مەھسۇلى. «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» نىڭ ئاپتورى ئۆز ئەسىرىنى دىياۋخوكۆشۈندە «ئون يىل تەسىل قىلىپ، بەش قېتىم ئۆزگەرتىپ» يېزىپ چىققان. مونورى بالزاكنىڭ «يېزا دوختۇرى» نامىلىق ئەسىرى يەتتە يىلدا پۈتكەن، ئا. پ. چېخوپنىڭ «ئىپىسكوپ» («باش روھانى») دېگەن ئەسىرىنىڭ تېمىسى ئۇنىڭ مېڭىسىدە 15 يىل ئايلانغان.① «قىزىل بايراق شەجەرىسى» (1 - قىسىم) 20 يىلدەك ئىزدىنىش ئارقىلىق يېزىپ چىقىلغان. گومورونىڭ «چوي يۈەن» ناملىق سەھنە ئەسىرى گەرچە ئون كۈندە يېزىپ پۈتتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى يېزىشنى پىلانلىغاندىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، ئاز دېگەندە 21 يىل سەرپ قىلىنغان.

يازغۇچىلار پۈختا تۇرمۇش جۇغلانمىسىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن قانداق قىلىشى كېرەك؟ بىرىنچىدىن، يازغۇچى ئالدى بىلەن تۇرمۇشنى پىششىق بىلىشى كېرەك. تۇرمۇشنى بىلىش ئالدى بىلەن ئۆزىمىز ياشاپ تۇرغان زېمىننى، بىزنى تۇغقان ئەل يۇرتىنى ۋە مىللەتنى بىلىشتۇر. بۇنىڭدىن مۇستەسنا ھالدا، تۇرمۇشنى بىلىش ۋە تۇرمۇش ئىچىگە يىلتىز تارتىشتىن سۆز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ۋە بايلىقى بولىدۇ. بۇ خىل بايلىق پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىگە كىرگۈزۈلگەن بىر قىسىم مۇ. ۋەپپەقىيەتلەرنىلا ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماي، بەلكى يەنە شۇ مىللەتكە، شۇ مىللەتنىڭ ئوخشىمىغان مەزگىللەردىكى تۇرمۇش، ئاڭ شەكلىگە خاس بولغان كونكرېت مەزمۇنلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مىللىتىمىز تىل، پسىخىكا، ئۆرپ - ئادەت ۋە باشقا تەرەپلەردە روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە. مانا بۇلار بىز ئۆگىنىشكە، بىلىشكە، ئىپادىلەشكە تېگىشلىك بولغان تۇرمۇش. يازغۇچى ئەخمەت تۇردى ئۆزبېنىڭ «ئۇنتۇلغان كىشىلەر» رومانىنىڭ ئىجادىيەت جەريانى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «1951 - يىلى قەشقەر شەھىرىدىكى دوتەي يامۇلى (ھازىرقى ۋالى مەھكىمىسى) نىڭ ھويلىسىدىن ۋە شەھەر سىپىلىدىن تۇرغۇن جەسەت قېزىۋېلىنغانىدى، كېيىن بۇ جەسەتلەر جىنازىلارغا سېلىنىپ، پۈتۈن شەھەر خەلقىدىن شەكىللەنگەن چوڭ ھازا قوشۇنى ئىچىدە شەھەر يېنىدىكى ھەزرەت گۆرۈستانلىقىغا ئېلىپ مېڭىلدى. شۇ چاغدا مەنمۇ بالىلارغا خاس بىر خىل قىزىقىش بىلەن ئاكامغا ئەگىشىپ قەبرىستانلىققا چىققان، يول بويى كىشىلەرنىڭ شۇ جەسەتلەر توغرىسىدىكى پاراڭلىرىنى قىزىقىپ ئاڭلىغانىدىم، ئەسلىدە ئۇلار گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ مىللىي زۇلۇمىغا، يەرلىك فېئودال - پومېشچىكلارنىڭ سىنىپىي زۇلۇمىغا قارشى كۈرەش قىلغانلىقى ئۈچۈن ئاشۇ يەرلەرگە توپ - توپى بىلەن تىرىك كۆمۈلگەن ئىنقىلابىي زىيالىيلار ئەكەن! شۇ چاغدىكى پۈتۈن شەھەرنى زىلزىلىگە سالغان چوڭقۇر مۇسىبەتلىك كۆرۈنۈش مېنىڭ گۈدەك قەلبىمدە ئۆچمەس تەسىر قالدۇرغانىدى. ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدىمۇ بەزى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ 40 - يىللاردا قەشقەردە يۈز بەرگەن ئىشلار توغرىسىدىكى پاراڭلىرىنى كۆپ ئاڭلىغانىدىم، بۇ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بەزىلىرى شۇ دەۋردىكى ئىشلارنىڭ شاھىدى ياكى بىۋاستە ئىشتىراكچىلىرى

① «ئو. ل كىنبېرغا يېزىلغان خەت»، «چېخوۋ ئەدەبىيات توغرىسىدا» 322 - بەت.

رى ئىدى. كېيىن ئەدەبىيات سېپىگە كىرىپ، ھېكايە ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان چاغلىرىمدا، بۇ خاتىرىلەر كۆز ئالدىمدا تەكرارلىنىدىغان، جانلىنىدىغان بولۇپ قالدى. يېزىقچىلىق تەجرىبەمنىڭ كۆپىيىشى، تۇرمۇشقا بولغان چۈشەنچەمنىڭ چوڭقۇرلىشىشى بىلەن كاللامدا بارا - بارا «ئونتولغان كىشىلەر» رومانىنىڭ تۈپ ئىدىيىسى شەكىللىنىشكە باشلىدى. كېيىنكى ئىشلار پېرسونաژلار تەقدىرىنىڭ ھەل قىلىنىشى ۋە ئەسەر كومپوزىتسىيىسى ئىدى. لېكىن، مەن يازماقچى بولغان بۇ ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكى بىلەن دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى مەن كۆرمىگەن، بىلمىگەن ئىشلار بولغاچقا، شۇ زامانىدىكى ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشى، ئوي - خىيالى ۋە ھېسسىياتى بىلەن چوڭقۇرراق تونۇشۇشقا، ئۆگىنىشكە توغرا كەلدى. شۇ مەقسەت بىلەن ئەينى زامانىدا ياشىغان ۋە شۇ چاغدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي كۆرەشلەرگە قاتناشقان ئادەملەرنى تېپىپ سۆزلەشتىم، سىرداش-تىم ھەتتا قەشقەردە تۇنجى قېتىم شاپىگراف بىلەن گومىنداڭ دائىرىلىرىگە قارشى تەشۋىقات ۋاراقى بېسىپ تارقاتقان بىر ئادەم بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن ئىز قوغلاپ غۇلجىغىچە باردىم. شۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيىتىگە، ئىدىئولوگىيىسىگە ۋە تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنى تېپىپ ئۆگەندىم. مۇشۇنداق ئۆگىنىش ۋە ئىزدىنىش نەتىجىسىدە «ئونتولغان كىشىلەر»نى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقتىم».

شائىر ئابدۇللا سۇلايمان ئۆزىنىڭ داستان ئىجادىيىتى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «قەشقەر چايخانىلىرىدىكى سۆھبەتلەردە ئوقۇمۇشلۇق مويسىپىتىلەر ئېغىزىدىن ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ 1947 - يىلى ئاپرېلدا قەشقەرگە كېلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرىلىرى بىلەن تىغمۇ تىغ ئېلىشىپ، تىنچلىق ۋە دېموكراتىيىنى جان - دىلى بىلەن قوغدىغانلىقىغا دائىر تەسىرلىك ۋەقەلەرنى ئاڭلىغان-ئىدىم. كېيىن كاللامدا: ئەخمەتجان ئەپەندى قەشقەرگە كەلگەن ئىكەنۇ، خوتەنگىمۇ بارغان بولغىيەتتى؟ دېگەن سوئال توغۇلدى. بۇ ھەقتە پېشقەدەملەردىن سوراپ، ئۇنىڭ خوتەنگە بارغانلىقىنى بىلدىم، شۇ يىلى ئاۋغۇستتا دەم ئېلىش پۇرسىتىمدىن پايدىلىنىپ، خوتەنده پېشقەدەملەرنى زىيارەت قىلدىم، تارىخىي ئىزلارنى كۆردۈم. بولۇپمۇ ئەينى چاغدا ئەخمەتجان ئەپەندى خوتەنگە كەلگەنده ئارىلىغان - كۆرگەن «ئالتۇن كوچىسى»، «چايخانا مەكتەپ»، «خەلىپىلىك ھويلا» قاتارلىق ئورۇنلارنى كۆرۈش، ئۇ ئۇچراشقان كىشىلەر ھەمدە ئۇ تۇرمىدىن قۇتقۇزۇپ چىققانلار بىلەن سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق خېلى كۆپ ماتېرىيالغا ئىگە بولدۇم. شۇ يىلنىڭ ئاخىرى ۋە 1979 - يىلنىڭ باشلىرىدا ئۆگىنىشىم، چۈشىنىشىم ۋە تەپەككۇرۇم ئاساسىدا «بۇ كوچىدىن ئەخمەتجان ئۆتكەن» ناملىق داستاننى يازدىم.

ئىككىنچىدىن، يازغۇچى تۇرمۇشنى قىزغىن سۆيۈشى كېرەك؛ يازغۇچى مەھەممەت باغراشنىڭ بۇ ھەقتىكى تەسىراتى خېلى چوڭقۇر بولۇپ، ئۇ بۇ ھەقته مۇنداق دەيدۇ: «ئەتراپتىكى كىشىلەر مېنى بىر خىل ئاجايىپ سېھرىي كۈچ بىلەن ئۆزىگە تارتتى. مەن ئۇلارنى ئوتلۇق مېھرىم بىلەن سۆيۈشنى، ئۇلارنى قەدىرلەشنى ئۆگەندىم. مەندە ئۇلارنىڭ ئارزۇسى، ئۈمىدى، قايغۇسى، خۇشاللىقى بىلەن ئورتاقلىشىش ئىستىكى، ھاياتتىكى كىشى سۆيۈپ قانمايدىغان گۈزەللىكنى، قانچە ئۇلۇغلىمۇ ئەرزىيدىغان ياخشى كىشىلەرنى، ئەتراپتىكى كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرى، ئۇلارنىڭ نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقى قاتارلىقلارنى ئەكس ئەتتۈرۈش، شۇ ئارقىلىق كىشىلەرنى، ھاياتنى، گۈزەللىكنى، ياخشىلىقنى چىن قەلبىمدىن سۆيۈشكە، قەدىرلەشكە ئۈندەش تۇيغۇسى پەيدا بولدى. مېنىڭ نەزەرىمده، بۇ ئىستەكنى ئىش يۈزىده كۆرسىتىشنىڭ ئۇنۇملۇك قورالى ئەدەبىيات ئىدى. بۇ، ئۆز نۆۋىتىده تۇرمۇشنىڭ ئاۋازى، تۇرمۇشنىڭ چاقىرىقى، تۇرمۇشنىڭ دالالىتى ئىدى. مەن ئەدەبىيات دېگەن مۇقەددەس ئىلىم ئالدىدا تولىمۇ ئاجىز، بىلىمسىز، ئىقتىدارسىز بولسامۇ، يۈرەكىمدىكى ئوت - يالقۇنىنى ئۆزۈمنىڭ تىلىدا، ئۆزۈم ياقتۇرغان ئاھاڭدا ئىزھار قىلىش، ئۆزۈم بىلىدىغان ھايات ناخشىسىنى — ئاشۇ ئىشچىلانىڭ ناخشىسىنى توۋلاپ ئېيتىش ئىستىكىده ئەدەبىيات بوسۇغىسىغا قەدەم قويدۇم، شۇنىڭ بىلەن ئارقا -

ئارقىدىن «سەپداش»، «ساۋاب»، «نەۋقىران بۇركۈت»، «ئادەملەر» قاتارلىق ھېكايىلەرنى ئې-لان قىلدىم. تۇرمۇش مېنىڭ ئانام، مېنى تۇر-مۇش تۇغدى، دەۋر يېتىشتۇردى، مەن شۇ تۇر-مۇشنى سۆيىمەن، ئۇنىڭغا مەڭگۇ سادىق بولىمەن. » ئۇچىنچىدىن، يازغۇچى بىلىمگە قىزغىن ئىنتى-لىشى كېرەك.

خەلقنە، تۇرمۇشقا، ئۆز ئىشىغا سادىق يازغۇ-چى جەمئىيەت، تەبىئەت، تۇرمۇش ۋە ئىنسان توغ-رىسىدا كەڭ، چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولۇشى كې-رەك. تارىختىكى مەشھۇر يازغۇچىلار كەڭ ۋە چوڭقۇر بىلىم ئىگەللىگەن ئالىملار، مۇتەپەككۇر-لار ۋە پەيلاسوپلار، ھەتتا بەزىلىرى تەبىئىي پەن بىلىملىرى جەھەتتىمۇ يۇكسەك كامالەتكە يەتكەن كىشىلەر بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىگە پۈت-مەس - تۈگىمەس ھاياتىي كۈچ ۋە ئىلھىمىنىڭ بە-خش ئەتكەن. مەسىلەن، XIX ئەسىردە ئۆتكەن تا-رىخچى ۋە مۇزىكىشۇناس موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىئىمەتۇللا مۆجىزى ئۆزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە: «بۇ ئەزىز مۇشۇ موغۇلىستاندىن① ئىدى. ئۇ ئالىملىقتا ھەزرىتى ئە-بۇ نەسىر فارابىدەك، ھېكىملىقتا ھەزرىتى ئىبنى سىنادەك، شائىرلىقتا ھەزرىتى ئەمىرى نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائىدەك، نەغمىچىلىكتە قېدىرخانەدەك ئىدى. بۇ ئەزىز بىلمەيدىغان ئىلىم يوق ئىدى. زامانىنىڭ ئەڭ كاتتا ئالىمى ئىدى. ئۇنىڭ قولىدا 500 دىن ئارتۇق ئالىم ۋە قارى تەربىيىلىنىپ چىقتى. 200 چە كىشى مۇزىكا ئىلمىدە كامالەت تېپىپ ماھارەت كۆرسەتتى.»

لۇتفىنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن «گۈل ۋە نەۋرۇز» ناملىق مەشھۇر لىرىك داستانى (1411 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، 120 باب، 2400 مىسرا) ۋە 280 غەزەل، 2 قەسىدە، 18 قىتئەدىن تەركىب تاپقان «دىۋان لۇتفى» توپلىمى بار. شۇڭ-لاشقا نەۋائى ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» نا-ملىق ئەسىرىدە لۇتفىنى 2 - مەجلىسكە كىرگۈ-زۈپ، «مەلىكۇل كەلام» (سۆز پادىشاھى) دەپ ئا-تىغاندى. نەۋائىنىڭ «ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ ئۈستىلىرىدىن، تۈرك تىلىنىڭ ماھىرلىرىدىن، ئاللاھنىڭ مەرھىمىتىگە ئېرىشكەن مەۋلانە سەككا-كى ۋە مەۋلانە لۇتفىدۇركى، ھەربىرىنىڭ تاتلىق شېئىرلىرى شۇھرىتى تۈركىستاندا چەكسىز شۇھ-رەت قازاندى ۋە ھەربىرىنىڭ يېقىملىق گۈزەل غەزەللىرى ئىراق ۋە خۇراساندا ئۇزۇلمەي تارقال-ماقتا.....» دەپ تەرىپلىشىمۇ لۇتفىنىڭ نەۋائىغا بەرگەن تەسىرىنىڭ ئىنتايىن چوڭقۇرلۇقىنى ئىس-پاتلايدۇ. نەۋائى ئۆزىنىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتە-يىن» ناملىق ئەسىرىدە ئۇستازى لۇتفىنى ئۇلۇغ پارس شائىرلىرىدىن سەئىدى ۋە ھاپىز شىرازىلار بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ تىلغا ئالغانىدى. لۇتفە-نىڭ ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدىكى كۆپلىگەن ما-تېرىياللاردا ئۇنىڭ يالغۇز يېتۈك شائىرلا ئەمەس، ئەتراپلىق يېتىلگەن ئالىم ۋە مۇزىكىشۇناس ئىكەن-لىكى ئىسپاتلانغان. لۇتفى شېئىرلىرى يالغۇز ئۇي-غۇرلار ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادە-كى تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن پۈتكۈل ئىسلام مىللەتلىرى ۋە تۈركى خەلقلەر مەدەنىيەت تارىخىدا ناھايىتى چوڭ تەسىرگە ئىگە. ئۇ ئۆز دەۋرىدىلا «شېئىرىيەت پادىشاھى» دەپ نام ئالغان. تارىخچى خاندەمىر XVI ئەسىردە يازغان «مەكارھول ئەخلا-ق» ناملىق ئەسىرىدە: «ئۆزىنىڭ سەنئەتكارلىقى، گۈزەل ئەسەرلىرى بىلەن دۇنيادا بىردىنبىر سانال-غان لۇتفى ئىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى تۈركىي تە-لىدا بىرەر كىشى ئۇنىڭدىن ياخشىراق شېئىر ئې-تالمىغان» دەپ لۇتفىغا يۇكسەك باھا بەرگەن.

لۇتفى ئۆز زامانىسىنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇ-رى، مەشھۇر سۆز سەنئەتكارى ئىدى. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئېيتىشچە، تۈركىيگويلىقتا ئۇنىڭ شۆھرىتى ئىراققا قەدەر كەڭ يېيىلغان بولۇپ، پارسكويلۇقتا ئەينى دەۋرىنىڭ ئۇلۇغ پارس شائىر-لىرىغا تەڭلىشەلەيدىغان سۆز ئۇستىسىدۇر. شۇڭا يازغۇچىنىڭ بىلىمى قانچە كەڭ، پۇختا ۋە چوڭقۇر بولسا، يازغان ئەسىرىمۇ شۇنچە پاساھەتلىك بولە-دۇ.

---

① ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار دىيارى «موغۇلىستان» دەپ ئاتالغان.

2. توغرا دۇنيا قاراش، ئىستېتىك قاراش ۋە سەنئەت قارىشى بولۇش

مەشھۇر يازغۇچى، ئەدەبىياتشۇناس لۇشۇن ئە-پەندى: «ئەدەبىيات - سەنئەت خەلقنىڭ روھى چاچ-قان ئوت يالقۇنى، شۇنداقلا خەلق روھىنى يېتەك-لەيدىغان ئىستىقبال چىرىغىنىڭ نۇرىدۇر.» دە-گەن.

تارىختا ئۇتكەن ئۇلۇغ يازغۇچىلارنىڭ ئۆزلە-رىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىدە، زور بەدىئىي مۇ-ۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلىشىنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى ئۇلاردا ئىلغار دۇنيا قاراش، ئىستېتىك قاراش ۋە سەنئەت قارىشىنىڭ بولغانلىقىدۇر. نېمە ئۈچۈن يازغۇچىدا ئىلغار ۋە توغرا دۇنيا قاراش، ئىستې-تىك قاراش، سەنئەت قارىشى بولۇشى تەلەپ قىلى-نىدۇ؟

بىرىنچىدىن، ئىلغار دۇنيا قاراش توغرا ئىجا-دىيەت مەقسىتى ۋە ئىجادىيەت مۇددىئاسىنى بەلگە-لەيدۇ. ئەنگلىيە شائىرى پېرسى بىش شېللى ئۆ-زىدە «دۇنيانى ئىسلاھ قىلىش ئارزۇسى» نىڭ بار-لىقى، كىتابخانلارغا «بەزى ئالىيجاناب گۈزەل غا-يىنى بىلدۈرمەكچى» بولغانلىقىنى ئېيتقانىدى. ھولىيىر ۋاژان باتسىت پوكلىن، دراما ئارقىلىق «كىشىلەرنىڭ يامان ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتمەكچى» بولغانىدى. ئا. پ. چېخوب «جەمئىيەتنى ئويغات-ماقچى، كىشىلەرنى ھەركەت قىلىشقا سەپەرۋەر قىلماقچى» بولغان. ئامېرىكا يازغۇچىسى مارك. تۋېننىڭ ئېسىل ئەسىرى «ھېكلبېرى فىننىڭ كەچۈرمىشلىرى» دە سەرگەردان بالا ھېكلبېرى فىننىڭ نېگىر قۇل جەمئىيىتىنىڭ سال بىلەن مىسسىسىپى دەرياسىنىڭ ئېقىنىنى بويلاپ، قۇللۇق تۈ-زۈم بىكار قىلىنغان رايونغا قېچىپ بېرىشىغا يار-دەم قىلغانلىقىدىن ئىبارەت خەتەرلىك ۋەقە ھېكايە قىلىنىدۇ. ئەسەر خىلمۇ خىل بەدىئىي ئۇسلۇب، تەسىرلىك، ئاددىي خەلق تىلى ۋە ئەپچىل قۇرۇل-مىغا ئىگە. ئەسەردە ئېرقىي كەمسىتىش ۋە ئىجتە-مائىي ئەنئەنىنىڭ كىشىلەرگە بولغان تەسىرى ئۈستىدە پسىخولوگىيىلىك تەھلىل يۈرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇ مارك تۋېننىڭ ئامېرىكا نېگىرلىرى بىلەن بولغان سەممىي دوستلۇقىنى ئەكس ئەتتۈ-رۈپ بېرىدۇ. «ھېكلبېرى فىننىڭ كەچۈرمىشلە-رى» دىكى جىم مارك تۋېين ئۈسمۈرلۈك ۋاقىتلە-ردا يۈرتى مىسسۇرى شىتاتىنىڭ خەننىبا يېزىسىدا تونۇشقان يېقىن دوستى «دانىل تاغا» نىڭ پروتوتە-پى.

مارك تۋېين ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يازغان ئەسلىمىسىدە، ئۆزىنىڭ نېگىر دوستىنى ئەسلەپ مۇنداق دەپ يازغانىدى: «دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى نېگىرلارنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ دوست-لىرىمىز ئىدى. دانىل تاغا دەيدىغان بىرسى بىز بىلەن ئالاھىدە يېقىن بولۇپ، ئۇ ئوتتۇرا ياشلىق، يۇۋاش، ساددا ھەم قىزغىن نېگىر قۇل ئىدى. ئۇ ئەقىل - پاراسىتىنى شۇ ئەتراپتا ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. بۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى قۇللار مەنده ياخشى تەسىرات قالدۇرغان. مەن ئۇلارنىڭ بەزى ئېسىل خىسلەتلىرىگە ئىنتايىن زوقلىناتتىم، مە-نىڭ ئۇلارغا بولغان ھېسسىياتىم ۋە باھايىم 60 نەچچە يىللىق سىناقتىن ئۆتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھېچقانداق ئۆزگەرمىدى.»

XIX ئەسىردىكى ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى ئابدۇرېھىم نىزارى ھەقىقىي ۋەقەگە ئاساسەن «رابىيە - سەئىدىن» ناملىق داستانىنى يېزىپ چىقتى. ئۇ بۇ تەنقىدىي رېئالىزملىق ئەسەر-نى يېزىشتا ئۆزىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك كۆز قا-رىشىنى يېتەكچى قىلدى. ئۇسۇل جەھەتتىن رېئا-لىزم پرىنسىپىغا قەتئىي ئەمەل قىلىپ رابىيە - سەئىدىن پاجىئەسىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈر-دى. شۇڭا بۇ ئەسەر ئۇيغۇر تەنقىدىي رېئالىزملىق ئەدەبىياتىنىڭ بىر ياخشى نەمۇنىسى بولۇپ قالدى. يۇقىرىقى مىساللاردىن يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت مەقسىتى ۋە مۇددىئاسى يازغۇچى دۇنيا قارىشىنىڭ خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈ-ۋالغىلى بولىدۇ. بۇ، يازغۇچى دۇنيا قارىشىنىڭ ئىجادىيەتكە نىسبەتەن يېتەكچى رول ئويناىدىغانلە-قىنىڭ بىر تەرىپى.

ئىككىنچىدىن، يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى كۆزىتىشى، ئۇنى ئۆگىنىشى، تەتقىق قىلىشى، تەھلىل قىلىشىدىمۇ يېتەكچىلىك رول ئويناپدۇ.

ماۋزېدۇڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسى نۇقتىنەزىرى بويىچە ئېيتقاندا، يازغۇچىلار ئۇزاق مۇددەت ئوتتەك قىزغىن كۆرەش ئىچىگە بېرىشى ھەمدە تۇرمۇشنى ئەستايىدىل كۆزىتىشى ۋە ئۇنى تونۇشى لازىم، بۇ، يازغۇچى ئىجادىيەت جەريانىغا كىرىشتە كەم بولسا بولمايدىغان تەييارلىق خىزمەت. تۇرمۇشنى كۆزىتىش ۋە ئۇنى تونۇش، ئەلۋەتتە، يازغۇچى دۇنيا قارىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. پەقەت ئىلغار دۇنيا قاراشنىڭ يېتەكچىلىكى بولغاندىلا، ئاندىن تۇرمۇشنى توغرا تونۇغىلى، تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى توغرا ئىگىلىگىلى بولىدۇ. ماكسىم گوركىينىڭ «تۆۋەن قاتلامدا» دېگەن ئەسىرىنى ئالساق، بۇ ئەسەر «ئۇتكەن دەۋر كىشىلىرى» ئۇستىدە 20 يىلغا يېقىن كۆزىتىش ئېلىپ بارغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. ئۇ، مېشچانلارنىڭ قىلمىقلىرىنى ئىلغار دۇنيا قاراش ئارقىلىق كۆزەتكەنلىكى، ئۆگەنگەنلىكى، تەتقىق قىلغانلىقى ۋە تەھلىل قىلغانلىقى ئۈچۈن مېشچانلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى يۈكسەك دەرىجىدە يېغىنچاقلىغان، رۇس تۇرمۇشىنىڭ ماھىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بىر قاتار مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقالىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇرمۇشنى توغرا كۆزىتىش ۋە ئۇنى چوڭقۇر تونۇش يازغۇچىنىڭ مەيدانى، كۆز قارىشى ۋە ئىدىيىۋى تونۇشى، دۇنيا قارىشى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، يازغۇچىنىڭ تۇرمۇش ماتېرىيالىنى تاللىشى، تۇرمۇشنى ئىپادىلىشى ۋە تۇرمۇشقا باھا بېرىشى يازغۇچىنىڭ ئېستېتىك قارىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. ئەجادىيەت پائالىيىتى يازغۇچىنىڭ شەخسىي مەنىۋى ئەمگىكى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان بولغاچقا، ئوخشاش بولمىغان ئېستېتىك قاراشتىكى يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشقا بەرگەن باھاسى ئوخشاش بولمايدۇ. ھەربىر يازغۇچى ھامان ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي غايىسى ۋە ئېستېتىك غايىسىنى گەۋدىلەندۇرۇپ بېرەلەيدىغان نەرسىلەرنى گۈزەل نەرسە قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ، ھەمدە ئۇنى مەدھىيىلەيدۇ. بېلىنىسكى «رېئاللىقنىڭ ئۆزى گۈزەلدۇر، بىراق بۇ گۈزەللىك ئۇنىڭ ماھىيىتىدە، تەركىبىدە، مەزمۇندا بولۇپ شەكىلدە ئەمەس. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، رېئاللىق خۇددى بىر پارچە تاۋلانمىغان ئالتۇندۇر. پەن ۋە سەنئەت بۇ ئالتۇننى تاۋلاپ، ساپ ئالتۇنغا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇنى گۈزەل شەكىلگە كىرگۈزىدۇ» دېگەنىدى، رېئال تۇرمۇشتىكى مول ۋە رەڭدار گۈزەللىك تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە رېئال ۋە غايىۋى تۇرمۇش «رودىلار» يازغۇچى شائىرنىڭ ئېستېتىك ئىدىيىسىنىڭ يالقۇنىدا تاۋلىنىپ، پىرىزا، دىراما ياكى شېئىرىدىن ئىبارەت گۈزەل بەدىئىي شەكىلگە ئايلىنىدۇ. شائىر ئىدىيىسىدىن ئىبارەت بۇ يالقۇنلۇق پىچ رېئال تۇرمۇشتىكى گۈزەل نەرسىلەرنى تاۋلاپ، مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، گۈزەل سەنئەتكە ئايلاندۇرالايدۇ.

يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ دەرىجىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. لېكىن بەدىئىي ئەسەرلەر ئۇزاق مۇددەت بەدىئىي پىكىر يۈرگۈزۈش جەريانىدا مەيدانغا كېلىشى جەھەتتە ئوخشاشلىققا ئىگە. بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمگەك جەريانى دەل ئۇلارنىڭ ماتېرىيال توپلاش، مول ئەدەبىيات خام ماتېرىياللىرىنى تەكرار تالىلاش، پىششىقلاپ ئىشلەش جەريانى. تېخنىمۇ مۇھىمى يازغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى تېخىمۇ يۇكسەك دەرىجىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن ئۇزۇنىڭ تونۇشىنى ئۇزلۇكسىز ئۆستۈرۈش جەريانىدۇر.

3. يۇقىرى بەدىئىي تەربىيە ۋە پىشقان بەدىئىي ماھارەت بولۇش

يازغۇچى «ئىقتىدار، جۇرئەت، تونۇش ۋە كۆچ» تىن ئىبارەت تۆت شەرتنى ھازىرلىغاندىلا، ھەقىقىي يازغۇچىغا ئايلىنالايدۇ. بىرىنچىدىن، يازغۇچى ئۆزى ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولغان ئوبيېكتىنى ئىلغار مەيدان، كۆز قاراش ۋە ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئارقىلىق كۆرستەلەيدىغان ۋە تەھلىل قىلالايدىغان بولۇشى كېرەك، شۇنداقلا ئۇ مول تۇرمۇش تەجرىبىسى، كەڭ تۇرمۇش بىلىمىگە ئىگە بولۇشى كېرەك، لېكىن بۇ تېخى يېتەرلىك ئەمەس، يازغۇچى يەنە زۆرۈر بولغان بەدىئىي تەربىيىگە ئىگە بولۇشى كېرەك، يەنى ئۇ ھەر خىل بەدىئىي ئىپادىلەش ماھارىتىنى بىر قەدەر ياخشى

ئىگەللىگەن ھەم ماھىرلىق بىلەن قوللىنالايدىغان بولۇشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئۇ ئوبيېكتىپ رېئال تۇرمۇشنى چوڭقۇر ۋە جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، بەدىئىي تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە باي بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يارىتالايدۇ، يازغۇچى ئادەتتە كى ئادەملەرگە قارىغاندا تېخىمۇ مول مەدەنىيەت ۋە تۇرمۇش بىلىمىگە ئىگە بولۇشى، ئۆتكۈر كۆزىتىش ۋە ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى ھەمدە كۈچلۈك بەدىئىي تەسىرلىنىش كۈچىگە، تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى كېرەك، شۇنداقلا ئوبراز شەكلى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تۇرمۇشقا بولغان تونۇشىنى ئىپادىلەش، يەنى «ھەقىقەتنى ئوبرازلاشتۇرۇش»[1] قابىلىيىتىگە ئىگە بولۇشى كېرەك، مانا بۇ خىل تەرىبىيە يازغۇچىنىڭ بىر قەدەر يۇقىرى بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ماكسىم گوركىي ئەينى ۋاقىتتا، «ئۆزلىرىنى تەربىيىلەنگەن ئادەمگە ئايلاندۇرۇشنى ئويلىغان يازغۇچىلار ھەممىنى ئۆگىنىش كېرەك»[2] مول مەدەنىيەت، تارىخ بىلىملىرىگە ۋە ھازىرقى زامان تۇرمۇش بىلىملىرىگە ئىگە بولۇشى كېرەك، ئۆز مەملىكىتى ئەدەبىياتى ۋە چەت ئەل ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى بىلىشى كېرەك، ھەتتا، «ئەدەب، ئاستىرونوم ۋە سىلسار، بىئولوگ ۋە ماشىنىچى، ئېنژېنېر ۋە پادىچى قاتارلىقلارنىڭ ئىشلىرىنى بىلىشى كېرەك. ئەگەر ھەممىنى بىلىپ كېتەلمىگەن تەقدىردىمۇ، ئىمكان قەدەر كۆپرەك بىلىشى كېرەك» دېگەنىدى.[3] بەزىلەر ئۇنىڭدىن قانداق قىلغاندا يېزىشىنى ئۆگەنگىلى بولىدۇ؟ دەپ سورىغاندا، ئۇ، قىسقىچە قىلىپ «كۆپرەك كىتاب ئوقۇش كېرەك، سىلەردىن كىمكى شۇ يولنى، يەنى يازغۇچىلىق يولىنى تاللىغانكەن، ئۇ ھەممىدىن ئاۋۋال ئەدەبىياتنى، ئەدەبىيات تارىخىنى ۋە تېپلارنى يارىتىش تارىخىنى تەتقىق قىلىشى كېرەك»[4] دەپ جاۋاب بەرگەنىدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەدەبىنىڭ بىر قەدەر ياخشى بەدىئىي تەربىيىگە ئىگە بولۇشىدىكى مۇھىم شەرتلەر ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچىدىن، سەنئەتنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىنىڭ ئۆز ئارا تەسىرى ۋە بىر - بىرىنى ئۆرنەك قىلىشىغا دىققەت قىلىش كېرەك. سەنئەتنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىنىڭ ئورتاقلىقى بار، شۇنداقلا يەنە ئۇلارنىڭ ھەر قايىسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار، بۇ ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىكلەر ھەر قايسى سەنئەت تۈرلىرىنى پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، بەزى تەرەپلەردە ئۇلارنىڭ ئازدۇر - كۆپتۇر تەسىر كۆرسىتىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىدۇ. «شېئىردا رەسىم بار، رەسىمدە شېئىر بار»، ياكى «شېئىر ئاۋازسىز رەسىم»، رەسىم «شەكىللىك شېئىر» دەيدىغان گەپلەر بار، مانا بۇلار شېئىر ۋە رەسىمدىن ئىبارەت خاراكتېرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىل سەنئەتنىڭ ئۆز ئارا چوڭقۇر تەسىرىنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىن ئومۇملاشتۇرۇلۇشىدۇر. سەنئەتنىڭ مەلۇم بىر تۈرى باشقا بىر تۈرنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۇ يېڭىچە ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلغانلىقى، يېڭى مەنىۋى مۇھىتنى چۈشىنىپ يەتكەنلىكى ئۈچۈن، بۇ خىل سەنئەتتە مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە يېڭى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ كونا توساقلارنى بۆزۈپ تاشلاپ، يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىش مۇمكىن. ئىلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى بەزى خەتتاتلار ئۇسسۇل سەنئىتىگە ھەۋەس قىلغان، بەزى رەسساملار ئوپېرا سەنئىتىگە ھەۋەس قىلغان، شائىرلار رەسىم ۋە مۇزىكىغا ھەۋەس قىلغان، ئۇلار بۇلاردىن ناھايىتى زور ئىلھام ئالغان، ئۆزلىرىنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى ئاشۇرغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يارىتقان بەدىئىي ئەسەرلەر يېڭى قىياپەتكە كىرىپ، بىر قەدەر يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيىگە يەتكەن، چەت ئەل يازغۇچىلىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ شۇنداق، پېرسى. بىش شېللى «ئىسلام قوزغىلىڭى» دېگەن ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە: «مۇزىكا تەربىيىسىنى ئالغان قەلب، ئەگەر بۇ خىل قاپىيە ۋە ۋەزىننى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرالىسا ۋە ئۇنى بىر - بىرىگە ماس كەلتۈرەلىسە، ئۇ چاغدا ئىنتايىن ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم سادا پەيدا قىلىدۇ، مەن بۇ جەھەتتە بەكمۇ مەستانىمەن» دېگەنىدى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بەدىئىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەم سەنئەتنىڭ باشقا تۈرلىرى بىلەن كۆپرەك ئۇچراشسا، ئۇ جەزمەن ئۆزىنىڭ بەدىئىي جەھەتتىن تەربىيىلىنىشىنى بېيىتالايدۇ ۋە ئۆستۈرەلەيدۇ. سەنئەتنىڭ باشقا تۈرلىرى بىلەن كۆپرەك ئۇچرىشىش يازغۇچىنىڭ خاراكتېرىنى يېتىلدۈرۈپ، ئۆتكۈر بەدىئىي تەسىرلىنىش ئىقتىدارىنى چىنىقتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى يازغۇچىنىڭ سەنئەت ھەۋىسى

---

① ماكسىم گوركىي: «ياش يازغۇچىلار بىلەن سۆھبەت»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى، 311 - بەت.

② «پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈيۈشمىسى مەركىزىي كومىتېتى ئىجرائىيە كومىتېتى ئىتتىپاقلار تەھرىر جەمئىيىتى ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلەلەر توغرىسىدا زەربدار يازغۇچىلار بىلەن سۆھبەت»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى، 243 - بەت.

③ «كالتە پەملىك ۋە يىراقنى كۆزلەرلىك توغرىسىدا»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى، 81 - بەت.

④ «پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈيۈشمىسى مەركىزىي كومىتېتى ئىجرائىيە كومىتېتى ئىتتىپاقلار تەھرىر ھەيئىتى ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلەلەر توغرىسىدا زەربدار يازغۇچىلار بىلەن سۆھبەت»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى، 293 - بەت.

نى، سەنئەتنىڭ باشقا تۈرلىرىدىن مول ئوزۇقلۇق ماتېرىيال ئېلىشىنى، ئۇلارنىڭ بەزى ئىپادىلەش ماھارىتىنى ئۆگىنىشى ۋە ئۆزلەشتۈرۈشىنى ھەر تەرەپلىمە يېتىلدۈرىدۇ. بۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ناھايىتى چوڭ پايدىسى بار.

ئۇچىنچىدىن، ئەدەبىي ئەسەر «ئىجادىيەت» دېيىلىدىكەن، ئۇنداقتا يازغۇچىلار ئەلۋەتتە ئالدىنا قىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىرلىكتە يېڭى نەرسىلەرنى ئىجاد قىلىشى كېرەك، بەدىئىي ماھارەت جەھەتتە بۇسۇپ ئۆتۈش ۋە يېڭىلىق يارىتىشى كېرەك. دەۋر ئىلگىرىلەۋاتقانلىقى، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ ۋە بېيىپ بېرىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ بېيىشى ۋە راۋاجلىنىشى كېرەك، ئەلۋەتتە، شۇنداق ئېيتىشقىمۇ بولىدۇكى، بىر پارچە ئەسەرنىڭ بەدىئىي ھاياتىي كۈچىگە ئىگە بولۇشى، ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۇنىڭدىكى بەدىئىي ماھارەتكە باغلىقتۇر. بىر پارچە مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەر ئادەتتىكى بىر ئىلمىي ماقالىغا قارىغاندا تېخىمۇ زور تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە بولىدۇ. ئىدىيە جەھەتتە زور ئېنىقلىق ۋە زور قايىل قىلىش كۈچى بېرەلەيدۇ»① بۇنداق بەدىئىي ئۇنۇمگە يېتىشنىڭ مۇھىم بىر ھالقىسى پىشقان بەدىئىي ماھارەتكە ئىگە بولۇشتۇر، بەدىئىي ماھارەت دېگىنىمىزدە، ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋاستىلىرىنى پىششىق قوللىنىش دەرىجىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، تىل ئىشلىتىش، تىپىك ئوبراز يارىتىش، سىيۇژېتنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ھەر خىل ئەدەبىي ژانىرلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىگەللەش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يازغۇچىلاردىن باش قاتۇرۇپ ئەجىر سىڭدۈرۈشنى، كۆڭۈل قويۇپ تاللاش، تاۋلاشنى تەلەپ قىلىدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن كىشىلەرگە بەدىئىي ھوزۇر بېغىشلىغىلى، كۆچلۈك تەسىر قوزغىغىلى بولىدۇ.

ماكسىم گوركىي ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى ماھارەت مەسىلىسىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ «ئىجادىيەت ماھارىتىنى جەزمەن بىلىش كېرەك، بىر ئىشنىڭ ماھارىتىنى بىلىش ئاشۇ ئىشنىڭ ئۆزىنى بىلگەنلىكتۇر.» يازغۇچىلار «كۆپ نەرسىلەرنى كۆرۈشى، كۆپ نەرسىلەرنى ئوقۇشى كېرەك، بەزى نەرسىلەرنى تەسەۋۋۇر قىلىشى كېرەك، ئەمما ئىشلىمەكچى ئىكەن، جەزمەن قابىلىيەت بولۇشى كېرەك، ۋەھالەنكى، قابىلىيەتكە پەقەت ماھارەتنى تەتقىق قىلغاندىلا ئېرىشكىلى بولىدۇ»② دېگەنىدى، شۇڭا ئالدىنقىلار ۋە زامانىمىزدىكى مۇنەۋۋەر يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيەت ماھارىتىنى ئۆگىنىش بىزنىڭ ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋىلىكى، بەدىئىيلىكىنى ئۆستۈرۈشىمىزدىكى مۇھىم مەسىلىدۇر.

ئۇلۇغ ئەدىلەردە ئۆتكۇر، چوڭقۇر كۆزىتىش ئىقتىدارى ۋە ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى، كۈچلۈك بەدىئىي تەسىرلىنىش ئىقتىدارى، مول تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارى ھەمدە ناھايىتى يۇقىرى دەرىجىدىكى بەدىئىي ئىپادىلەش ئىقتىدارى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئىقتىدارلىرى ئاساساندىن چۈشكەن ئەمەس، بەلكى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىزدىنىش، چىنىقىش، ئۇستازلارنىڭ سەمىمىي تەربىيىسى ۋە مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ ئىلھام بېرىشى ئارقىسىدا تەدرىجىي مەيدانغا كەلگەن.

دېمەك، يازغۇچىنىڭ تەربىيىلىنىشىدە ئەڭ مۇھىمى تۇرمۇش، ئىدىيە ۋە بەدىئىي ماھارەتتىن ئىبارەت. تۇرمۇش — ئاساس، ئىدىيە — روھ، بەدىئىي ماھارەت بولسا ئىپادىلەش ۋاستىسى بولۇپ، بۇ ئۈچى ھەم مۇناسىۋەتلىك ھەم پەرقلىق، بۇلار تەڭ دەرىجىدە ئەمەس، بەلكى ئاساسلىق ۋە قوشۇمچىلىق ھەمدە سالماق جەھەتتە پەرقلىنىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى دۇنيا قاراشتۇر. ئەمما توغرا، ئىلغار دۇنيا قاراشلا بولۇپ، تۇرمۇش جۇغلانمىسى ۋە زۆرۈرىي بولغان بەدىئىي تەربىيىلىنىش ۋە ماھارەت بولمىغاندا، يەنىلا مۇنەۋۋەر يازغۇچى بولغىلى بولمايدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى 5 - ئاي نەشرى.
2. گوركىي: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى.
3. ئابلەت ئۆمەر: «ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە دائىر ئاساسىي بىلىملەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى.
4. «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى»، بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تۈزگەن، 1993 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

---

① ماكسىم گوركىي: «روسىيە ئەدەبىيات تارىخى» 1 - بەت.

② «شائىرلار مەجمۇئەسى، توغرىسىدا»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى، 42 -، 43 - بەتلەر.

يارالمىش ئەپسانىلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما مۇلاھىزە

ئەنۋەر سەمەت غەربىي*

قىسقىچە مەزمۇنى: مىفولوگىيە (ئەپسانەشۇناسلىق) تەتقىقاتى بۈگۈنكى دۇنيا ئىلىم - پەن ساھەسىدە قىزىق نۇقتىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بۇ ماقالىدە، ئالتاي ئەپسانىلەر سىستېمىسىنى دەۋر قىلغان ھالدا ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان دۇنياۋى بەش چوڭ ئەپسانىلەر سىستېمىسى ئىچىدىكى يارالمىش (ئالەم ۋە ئادەمنىڭ يارىتىلىشى) ئەپسانىلىرى ھەققىدە سېلىشتۇرما مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：神话研究已成为当前世界上学科领域中的热点之一。本文围绕阿尔泰神话系统对公认的世界五大神话系统，中的创世神话进行比较研究。

Abstract: The research on mythology has become one of a hot topics in the field of science nowadays in thes world . In ths article, according to Altay mythology system, the writer made a comparative study about the originate mythology in the acknowledged five world-famous mythologies.

مەدەنىيەتلىك مەرىپەت دەۋرىدىكى ئىنسانىيەت ئۆزلىرىنىڭ نىسبەتەن ئالغا كەتكەن ئەقىل - پاراسىتى، ئالاق - تۇيغۇلىرىغا يارىشا يۇقىرى سەۋىيىلىك ماددىي مەدەنىيەت سەمەرىلىرى ۋە روھىيەتلىك ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى مەھسۇلاتلار، جۈملىدىن دىن، سەنئەت، ئەدەبىيات، پەلسەپە... لەردىكى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈۋاتقان ۋە شۇ يول ئۈستىدە ئىزدىنىۋاتقان پۈرسەتلەردە، ئۆز روھىيەت ئالىمىنىڭ ئەڭ ئېتىبارلىق ھالەتلىرىنى بىلىشتە، روشەنكى يېراق قەدىمكى دەۋرلەرنىڭ بىر دىنىي روھىي مۇجەسسەملى بولغان ئەپسانە ۋە ئەپسانىۋى ھېكايىلەرگە مۇراجىئەت قىلماقتا. شۇڭا بۇ ئەپسانىلەر ئېتىبارلىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشىنى غايىۋىلەشتۈرگەن شەكىلدە ئىپادىلەپ بەرگەندىن سىرت، ئېتىبارلىق دەۋردىن باشلانغان ئىنسانىنىڭ ئۆز ۋۇجۇدى ۋە ئالەم ھەققىدىكى ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىشىنىڭ يوللىرىنى (ھەقىقىي ھالەتتە بولمىسىمۇ) بىزگە كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئەپسانىلەر ئېتىبارلىق دەۋرلەردىكى تەبىئەتلەشتۈرۈلگەن، ئادەملەشتۈرۈلگەن ئىلاھلار ياكى ئىلاھلاشتۇرۇلغان تەبىئەتنى تەسۋىرلەشتە ئەڭ ئېتىبارلىق شەكىل بولۇش بىلەن ئۆزاق ئەسىرلىك مۇساپىغا ئىگە شەكىلدۇر.

---

* ئەنۋەر سەمەت غەربىي: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئاسپىرانتى.

ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇش نۇقتىسىدىن شۇ-
نى ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئەپسانە تارىختىن بۇرۇنقى
دەۋرلەردە، ئىنسانىيەت بىرىنچى قېتىم ئۆز مەۋ-
جۇتلۇقىنى تونۇپ يەتكەندىن كېيىنلا پەيدا بولۇشقا
باشلىغان. سۆزلىزاتسىيە (Civilization) نىڭ ئەڭ
مۇھىم ئىچكى ئامىلى بولغان كوللېكتىپ ئاڭ ۋە
كوللېكتىپ ئىرادە بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرىكى
ئەڭ ئىپتىدائىي ئەپسانىلەر روشەنكى، ئىپتىدائىي
ئىنسانلارنىڭ ئاددىي تىل ماتېرىياللىرى ۋە ئاددىي
تەپەككۇرى ئاساسىدىكى «مەنتىقسىز» تەسەۋۋۇر-
لىرىنىڭ ۋە ھەيرانلىققا تولغان خىياللىرىنىڭ مەھ-
سۇلىدۇر. ھەقىقىي ئەپسانىلەر ئىنسانلارنىڭ ئۇر-
تاق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ خاتىرىسىدۇر. ئۇ ساپ
ئەقىل ئۈستىگە تۈرغۇزۇلغان كاتېگورىيىسى بىلەن
قارىمۇ قارشى بولۇپ، بىزنى ئۆزىمىزنىڭ ئەڭ
ئىپتىدائىي ھالەتلىرىگە قايتا تىل، روھ، ئەنئەنە
ھەمدە دىندىن ھالقىغان ئالاقىلىشىش ۋاستىسى
بىلەن تەمىنلىگەن. «ئەپسانە» سۆزىنىڭ پەيدا بو-
لۇشىمۇ بۇ نۇقتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. «ئەپسا-
نە» گرېك تىلىدىكى «Mythos» دىن كېلىپ چىق-
قان بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ يىلتىزى بىولغان
«Mu» «غۇدۇڭشىماق، يەنى ئېغىزدىن ئاۋاز چې-
قارماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. غەرب
ئالىملىرىدىن فرېدرىخ ماكس مۇللىر
(Friedrich Max Müllir 1823—1900) - يىللار)
نىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ساھەسىدە ئېلىپ
بارغان تەتقىقاتلىرى ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇش
مەسىلىلىرىنى ماھىيەت تەرەپتىن ئېچىپ بېرىدۇ.
ئۇنىڭ قارىشىچە «تىلنىڭ تەرەققىياتى بىلەن ئى-
سانىڭ ئىدىيىسى ۋە روھنىڭ تەرەققىياتى ماھە-
يەتتە ئوخشاش بىر جەريانىنىڭ ئىككى تەرىپى بو-
لۇپ، بىز بىر مىللەتنىڭ ئىپتىدائىي تىلىدىن-شۇ
مىللەتنىڭ قەدىمكى تەپەككۇرى، ئېتىكىسى، مە-
دەنىيىتى ۋە دىنىنى بىلەلەيمىز... تىلنىڭ شەكىل-
لىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئۇچ تارىخىي باسقۇچنى
بېسىپ ئۆتكەن. بىرىنچى باسقۇچ بولسا، «سۆز-
نىڭ شەكىللىنىش دەۋرى» دۇر. ئىككىنچى باسقۇچ
بولسا، «تىل ئوخشاش بولمىغان تىل سىستېمىلە-
رىغا ئايرىلغان دىئالېكتلىشىش دەۋرى» دۇر. ئۇ-
چىنچى باسقۇچ بولسا، «ئەپسانە دەۋرى» ياكى «
ئەپسانىلەر شەكىللەنگەن دەۋر » دۇر①. مۇللىر
يەنە مەشھۇر «تىل كېسەللىكى تەلىماتى» نى ئوتتۇ-
رىغا قويۇپ ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى چۈشەن-
دۈرىدۇ. دەرۋەقە، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تىل
قابىلىيىتى ئۇلارنىڭ تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر قابى-
لىيەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىپ-
تىدائىي تىل ھازىرقى زامان تىللىرىدەك ئىنتايىن
ئابستراكتلاشقان ئەمەس، بەلكى يۇقىرى دەرىجىدە
كونكرېت ئۇقۇمغا ئىگە. شۇڭا ئىپتىدائى تىل مە-
لۇم مەۋجۇتلۇقنى ئىپادىلىگەندە، شۇ ئۇقۇمنى ئوبـ
يېكتلاشتۇرغان، ئەمەلىي گەۋدىلەشتۇرگەن ۋە ئۇ-
نىڭغا مەلۇم «خاراكتېر»لارنى يۈكلىگەنلىكىدىن
گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ. ئەپسانىلەر يارىتىلغان ئا-
شۇ دەۋرلەردە ھەربىر سۆز، مەيلى ئۇ ئىسىم بول-
سۇن ياكى پېئىل بولسۇن، ھەممىسىنىڭ مەلۇم
جىنسىلىق رولى بار بولغان ۋە ئىنتايىن قوپال
ھەمدە مۇرەككەپ بولغان، مەزمۇنىمۇ مول بولۇپ،
ئەسلى ئۇقۇمدىن تاشقىرى تۇرغان نەرسىلەرنىمۇ
ئىپادىلەپ بەرگەن! ئىپتىدائىي ئىنسانلار نەزەردە
قۇياشنىڭ پاتقانلىقى ئاددىي ھادىسە ئەمەس، بەلكى
ئۇنىڭ قېرىپ كەتكەنلىكى ياكى ئۆلۈپ كەتكەنلىكى
ھېسابلانغان. قۇياشنىڭ چىقىشىمۇ ئاددىي ھادىسە
ئەمەس، بەلكى بىر گىگانت ۋە پارلاق ئىلاھنىڭ
ياكى بىر ئادەمنىڭ چىقىپ كەلگەنلىكى ھېسابلا-
غان. يەنە مۇللىرنىڭ پىكرىچە: مەلۇم مەنىدىن
ئېيتقاندا، قەدىمكى ئەپسانىلەردىكى ئىلاھلار ۋە ئە-
لاھلارغا دائىر ھېكايىلەرنىڭ ھەممىسى سۆزلەر-
نىڭ جىنسىلىشىشى، يەككىلىشىشى ۋە ئەمەلىي
گەۋدىلىشىشى يەنى ئادەملەشتۈرۈلۈشىدىن كېلىپ
چىققان.

ئەپسانىلەرنىڭ ماھىيەتلىك ئەرەپلىرىدىن قا-
رىغاندا، ئەپسانىلەر بىلەن ئىپتىدائىي دىنلار زىچ
مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئۆز-
لىرى ۋە ئالەم ھەققىدىكى ئېتىقاد-تۇسىنى ئالغان
قاراشلىرى ئەپسانىلەرنىڭ تۈپرىقى بولغان ۋە ئە-
پسانىلەرنىڭ تارقىلىشىغا سەۋەب بولغان. ھالبۇ-
كى، ئەپسانىلەر (مۇكەممەللەشكەن قەدىمكى ئە-
پسانىلەر) ئۆز نۆۋىتىدە ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ

دەستۇرى ۋە يەنمۇ يۇكسىلىشى بولغان. شۇ سەۋەبتىن، ئەپسانىلەردىكى ئىلاھلار ئىپتىدائىي دىنلارداكى چوقۇنۇلغۇچى ئىلاھلار بولغان. شۇڭا ئەپسانىلەردىكى ئىلاھلار بىلەن ئىپتىدائىي دىنلاردىكى ئىلاھلار تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتىدۇر. مەسىلەن ئالايلۇق، ئولۇمپىس (Olympus) تېغىدىكى زېۋىس (Zeus) يېتەكچىلىكىدىكى ئىلاھلار قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ ھەم دىنلىرىدىكى ئىلاھلىرى ھەم ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلاردۇر. مىسىر ئەپسانىلىرىدىكى قۇياش ئىلاھى را (Ra) جەمەتىدىكى توققۇز ئىلاھ ئۆز نۆۋىتىدە قەدىمكى مىسىر دىنىلىرىدىكى ئىلاھلاردۇر، باشقا سىستېمىدىكى ئەپسانىلەر ھەققىدىمۇ شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

قەدىمكى زامان ئەپسانىلىرى مەزمۇن جەھەتتىن كۆپ تەرەپلەرگە چېتىلغان. ئەپسانىلەرنىڭ سىرتقى شەكلى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات قەدىمگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق ئىچكى قۇرۇلمىسى ئاساسىي جەھەتتىن بىر دەك بولۇپ كەلگەن. شۇنداق بولغانىكەن، ھەرقانداق بىر ئەپسانە دىنىي ھەقىقەتلەر بىلەن خۇراپاتلىقنىڭ بىرىكمىسى ھەمدە ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئالەمگە بولغان چۈشەنچىسى بىلەن قورقۇش، ئەيمىنىش تۇيغۇلىرىنىڭ بىرىكمىسىدۇر.

ئۆزىنى قورشاپ تۇرغان تەبىئەتنىڭ سىرلىرى ھەققىدە گۈدەك تەسەۋۋۇرلاردا بولغان ۋە تۇرلۇك تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن قورقۇپ تۇرغان ئىپتىدائىي ئىنسانلار يارانقان ئەپسانىلەر بەزى پەرقلىرى بولۇشىغا قارىماي، يەنىلا نۇرغۇن ئورتاقلىقلارنى ئۆزلىرىدە نامايان قىلىدۇ. بۇنداق ئورتاقلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان تىل، روھىيەت، ئوخشاپ كېتىدىغان فىزىئولوگىيىلىك، پسىخىكىلىق تەرەققىيات ھەم ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ نىسبەتەن تەڭ نىسبەتلىك قەدىمى ۋە بۇنداق نىسپىي پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى، ئۇسۇلى، سۇبلىزاتسىيىگە كىرىش دەرىجىسىدىكى ئىلگىرى - كېيىنلىكى شۇنداقلا باشقا تەسىر مۇناسىۋەتلىرىنى بىلمىز، ئەلۋەتتە. يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن دۇنيادا ئارىلىقى ئىنتايىن يىراق بولغان ماكانلاردا ئوخشاپ كېتىدىغان ئەپسانىلەر تېماتىكىسى (موتىفى) مەۋجۇت بولغان. ئەپسانىلەر تېماتىكىسىنىڭ ھەرقايسى مىللەت ۋە قەۋملەر ئارىسىدىكى بۇنداق ئوخشاشلىقى ئىككى تۈرلۈك سەۋەبنىڭ داۋىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ. ئەسلىم ساھەسىدە بۇ ئىككى سەۋەب ئىككى خىل ئىلمىي نەزەرىيىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولىدى. ئۇلار تارقىلىش تەلىماتى ۋە پاراللېل تەرەققىيات نەزەرىيىسىدۇر.

تارقىلىش تەلىماتى تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەپسانىلىرى مەدەنىيىتى ئالغا كەتكەن بەزى ئەپسانە مەنبەلىرىدە ئىجاد قىلىنىپ، ئاندىن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا تارقالغان. ھەقىقەتەن بەزى ئەھۋاللار بۇ نەزەرىيىنىڭ قىممىتىنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، گىلگامېش (Gilgamesh) ئەپسانىسىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان قاپارتما نەقىشلەرنىڭ جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى قەدىمكى خارابىلەردىن تېپىلىشى، تولتېكلار (Toltecs) ۋە ئازتېكلار (Aztecs) قۇرغان شەھەرلەردە ياپونىيەنىڭ گۈلدانلىرىنىڭ بايقىلىشى، ... ۋەھاكازالار. بۇنداق دەلىل - ئىسپاتلار ئەپسانىلەرنىڭ خۇددى باشقا ئىدېئولوگىيە تارماقلىرىغا ئوخشاش كۆچمەنلەر، سودا - تىجارەت ۋە ئۇرۇش - جىدەللەر ۋاسىتىسى ئارقىلىق تارالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. لېكىن مۇنداق قىسمەنلىك ئارقىلىق بارلىق ئەپسانىلەرنى بىر ياكى بىر قانچە مەنبەدە پەيدا بولۇپ، باشقا يەرلەرگە تارقالغان، دەپ قاراش ئەقىلگە تازا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. يەنە مەسىلەن، قەدىمكى زامانلاردا دۇنيادىكى كۆپ قىسىم خەلقلەردە توپان ئەپسانىسى، ئالەمنىڭ يارىلىشى ۋە تۇپراقتىن ئادەمنىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر مەيدانغا چىققان. بۇلارنىمۇ يۇقىرىقى نەزەرىيە بويىچە بىر تەرەپ قىلىشقا بولمايدۇ.

ئەلۋەتتە، ئەپسانە بولسا ئىنسانىنىڭ ئۆز مەقسىتى، قورقۇنچلىرى ۋە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنىڭ قىممىتىگە قارىتا تەبىئىي ھالدا پەيدا بولغان، مول تەسەۋۋۇر شەكلىنى ئالغان بەدىئىي ئىپادە. ئىنسان جىسمانىيىتى پۈتۈن يەر يۈزىدە ھەتتاكى ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن بېرى ئوخشاش، روھىي ۋە ئەقلىي

لمي پائالىيەت باسقۇچلىرى، ئۇزى ۋە ئالەم ھەققىدىكى تۆپكى قاراشلىرى ئاساسەن بىرىدەك. ئۇنىڭ ئۇستىگە بېسىپ ئۆتكەن ئىجتىمائىي تەرەققىيات باسقۇچلىرى نىسبەتەن ئىلگىرى - ئاخىر بولسىمۇ، بىراق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تەرەققىيات شەكىللىرىدە چوڭ پەرق يوق دېيەرلىك. يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۆپەيلىدىن ئەگەر ئەپسانىلەر ھەققەتەن ئىنسان روھىيىتى ۋە قەلبىنىڭ ئىپادىسى بولغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇلار مۇھىم بولغان ئىپادىلەر ھامان ھەرىىر ماكاندا پەيدا بولىدۇ. مانا مۇشۇنداق قاراشلار ئاساسىدا ئەپسانىلەر توغرىسىدا پاراللېل تەرەققىيات نەزەرىيىسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى زۆرۈر ۋە ئېھتىياجلىقتۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، مەسىلىنىڭ تۈگۈنى ئەپسانىلەرنىڭ ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن بىر رايوندىن يەنە بىر رايونغا قويۇلۇشى تەبىئىي ئالدى بىلەن دۇنيانىڭ يارىلىش ۋە ئادەمنىڭ يارىتىلىش تېمىلىرىغا بېغىشلانغان. ئەپسانىلەرگە پەيدا بولۇش زېمىنى بولۇپ بەرگەن ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ مەركىزلىك ئېتىقاد شەكلى «تەبىئەت كۈچلىرىنى ئىلاھلاشتۇرۇش» (يەنى «ئانىمىزم — ھەممىدە روھ بار نەزەرىيىسى») بولغاچقا، ئىپتىدائىي ئىنسان ئەجدادلىرىنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە تۇتقان ئەڭ مۇھىم پوزىتسىيىسى «ئەتراپىدىكى شەيئىلەرنى مۇقەددەسلەشتۇرۇش، ئىلاھلاشتۇرۇش» بولغان. شۇڭا بىز بۈگۈنكى كۈندە قەدىمكى ئىپتىدائىي دىنلاردىن ۋە ئۇلارنىڭ سەنئەتلىك شەكلى بولغان ئەپسانىلەردىن كائىنات جىسىملىرىنى ئۇزۇنغە نام قىلغان ئىلاھلارنى كەڭ كۆلەمدە ئۇچرىتالايمىز. ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئىلاھ دەپ قارىغان تەبىئەت جىسىملىرى (ماھىيەتتە بۇنداق ئىلاھلار مەۋجۇت بولمىسىمۇ) ئىپتىدائىي دىن ۋە ئەپسانىلەرنى چۈشىنىشكە يېتەرلىكتۇر.

سېلىشتۇرما ئەپسانەشۇناسلىقىنىڭ مەقسىتى بويىچە يارالمىش ئەپسانىلىرى ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش ئىپتىدائىي ئەجدادلىرىمىزنىڭ دۇنيا قارىشىنى چۈشىنىشتىلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئۇزۇن مەۋجۇتلۇقىمىز ۋە مەۋجۇتلۇقىمىزنىڭ قىممىتى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشتىمۇ كۆپ ئەھمىيەتكە ئىگە. بىز مەلۇم بىر مىللەت ياكى خەلقتە مەلۇم بىر خىلدىكى ئەپسانىلەرنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقى، ئەڭ روشەن ۋە ئەڭ مەپتۇنكار شەكىلدە ئىپادىلەپ بېرىلدى. ۋەھالەنكى، ئەپسانىلەر بىلەن ئىنسانلار-نىڭ ئىچكى مۇناسىۋەتلىرىگە جاۋاب بېرىش، ئۇنى چۈشىنىش ھەمدە يورۇتۇش ئۇچۇن مەدەنىيەت ھال-قىغان سېلىشتۇرما ئەپسانە تەتقىقاتىنى ئېلىپ بې-رىشقا كۆچلۈك ئېھتىياج ۋە زۆرۈرىيەت تۇغۇلدى.

شۇنىسى ئېنىقكى، ئىپتىدائىي ئىنسانلار تۇن-جى قېتىم ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى تونۇپ يېتىشكە باش-لىغان ۋاقىتتا ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۆزلىرى تۇرغان كائىناتنىڭ پەيدا بولۇش سىرلىرى توغرىسىدا پىكىر قىلىشقا باشلىغان. تەبىئەت كۈرىنىڭ تېپىزلىق ۋە گۈزەللىك دەۋرىدە ئىنسانلار ئىجاد ئەتكەن ئەپسانىلەر شۇنىڭ ئۇچۇن ئالدى بى-لەن دۇنيانىڭ يارىلىش ۋە ئادەمنىڭ يارىتىلىش تېمىلىرىغا بېغىشلانغان. ئەپسانىلەرگە پەيدا بولۇش زېمىنى بولۇپ بەرگەن ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ مەر-كەزلىك ئېتىقاد شەكلى «تەبىئەت كۈچلە-رىنى ئىلاھلاشتۇرۇش» (يەنى «ئانىمىزم — ھەممىدە روھ بار نەزەرىيىسى») بولغاچقا، ئىپتى-دائىي ئىنسان ئەجدادلىرىنىڭ تەبىئەت ھادىسىلە-رى ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە تۇتقان ئەڭ مۇھىم پوزىتسىيىسى «ئەتراپىدىكى شەيئىلەرنى مۇقەددەسلەشتۇرۇش، ئىلاھلاشتۇرۇش» بولغان. شۇڭا بىز بۈگۈنكى كۈندە قەدىمكى ئىپتىدائىي دىن-لاردىن ۋە ئۇلارنىڭ سەنئەتلىك شەكلى بولغان ئەپ-سانىلەردىن كائىنات جىسىملىرىنى ئۇزۇنغە نام قىلغان ئىلاھلارنى كەڭ كۆلەمدە ئۇچرىتالايمىز. ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئىلاھ دەپ قارىغان تەبىئەت جىسىملىرى (ماھىيەتتە بۇنداق ئىلاھلار مەۋجۇت بولمىسىمۇ) ئىپتىدائىي دىن ۋە ئەپسانىلەرنى چۈ-شىنىشكە يېتەرلىكتۇر.

سېلىشتۇرما ئەپسانەشۇناسلىقىنىڭ مەقسىتى بويىچە يارالمىش ئەپسانىلىرى ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش ئىپتىدائىي ئەجدادلىرىمىزنىڭ دۇنيا قارىشىنى چۈشىنىشتىلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئۇزۇن مەۋجۇتلۇقىمىز ۋە مەۋجۇتلۇقىمىزنىڭ قىممىتى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشتىمۇ كۆپ ئەھمىيەتكە ئىگە. بىز مەلۇم بىر مىللەت ياكى خەلقتە مەلۇم بىر خىلدىكى ئەپسانىلەرنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقى،

يەنە باشقا مىللەت ياكى خەلقلەردە شۇ خىلدىكى ئېپسانىلەرنىڭ بولمىغانلىقىغا ئىشىنەلمىسەكمۇ، بەـ راق يارالمىش ئېپسانىلىرى ۋۇجۇدقا كەلمىگەن مىللەت ياكى مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايمىز. چۈنكى ئىنسانلا بولىدىكەن، ئۇ ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆزى ۋە مۇھىتى ھەققىدە، ئۆزىنى تەربىيىلەۋاتقان تەبىئەت ھەققىدە ئويلىنىشتىن، تەسەۋۋۇرلۇق ئوبرازلارنى يارىتىشتىن مۇتلەق خالـ لىي تۇرمايدۇ. دەرۋەقە تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلەـ دىن بىر قىسىم مىللەتلەرنىڭ ئېپسانىلىرى يوقـ لىپ كەتكەن ياكى باشقا مىللەتلەر ئېپسانىلىرى بىلەن سىڭىشىپ كەتكەن. «ھەرقايسى مىللەتلەر ئېپسانىلىرىنىڭ سىستېمىلىشىشى (ئېپسانىلەر سىستېمىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى) مەلۇم جەھەتـ لەردىن سۈنئىزاتسىيە تەركىبلىرىنىڭ پەيدا بو ـ لۇشقا باشلىغانلىقى ياكى سۈنئىزاتسىيە دەۋرىگە قەـ دەم قويۇشنىڭ مەھسۇلىدۇر.»② شۇنداق قىلىپ ئايرىم مىللەتلەرنىڭ ئېپسانىلىرى شۇ مىللەتلەرـ نىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتلىرى ۋە قانداشلىقى سەۋەبلىك ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ، ئېپسانىلەر توپى ياكى سىستېمىسىغا ئايلانغان. ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرى ھامان بىر تۈركۈم ئېپسانىلەر سىستېمىسىغا ئىگە. بۇ يەردە توختالماقچى بولغان مەسىلىنىڭ تۈگۈنىدىن ئىبارەـ قاندا ھەرقانداق بىر ئېپسانىلەر سىستېمىسى ئالدى بىلەن يارالمىش ئېپسانىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالماي مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتتۇق.

يارالمىش ئېپسانىلىرى ئەڭ روشەن ئىپتىدائـ ئىي خاراكتېرنى ئالغان بولۇپ، يەنە نوقۇل ئىپتىـ دائىي دىن ئاساسىدىكى يارالمىش ئېپسانىلىرى بەـ لەن ھازىرقى زامان دىنلىرىدىكى يارالمىش قىسـ سەلىرىنى مەلۇم جەھەتتىن پەرقلەندۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. ھازىرغىچە مۇكەممەل ياكى مۇكەممەلـ رەك سىستېما بولۇپ شەكىللەنگەن مىسىر ئېپسا ـ نىلىرى سىستېمىسى، گرېك ئېپسانىلىرى سىستېـ مىسى، شىمالىي ياۋروپا ئېپسانىلىرى سىستېمـ سى، جۇڭگو ئېپسانىلىرى سىستېمىسى، پارس ئېپسانىلىرى سىستېمىسى، ھىندى ئېپسانىلىرى سىستېمىسى، ئالتاي ئېپسانىلىرى سىستېمىسى، يەھۇدى ـ ئىسرائىل ئېپسانىلىرى سىستېمىسى قاـ تارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە يارالمىش ئېپسانىلىرى ئەڭ گەۋدىلىك ۋە يارقىن ئورۇندا تۇرىدۇ. ھالبۇـ كى ئىسلام دىنى ۋە خرىستىئان دىنلىرىنىڭ دەسـ تۈرلىرىدىكى ئالەم ۋە ئىنسانىنىڭ يارىلىشىغا ئائىت بايانلار (بۇددا دىنى بۇنىڭدىن نىسبەتەن مۇستەسـ نا) شۇ دىنلار تەرىپىدىن ھەقىقەت، دەپ قارىلـ دۇ. شۇڭا بۇ نۇقتىدا تارىخىي يىلتىزىنى ئېنىقلاش ئاساسىدا يارالمىش قىسسىلىرى توغرىسىدا تەھلىل ئېلىپ بېرىش تولىمۇ ئەھمىيەتلىكتۇر.

بىز تۆۋەندە يارالمىش ئېپسانىلىرىنىڭ ئىنسا ـ نىيەتكە ئورتاق بولغان ماھىيىتى ئاساسىدا، ئۇلاردا ئەكس ئېتىپ تۇرغان ئىچكى تەرتىپ، ئورتاق ۋە خاس بولغان يارالمىش مۇتىفلىرى، شۇ ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئالەم قاراشلىرى ۋە ھايات قاراشلىرى توغرىسىدا تەھلىل ئېلىپ بارىمىز.

ئالدى بىلەن يارالمىش ئېپسانىلىرى ئۇستىدـ كى سېلىشتۇرما تەھلىلدە ئالەمنىڭ يارىلىشى ۋە ئادەمنىڭ يارىلىشى توغرىسىدا نىسپىي چەك بەلگـ لەپ بېرىش زۆرۈر. شۇ ئاساستا يارالمىش ئېپسا ـ نىلىرىدىكى:

A: ئالەم شەكىللىنىشتىن بۇرۇنقى ھالەت.

B: يارانقۇچى ئىلاھ (ياكى ئىلاھلار) نىڭ ئە ـ زەلىيىتى.

C: ئالەمنىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغۇچى ماددا.

D: ئالەم يارىلىشىنىڭ ئىچكى تەرتىپى.

E: بوشلۇقتا ئالەم يارىتىش مۇتىفى.

F: سۇ يۈزىدە ئالەم يارىتىش مۇتىفى.

G: ئالەمنىڭ يارىلىشىدىكى خاسلىق ۋە ئور ـ تاقلىق ئامىللىرى.

H: ئادەمنىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغۇچى ماددا.

I: ئىلاھلارنىڭ جەڭگى ـ جىدەللىرى ئىچىدە ئالەم ۋە ئادەمنىڭ يارىلىش ئېپىزوتى قاتارلىقلار ئۇستىدە نۇقتىلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزىمىز.

1. ئالەم شەكىللىنىشتىن بۇرۇنقى ھالەت

ئىلىم - پەن قاراشلىرى بويىچە، «ئالەم ماددىي دۇنيا بولۇپ، ئۇ ئىنسان ئېڭىغا تايانماي مەۋجۇت بولىدىغان ئوبيېكتىپلىقتۇر. ئۇ ئۇزلۇكسىز ھەرىكەت ۋە تەرەققىيات ئىچىدە تۇرىدۇ. زامان نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئىپتىدائى (باشلىنىشى) ۋە ئىنتىھاسى (ئاخىرلىشىشى) يوقتۇر. ماكان نۇقتىسىدىن ئۇنىڭ چەك - چېگىرىسى يوقتۇر. ئالەم بولسا ھەم كۆپ خىللىق ھەم بىردەكلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپ خىللىقى ماددىي جەھەتتىكى ئىپادىلىنىش شەكلىنىڭ كۆپ خىللىقىدا، بىردەكلىكى بولسا ئۇنىڭ ماددىيلىقىدا ... پۈتۈن ئالەمدە سامان يولى سىستېمىسىغا ئوخشاش يۈلتۈزلار سىستېمىسىدىن نەچچە مىلياردى بار بولۇپ، ھەربىر سىستېما يۈز مىلياردلىغان تۇرغۇن يۈلتۈزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىغىچە ئىنسانىيەت كۆزىتەلىگەن ئەڭ يىراق ئالەم جىسمى بىزدىن ئون مىليارد نۇر يىلى يىراقلىقتىدۇر.»③ مانا مۇشۇنداق چەكسىز ئالەم ھەققىدىكى تولۇق ۋە ھەقىقىي بىلىم ھازىرغا قەدەر ئىلگىرىلەش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان بىر پەيتتە، بۇندىن 20 — 30 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ئىنسانىيەتنىڭ گۆدەكلىك دەۋرىدە ئالەم ھەققىدىكى تونۇشلىرىنىڭ چەكلىك بولۇشى، تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ ئاجايىپ - غارايىپ بولۇشى ۋە ئەملىيەتتىن خېلىلا يىراقلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. روشەنكى، ئىپتىدائىي ئىنسانلار نەزەرىدىكى ئالەم ئۇلارنىڭ كۆزۈش، ئاڭلاش ۋە ھېس قىلىش دائىرىسىدىكى شەيئىلەر، جۈملىدىن قۇياش، ئاي، يۈلتۈز، بۇلۇت، يامغۇر، قار، چاقماق، گۈلدۈرماما، ھايۋانات، دەل - دەرەخ، تاغ - دەريا ... لار بولۇپ، بۇلاردىن تاشقىرى تۇرغان شەيئىلەر، ھەتتا ئۇلار كۆرۈپ، ئاڭلاپ، سېزىپ تۇرىدىغان شەيئىلەر ئىچىدە يوشۇرۇنغان ماھىيەت ئۇلار ئۈچۈن يەنىلا بىر تېپىشماق، تېپىشماق بولغاندىمۇ ئۇلاردا قورقۇنچ، سۈر بەستىش، ۋەھىمە ۋە شادلىق قوزغايدىغان تېپىشماق ئىدى. ئىنسانغا خاس بولغان تۇرلۇك روھىي پائالىيەتلەر مەسىلەن، مۇھەببەت، نەپرەت، سېغىنىش، ئەسلەش، غەزەب، چۈش كۆرۈش ... كە ئوخشاشلار ئۇلار ئۈچۈن تېخىمۇ سىرلىق تۇيۇلغان. ھەممىمىزگە مەلۇمكى، ئەقىل ئارقىلىق جاۋابقا ئېرىشەلمىگەن سىر ۋە تېپىشماقلارغا رەئاللىقتىن تاشقىرى تۇرىدىغان تەسەۋۋۇرلار بىلەن جاۋاب بېرىش ھەممە ئىنسانغا ئورتاق ماھىيەتتۇر. ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان كائىنات توغرىسىدا ئۆزاق ئىيالارنى سۈرۈشكەن گۆدەك (ئەقلىي تەرەققىيات جەھەتتىن) ئىنسان ئەجدادلىرى ئۆزلىرى يولۇقۇۋاتقان تۇرلۇك ھادىسىلەرگە، شەيئىلەرگە سۇبيېكتىپ جەھەتتىن روھ ئاتا قىلىپ، «ھەممە دە روھ بار» ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئۆز مەۋجۇتلۇقىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىپ تۇرغان شەيئىلەردە ئىلاھىي خىسلەت بار، دەپ قارىدى.

ئىلىم - پەن كەشپىياتلىرى ۋە پەرەزلىرى ئىسپاتلىدىكى، پۈتكۈل ئالەم شەكىللىنىشتىن ئىلگىرى كائىنات تۇمان ھالىتىدە بولۇپ، (1775- يىلى كانت قۇياش سىستېمىسىنىڭ پەيدا بولۇشىغا دائىر «تۇمانلىق قىياس» تەلىماتىنى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويدى. شۇندىن كېيىن 40 نەچچە خىل تەلىمات بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ھەممىسى ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل قىلىنغىنى يوق.④) بۇ تۇمان ھالىتىدىكى ماددىلار ئۆزاق ئېرالىق بىرىكىش، توپلىنىش، گەۋدىلىشىش جەريانىدىن كېيىن ئالەم جىسىملىرىغا ئايلانغان ۋە مۇئەييەن سىستېمىلاردا ئۆز ھەرىكەتلىرىدە بولغان. ھالبۇكى، ئىپتىدائىي ئىنسان ئەجدادلىرىنىڭ نەزەرىدىكى ئالەم پەقەت ئۆزلىرى ياشاۋاتقان زېمىن ۋە زېمىننى ئوراپ، يېپىپ تۇرغان ئاسمان بوشلۇقى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئالەمنىڭ پەيدا بولۇ-

شى توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى تولىمۇ چەكلىك بولغان. شۇنداق بولسىمۇ، ئەپسانىلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى بولغان يارالمىش ئەپسانىلىرى خېلى روشەن دەرىجىدە بۇ ھەقىقەت تەركىبىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن.

ھەرقايسى مىللەتلەر ئەپسانىلىرى ياكى يىلتىزداش مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان ئەپسانىلەر سىستېمىسىدىكى ئالەمنىڭ يارىلىشىغا ئائىت بۆلەكلىرىدە ئالەمنىڭ يارىلىشىدىن بۇرۇنقى ھالەت تۇرلۇك تەسەۋۋۇرلاردا گەۋدىلىنىدۇ.

يارالمىش ئەپسانىلىرىدە ئالەم يارىلىشتىن ئاۋۋالقى ھالەت توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلاردا ئاز ساندىكى ئەپسانىلەردىن باشقا كۆپىنچىسىدە بىر ياكى بىرنەچچە ئىلاھ ئوبرازى مەۋجۇت. ئىلاھ ئوبرازى مەۋجۇت بولمىغانلىرىدا بىرەر گىگانت ئادەم، بىرەر تۆخۈم، بېلىق ۋە دەرەخكە ئوخشاش ئۆزىدىن كۆپەيمەي ياكى يىتىلمەي ئىقتىدارى بار بولغان شەيئىلەر ئوبرازى بار. «ئالەم يارىلىشتىن بۇرۇنقى تۇمان ۋە قاراڭغۇلۇق، زۇلمەت، پاتقاق، چىلىق، ئۆزى يالغۇز زېرىككەن بىر ئادەم ياكى مەلۇم زىددىيەت توقۇنۇشىغا قەدەم باسقان ئىلاھلار» بارلىق يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى ئالەم يارىلىشتىن بۇرۇنقى ھالەت ھەققىدىكى ئورتاق بىر تەسۈردۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، دۇنيانىڭ يوقتىن بار قىلىنىشى ياكى ئەسلى مەۋجۇد شەيئىلەردىن بەرپا قىلىنىشى — يارالمىش ئەپسانىلىرىنىڭ مەنبەسى مەسىلىسىنى چۈشىنىشتىكى مۇھىم بىر نۇقتىدۇر. دەرۋەقە كۆپىنچە ئەپسانىلەردە مەۋجۇتسىزلىق (Nonexistence) تىن مەۋجۇتلۇق (Existe+nce) قا ئۆتۈش تەسۋىرى ئاساسەن يوق دېيەرلىك. بىز بۇنى يەنىلا ئىپتىدائىي ئىنسانلار تەسەۋۋۇرىدىكى ئالەم چۈشەنچىلىرىدىن ۋە ئالەمگە بولغان تونۇشنىڭ چوڭقۇرلۇق دەرىجىسىدىن ئىزدەيمىز.

جۇڭگودىكى خەنزۇ مىللىتى ۋە خەنزۇ تىلىدا سۆزلىشىدىغان بىر قىسىم ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدە ئالەم يارىلىشتىن بۇرۇنقى ھالەت «ئەڭ دەسلەپتە پۈتۈن ئالەم قۇيقۇرۇق بولۇپ، ئاسمانۇ - زېمىن يوق ئىدى، ئەتراپ زۇلمەت قاراڭغۇ تۇمان بىلەن قاپلانغان ئىدى...» دېگەن بايانلار كۆپ ئۇچرايدۇ ⑤. خەنزۇلارنىڭ «پەنگۇنىڭ ئالەمنى يارىتىشى»، خانى مىللىتىنىڭ «تەڭرىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى»، «ئاسمان، يەر ۋە ئادەم»، ئاچاڭ مىللىتىنىڭ «جېپاما بىلەن جېمىما» قاتارلىق ئەپسانىلىرى ۋە بەيزۇ، بۇلاڭزۇ، توڭزۇ، پۇمى قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىنىڭ دەسلىپىدىلا يۇقىرىقى بايانلار بىردەك باشلىنىش قىلىنغان. شىمالىي ياۋروپا خەلقلىرىنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدىمۇ «ئالەم يارىلىشتىن ئىلگىرى ئاسمانۇ - زېمىن يوق بولۇپ، قۇيقۇرۇق بوشلۇق بار ئىدى...» دېيىلىدۇ⑥.

يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى ئالەمنىڭ يارىتىلىشىدىن بۇرۇنقى ھالىتى خەلقلىرى كۆز قارىشىدا «تۆت زات (تۆت تادۇ)» قارىشىغا مەركەزلەشكەن. قازاق خەلقىنىڭ يارالمىش ئەپسانىسى ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدىن قېلىپ پارچىلاردا «ئالەمنىڭ مەنبەسى سۇ، ئوت، تۇپراق ۋە شامالدۇر» دەيدىغان قاراش مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ خىل قاراش پۈتۈن ئالتاي خەلقلىرىنىڭ ئېتىقادىدىكى تۈپ يىلتىزدۇر.

دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، خېلى كۆپ ئەپسانىلەردە «دەسلەپ پۈتۈن دۇنيا سۇ بىلەن قاپلانغانىدى» دەپ تەسۋىر قىلىنغان. موڭغۇل، بەيزۇ، خانى، تۇزۇ مىللەتلىرىنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرى، فىنلاندىيە يارالمىش ئەپسانىسى، ياپونىيە يارالمىش ئەپسانىسى ... قاتارلىقلاردا ئالەم يارىلىشتىن ئىلگىرى پۈتۈن يەر يۈزىنىڭ چەكسىز بىر دېڭىز ئىكەنلىكىدەك تەسەۋۋۇر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئالتاي خەلقلىرىنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدىمۇ «ئالەم يارىلىشتىن ئىلگىرى پۈتۈن دۇنيا سۇ بىلەن قاپلانغان» دېگەن قاراش دۇنيانىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان قاراشنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت.

يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى دۇنيانىڭ ئەڭ

دەسلەپكى ھالىتى توغرىسىدىكى بايانلارنى مۇنداق ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

A: ئەڭ دەسلەپتە پۈتۈن كائىنات چەكسىز كەتكەن قاپ - قاراڭغۇ بوشلۇق (تۇمانلىق) ئىدى.

B: ئەڭ دەسلەپتە دۇنيا يۇزى سۇ (دېڭىز) ئىدى.

بۇ ئىككى خىل ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر ئەمەلىيەتتە ئىنسان قادىر بولالىغان ئەڭ يۇقىرى تەسەۋۋۇر شەكلى بولسا كېرەك. ۋەھالەنكى، يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى دۇنيانىڭ يارىلىشتىن بۇرۇنقى ھالىتى توغرىسىدىكى تەسۋىرلەردە بىر ياكى بىرقانچە ئىلاھنىڭ ۋە ياكى باشقا بىرەر جىسىمنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى بولسا ئورتاق يارالمىش مۇتىقىدۇر. قەدىمكى ئىنسانلار چۈشەنچىلىرىدە دۇنيانىڭ، ئادەمنىڭ يارىلىشى شۇنداق ئىلاھلار بىلەن باغلانغانكى، بۇنداق بىر ئىچكى سەۋەب ياكى بىرەر تۇرتكە بولماي تۇرۇپ يارىلىش پائالىيىتى مەلۇم بولۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەپسانىلەردىكى ئىلاھلار غايەت زور تەبىئەت كۈچلىرى (قۇياش، ئاي، يۇلتۇز، چاقماق، گۈلدۇرماما، بوران - چاپقۇن...) نىڭ ئىپتىدائى تەسەۋۋۇرلاردىكى ئاساسلاشتۇرۇلۇشىدۇر. يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلارنىڭ مۇنداق ماھىيەتلىك خاراكتېرى ئۇلارنىڭ يارىتىش پائالىيەتلىرى داۋامىدا ئايان بولىدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، ئىپتىدائى دىنلاردىكى ئىلاھلار بولسا يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلاردۇر. دۇنيا يارىلىشتىن بۇرۇنقى بوشلۇق ياكى چەكسىز سۇ يۈزىنى مەلۇم ماكان ۋە زامان چۈشەنچىسى بىلەن تولدۇرۇپ تۇرغان ئىلاھ ياكى ئىلاھلار توپى ئەپسانىلەردىكى دۇنيانىڭ يارالتۇچىلىرىدۇر. بۇ ئىلاھلار شۇنچىلىك كۆپكى، ئۇلار خاراكتېر جەھەتتىن خىلمۇ خىل، شەكلى، ھېس - تۇيغۇلىرىمۇ تۇرلۇك ھالەتلەردە ئىپادە قىلىنىدۇ. ھەتتا ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى نەق «ئىنسان خاراكتېرى» گە ئىگە. بۇ ئاشۇ كۆپ ئىلاھلارنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپىنى چۈشىنىشتە يېتەرلىكتۇر.

جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك يارالمىش ئەپسانىلىرى سىستېمىلاشقان ئىلاھلار (قارىشى) غا ئىگە ئەمەس. يارالتۇچى دەپ رىۋايەت قىلىنىدىغان پەنگۇ بولسا پۈتۈنلەي ئىلاھ، دەپ قارالمايدىغان، بەلكى يېرىم ئىلاھ، يېرىم ئادەم سۈپىتىدىكى بىر ئوبراز بولۇپ، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى دۇنيانىڭ يارىلىشىدىن بۇرۇنقى بىردىنبىر سەۋەبكار ۋە جانلىقتۇر. جۇڭگونىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەپسانىلىرىدىمۇ جېپىما، جېمىما (ئاچاڭ مىللىتى)، مىلوتو (ياۋزۇ مىللىتى) قاتارلىق ئىلاھلار ۋە ئادەم يارالتقان نۇيۋا (نۇيۋا خەنزۇ ئەپسانىلىرىدىن ھالقىپ، خەنزۇ تىلىدا سۆزلىشىدىغان نۇرغۇن مىللەتلەر ئەپسانىلىرىدە، كى ئىلاھقا ئايلانغان) بار. بىراق ئەڭ قەدىمكى ئەپسانىلەر دەپ قارىلىۋاتقان مىسىر ئەپسانىلىرى ناھايىتى مۇكەممەل بولغان ئىلاھلار تۈركۈمىگە ئىگە. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىلاھلار قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە جەمەت ھاسىل قىلغان. ئەڭ چوڭ ئىلاھ بولمىش را (Ra) نىڭ جەمەتىدىكى بوشلۇق ئىلاھى شۇ (Shu)، ھاۋا - يېغىن ئىلاھى تېفنۇت (Tefnut)، زېمىن ئىلاھى گېب (Geb)، ئاسمان ئىلاھى نۈت (Nut)، ھايات - مامات ئىلاھى ئوسىرىس (Osiris)، ئىسىس (Isis)، قۇرغاقچىلىق - گۈلدۇرماما ئىلاھى سېت (Set)، ئۆلۈم ئىلاھى ئانۇبىس (Anubis)، ھورۇس (Horus)، نېفتىس (Nephytis)، دەريا ئىلاھى خاپى (Hapi) قاتارلىق ئىلاھلار دۇنيا يارىلىشتىن ئىلگىرى چەكسىز بوشلۇقتا ئىلاھلار دۇنياسىنى ئىدارە قىلىپ تۇرغان، دەپ تەسۋىر قىلىنىدۇ.

قەدىمكى يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلار سىستېمىسى تېخىمۇ مۇكەممەل بولغان بولسىمۇ، بىراق، بۇ ئەپسانىلەر سىستېمىسى ئىچىدە دۇنيا يارىلىشتىن ئىلگىرى بۇ بىر تۈركۈم ئىلاھلار بارمۇ - يوق، دېگەن نۇقتا ئېنىق ئەمەس. قەدىمكى پارس ئەپسانىلىرىدە دۇنيا يارىلىشتىن ئاۋۋالقى

دەۋرلەردە كائىناتتا ياخشىلىق ئىلاھى ئاھۇرا مازدا بىلەن يامانلىق ئىلاھى ئاھرامان (Ahura Mazda And Ahriman) مەۋجۇت بولغاندى، دەپ قەيت قىلىنىدۇ. ئوندىن باشقا، قەدىمكى ئىرانلىقلار ئۆزلىرىنىڭ جىسمانىيىتى ۋە روھىيە-تى، ھەتتا ئالەمنىڭ ئالتۇن، ياغاچ، سۇ، ئوت، تۆپراق قاتارلىق بەش زات بىلەن باغلايدىغان قا-راشلارغا ئىگە بولغان.

قەدىمكى بابىللىقلارنىڭ يارالمىش ئەپسانىسى «ئېنۇرما - ئېلىش» (Enurma — Elix) تە تەس-ۋىرلىنىشىچە، ئىپتىدائىي ئەجداد ئاپسۇ (Abusu) ۋە تېئامات (Te'amat) ھەمدە ئۇلار يارىتقان ئىلاھلار دۇنيا يارىلىشتىن ئىلگىرى ئا-لەمنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئىكەن. شۇ چاغقىچە كا-ئىناتتا ئىلاھلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزلۇكسىز جەڭگى-جىدەللەر بولۇپ تۇرغانىكەن. قەدىمكى ھىندىستان-نىڭ يىگانە دەستۇرى «ۋېدا» (Veda) غا ئاساسلا-نغاندا دۇنيانى يارىتىش پائالىيىتىنى ئېلىپ بارغۇ-چى گىگانت بۇرشا (Bursha) ئالەم شەكىللىنىش-تىن ئىلگىرىلا مەۋجۇتمىش.

ئالتاي خەلقلىرىنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدە تەسۋىر قىلىنىدىغان ئىلاھ بولمىش «تەڭرىلەر» (بۇ بىرقانچە تەڭرى بەزىدە «ئۈلۈگۈن»، دېيىل-سە، يەنە بەزىدە چوڭراق ئاسمان جىسىملىرى نا-مى بىلەن ئاتىلىدىغان تەڭرىلەرمۇ مەۋجۇتتۇر.) نىڭ ئىچىدە دۇنيا يارىلىشتىن ئىلگىرىكى زامان-لاردا بىر ياكى بىرنەچە تەڭرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەق-قىدىكى خاتىرىلەر بولمىسىمۇ، بىراق دۇنيانى يا-راتقان تەڭرى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر بۇ ئەھۋالنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ. (رادلوفنىڭ ئالتاي-لىقلار ئارىسىدا ئېلىپ بارغان ئىلمىي تەكشۈرۈش-لىرى داۋامىدا توپلىغان يارالمىش ئەپسانىلىرى بىر «تەڭرى» نىڭ پائالىيىتى بىلەن باغلىنىپ كې-تىدۇ).

يۇقىرىقىدەك ئىلاھلار ئوبرازىدىن باشقا، يا-رالمىش ئەپسانىلىرىدە دۇنيا يارىلىشتىن ئاۋۋال بىر بېلىق، بىر تۇخۇم ۋە ياكى كەركىدان قاتار-لىق ھايۋانلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. جۇڭگو ئەپسانىلەر سىستېمىسىغا تەۋە بىر قىسىم مىللەتلەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدە يۇقىرىقى-دەك ھايۋانات مەنبەچىلىكى قاراشلىرى خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئىپتىدائىي ئەجدادلار تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ قىسمەن قالدۇقلىرى سۆپىتىدە بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن يارالمىش ئەپسانىلىرى ئىچىدە ئالەم يارىلىشتىن بۇرۇنقى ھالەت توغرى-سىدا قىلىنغان تەسەۋۋۇرلاردا ناھايىتى چوڭ دا-دىللىق، شۇنىڭ بىلەن بىرگە خېلى يۇقىرى دەرە-جىدە مەنتىقسىزلىق بار. بۇ مەنتىقسىزلىق (ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئېڭىدا ئەكس ئەتكەن دۇ-يانىڭ دەسلەپكى ھالىتى توغرىسىدىكى ئېنىقسىز-لىق) بولسا دۇنيانى يارىتىش تەسەۋۋۇرلىرىدىن ئىلگىرى ئۇنىڭغا ئىلاھلار تۇرىدىغان ئاسمان - زېمىن، تاغ - دەريا ۋە دېگىز قاتارلىق مۇئەييەن ماكان، دۇنيا ياكى يارىتىشقا سەۋەب بولغۇچى جىسىم بېسىپ ئۆتكەن ئۇزاق زامان مۇساپىسى، مەلۇم ئېنېرگىيە مەنبەسى ياكى جانلىقنى ئورۇن-لاشتۇرۇپ قويۇش ھادىسىسىدىن ئىبارەت. ئېھ-تىمال بۇ — قەدىمكى ئىنسان ئەجدادلىرىنىڭ ئالەم ھەققىدە قىلغان تەسەۋۋۇرلىرى بىلەن ئەق-لىي تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ بىر خىل ئىپادىسى بولسا كېرەك.

2. يارىتقۇچى ئىلاھنىڭ ئەزەلىيىتى (قۇدرىتى)

روشەنكى، ئىلگى قەدىمگە تەۋە يارالمىش ئەپسا-نىلىرىدىكى يارىتقۇچىلار ئىلاھلاردۇر، ياكى كەم دېگەندە ئىلاھىي خىسلەتكە ئىگە مەلۇم بىر جانلىق ياكى نەرسىدۇر. يارالمىش ئەپسانىلىرىدە دۇنيانى يارىتقان ئىلاھ تۇۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل قۇدرەت-كە ئىگە.

A: قۇدرەتلىك بىر ئىلاھ.

بۇ كۆپىنچە بىر ئىلاھلىق دىنلاردىكى ئىلاھ

بولۇپ، ئۇ ئىلاھنىڭ ئىپتىداسى ۋە ئىنتىهاسى يوق. ئۇنىڭ تۇرۇۋاتقان ماكانى ئىنسان ئەقلىدىن تاشقىرى بولۇپ، جۇغراپىيىلىك مەنىدىكى ماكان چۈشەنچىسىگە تەڭ ئەمەس. ئۇ ئىلاھ ئەزەلدىن مەۋجۇت بولۇپ، چەكسىز ئالەمدە ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتتە (خاهىشتا) تۇرلۇك شەيئىلەرنى يارىتىدۇ. ئۇ يارالقان ئالەم ئەپسانىلەردە دېيىلىۋاتقان دۇنيادىن كۆپ هالقىپ كېتىدۇ. ئۇ بارچە كائىناتنى ئۆز خاهىشى بويىچە مۇتلەق يوقلۇقتىن بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ۋە خالىسا مەۋجۇتسىزلىققا ئايلاندۇرىدۇ. ئىسلام دىنى ۋە خرىستىئان دىنلىرىدا دېيىلىۋاتقان ئىلاھ مۇشۇ خىل خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، بۇ «تەۋرات» (Old Testment) نىڭ «دۇنيانىڭ يارىلىشى» بابىدا ۋە «قۇرئان» ئىچىدە كى سەھىپىلەردە تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

B: مەلۇم بىر ئىلاھ ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئىلاھلار.

كۆپىنچە يارالمىش ئەپسانىلىرىدە تەسۋىرلەنگەن مەلۇم بىر ئىلاھلار بىر جۇپ ئىلاھتىن ئاپىرىدە بولغان ئىلاھلاردۇر. مىسىر ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلارنىڭ ھەممىسى قۇياش ئىلاھى رانىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، را (Ra) شۇ بىلەن تېغىنۇتنى «ئايال زاتىغا مۇھتاج بولماي» ئاپىرىدە قىلغانىكەن. شۇنىڭ بىلەن تېغىنۇتتىن گېب ۋە نۇت تۇغۇلغانىكەن. گېب بىلەن نۇتتىن ئوسىرىس، ئوسىرىس، نېفتىس ۋە سېتلار تۇغۇلغانىكەن. ئىسىس بىلەن ئوسىرىستىن ھورۇس تۇغۇلغان، ئوسىرىس بىلەن نېفتىستىن ئانۇبىس تۇغۇلغانىكەن. شۇنداق قىلىپ «قۇياش شەھىرىدىكى توققۇز ئىلاھ» نىڭ جەمەتى شەكىللەنگەنىكەن⑦. قەدىمكى بابىلون ئەپسانىسى «ئېنۇرما - ئېلىش» تە تەسۋىرلەنگەن ئابۇسۇ بىلەن تېئامات ئىگە قەدىمكى ئىلاھلار ئەجدادلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىلىشىپ كەتكەن سۇيىدىن نۇرغۇن ئىلاھلار پەيدا بولغان ۋە بۇ ئىلاھلار كېيىن ئانۇبىس بىلەن تېئاماتقا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن. ئەپسۇسكى، مەزكۇر ئەپسانىدە ئانۇبىس بىلەن تېئاماتنىڭ قۇدرىتى سۇزۇلمىگەن⑧. شىمالىي ياۋروپانىڭ دۇنيانىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى ئەسىرى «ئېددا شېئىرلىرى» (Poetic Edda) دە تەسۋىرلەنگەن يارالتۇچى ئىلاھلار بولسا ئىلاھلار دۇنياسى «ئاسكارد» (Askard) نىڭ ھۆكۈمرانى ئودىن (Odin) نىڭ ئەۋلادلىرىدۇر⑨. فىنلاندىيە خەلق ئېپوسى «كالىۋالا» («Kalevala») دا يارالتۇچى ئىلاھ بولسا مەلۇم بىر ئىلاھنىڭ يۇزى ئېچىلمىغان قىزى ئەكەن⑩. ياپونىيىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەسىرى بولغان «ياپونىيە خاتىرىلىرى» ("Chroniclis of Japan — Kojiki") دىكى يارالتۇچى ئىلاھلار بولسا ئىزاناگى (izanagi) بىلەن ئىزانامى (izanami) بولۇپ، ئۇلار بىرلىشىپ 35 ئىلاھنى ئاپىرىدە قىلغان ۋە شۇندىن كېيىن دۇنيانىمۇ ئاپىرىدە قىلغانىكەن⑪. پارس ئەپسانىلىرىدىكى ياخشىلىق ئىلاھى ئاھۇرامازدا بىلەن يامانلىق ئىلاھى ئاھرىمان ئەسلى قوشكېزەك ئاكا - ئۇكىلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ كىمدىن تۇغۇلغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

دۇنياغا مەشھۇر يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، دۇنيا يارىلىشتىن ئىلگىرى تارتانۇس (Tartanus) دېگەن بىر ئۆڭكۈرده قاراڭغۇ زۇلمەتتىن نۇرغۇن قىزلار پەيدا بولغان، ئۇلاردىن ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغىنىنىڭ ئىسمى ۋېنۇس (Venus) بولۇپ، ئۇ مۇھەببەت ئىدى. ئۇ قانداق پەيدا بولغان، بۇنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. ئۇ باشقىلاردىن ئۇلۇغ بولۇپ، ئۇ ئەڭ بۇرۇن ياشىغان ۋە ھازىرمۇ ياشىماقتا. بۇندىن تاشقىرى زۇلمەتتىن ئېلىپۇس (Elipus) تۇغۇلغان. يەنە كائوس (Chaos) تۇغۇلغان. شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئوغلى ھېمىرا (Hemera) تۇغۇلغان. يەنە شۇ قاراڭغۇ زۇلمەتتىن ئاسمان ئىلاھى ئاتا ئۇرانۇس (Uranus) ۋە زېمىن ئىلاھى ئانا گەيىيا (Gaea) تۇغۇلغان. ئولىمپىس تېغىدىكى زېۋىس ھۆكۈمرانلىقىدىكى بارلىق ئىلاھلار ئەنە شۇ ئۇرانۇس بىلەن گەيىيانىڭ بالىلىرىدۇر.

خۇددى ئادەمگە ئوخشاش جىنىس پەرقىنىڭ بولۇشى، تۇغۇلۇشى، ئۆلۈشى ۋە نىكاھلىنىشى، ئىنسانىي ھېس - تۇيغۇلىرىنىڭ بولۇشى — يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلارغا ئورتاق بولغان خۇسۇسىيەتتۇر. بۇنداق خۇسۇسىيەتلەر ئەپسانىلەردىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە ئىلاھلار-

نىڭ ماھىيىتىنى، پەقەت ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە شەيئىلەرنى ئادەملەشتۈرۈشى ۋە ئۇلارنى يەنە ئىلاھىي دەرىجىگە كۆتۈرۈش جەريانىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى يەنە مەلۇم نۇقتىدىن ئىسپاتلايدۇ.

C: مەنبەسى ئېنىقسىز بىر تۈركۈم ئىلاھلار.

يەنە بىر قىسىم يارالمىش ئېپسانىلىرىدىكى ياراتقۇچى ئىلاھلارنىڭ ئەزەلىيىتى (قۇدرىتى) ئېنىقسىز بولۇپ، ئۇلار تۇغۇلمىغان بەلكى تەبىئىي پەيدا بولغان (ياكى پەيدا قىلىنغان) ئىلاھلاردۇر. يەنى بۇ ئىلاھلار كۆپىنچە مەلۇم تەبىئەت ھادىسىسى ياكى شەيئىنىڭ نەق ئۆزى بولۇپ، تەبىئەت ئىلاھىچىلىقىنىڭ مەھسۇلى بولغان بۇنداق ئىلاھلار ئالىتاي خەلقلىرىنىڭ ئېپسانىلىرىدە مەۋجۇتتۇر. ئالىتاي خەلقلىرىنىڭ ئېپسانىلىرىدىكى كۆك تەڭرى، يەر تەڭرى، كۈن تەڭرى ۋە ئاي تەڭرىلەر ماناۋۇشۇ خىلدىكى ئىلاھلاردۇر. يۇقىرىقى ئىككى تۈركۈمدىكى ئىلاھلاردىن باشقا بارلىق ئىلاھلار مۇشۇ تېپقا تەۋە بولۇپ، بۇلارنى ئىنسانىي خاراكتېرى ئاجىزراق، تەبىئىيلىكى كۈپرەك ئىلاھلار، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

D: يېرىم ئىلاھ، يېرىم ئادەم خاراكتېرىدىكى ياراتقۇچى.

يېرىم ئىلاھ، يېرىم ئادەم خاراكتېرىدىكى بۇنداق ئىلاھلارمۇ بەزى ئېپسانىلەردە دۇنيانىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغۇچىلار سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. جۈڭگو ئېپسانىلىرىدىكى پەنگۇ مانا مۇشۇنداق خاراكتېردىكى ياراتقۇچىدۇر. ئېپسانىدە ئېيتىلىشىچە، پەنگۇ زۇلمەت پاتقاق ئىچىدە 18 مىڭ يىل ئۇخلىغان ۋە ئويغانغاندىن كېيىن يارىتىش پائالىيىتىگە كىرىشكەن. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن ساپ ئىلاھلىق خۇسۇسىيىتىنى كۆرۈش تەس. يەنە نۇيۋا بىلەن فۇشىلارمۇ يېرىم ئىلاھ ۋە يېرىم ئادەملىك خۇسۇسىيەتنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان، ھەمكارلىشىپ دۇنيا ياراتقان ئېپسانىۋى ياراتقۇچىلاردۇر. ھىندى ئېپسانىلىرىدىكى ياراتقۇچى ئىلاھنىڭ ئەسلى تەبىئىتى ئادەم بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئۆزىدە ئىلاھلىق خىسلەتلىرىنى ھازىرلىغان. باشقا ئىلاھلار دۇنيانى ياراتقاندا گىگانت ئادەم بۇرشانى ماتېرىيال قىلغانىدى⑫.

قازاق خەلقىنىڭ يارالمىش ئېپسانىسىدە يارىتىقۇچى ئىلاھ جاساغان ھەم يېرىم ئىلاھ ھەم يېرىم ئادەم خىسلەتلىك بولۇپ، مەزكۇر ئېپسانىدە ئۇنىڭ قانداق بارلىققا كەلگەنلىكى ھەققىدە ئۇچۇر يوق.

بىز يۇقىرىقى تىپلاردىن باشقا، بىر قىسىم يارالمىش ئېپسانىسىدە غايەت زور بېلىق، بۇقا، تۇخۇم ۋە دەرەخ قاتارلىقلارنىڭ يارىلىشقا سەۋەبچى بولغان ئىلاھىي خىسلەتلىك ئوبرازلار ئىكەنلىكىدەك ماھىيەتنى كۆرەلەيمىز. دەرۋەقە، ئېپسانىلەرنىڭ ئىپادىلەش شەكلى بارلىق شەيئىلەر ئادەملەشتۈرۈلگەن، ھەمدە بارلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ ھەممىسى ئادەملەشتۈرۈلگەن مۇناسىۋەتلەرگە ئايلاندۇرۇۋېتىلگەنلىكىدەك ئىنتايىن ئالاھىدە خاراكتېرگە ئىگىدۇر. ئېپسانىلەردىكى ياراتقۇچى ئىلاھلارنىڭ كۆپرەك ئادەم خاراكتېرىگە ئىگە قىلىنغانلىقىدەك تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسىدىن، ئېپسانىلەرنىڭ ئىنسانلار مەدەنىيىتى ئىچىدە ئۆسۈپ چىقىشى — خاراكتېرىنىڭ پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان بىر دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمىسىمۇ كېرەك.

3. دۇنيانىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغۇچى ماددا كۆز قارىشى

ئىپتىدائىي ئىنسانلار دۇنيانىڭ يارىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك تەسەۋۋۇرلىرىدا، ئۆزلىرى توقۇغان ئېپسانىلىرىدە دۇنيانىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغان ماددا (خام ماتېرىيال) نى ئىزتتا قالدۇرمىدى. شەرق ۋە غەرب ئېپسانىلىرىدە ئالەمنىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغۇچى ماددا كۆز قارىشىدا چوڭ پەرق بار. ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى خەلقلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىدا ئوت، تۇپراق، سۇ ۋە

شامالدىن ئىبارەت «تۆت زات» دۇنيانىڭ ئەسلى ماھىيەتلىك ماددىسىدۇر. ۋەھالەنكى، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئەپسانىلىرى ۋە پارس ئەپسانىلىرىدە ئوت، سۇ، شامال، تۈپراق ۋە مېتال (ئالتۇن) دىن ئىبارەت «بەش زات» كۆز قارىشى دۇنيانىڭ ماددىي مەنبەسى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلارنىڭ مەركىزىدۇر. غەرب ئەپسانىلىرىدە شەرق ئەپسانىلىرىگە ئوخشىمىغان ھالدا، دۇنيانىڭ ماددىي مەنبەسى كۆز قارىشى سىستېمىلاشمىغان. شۇنداقتىمۇ تۈرلۈك ئەپسانىلەردە تەسۋىر قىلىنغان يارىلىشقا ئاساس بولغۇچى ماددا قاراشلىرىنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈپ كۆرسىتىش مۇمكىن:

A: ئىلاھلار گەۋدىسىدىن دۇنيانىڭ ئاپىرىدە بولۇشى.

ئىلاھلار گەۋدىسىدىن دۇنيانىڭ ئاپىرىدە بولغانلىقى ھەققىدىكى يارالمىش ئەپسانىلىرى روشەنكى، تەبىئەت ئىلاھچىلىقى كۆز قاراشلىرىنىڭ مەھسۇلىدۇر. چۈنكى بۇ خىلدىكى ئەپسانىلەردە ئەسلى تەبىئەت خاراكتېرلىك ئىلاھلار ياكى تەبىئەت جىسىملىرى، ھادىسىلىرىگە تەققاسلانغان ئىلاھلار ئەسلىدىنلا تەبىئەتنىڭ ئۆزى بولسىمۇ، ئۇلار ئەپسانىۋى تەسەۋۋۇرلار ۋاستىسىدە زامان جەھەتتىن ئىلگىرىكى ھالەتكە ئۆتكۈزۈلگەن ياكى مەۋجۇتلۇقى ئىلگىرى سۈرۈلگەن. يەنە شۇ تەسەۋۋۇرلار يارىدىمىدە بۇ ئىلاھلار پارچىلىنىپ، دۇنيادىكى ئاسمان - زېمىن ۋە ئۇلار ئارىسىدىكى شەيئىلەرنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ قايتىلانما ھالىتى سۈپىتىدە بىر قىسىم يارالمىش ئەپسانىلىرىنىڭ غولىنى تەشكىل قىلغان. بىز بۇنداق تىپتىكى ئەپسانىلەردىن، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئانىمىستىك قاراشلىرى يىلتىزىدا كۆكلەپ چىققان تەبىئەت ئىلاھچىلىقىنىڭ ئەينەن كۆرۈنۈشىنى كۆرگەندەك بولىمىز.

قەدىمكى مىسىر ئەپسانىلىرى بۇ تىپتىكى ئەڭ روشەن مىسالغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ. قۇياش ئىلاھى شەھىرىدىكى باش ھۆكۈمران ئىلاھ را «ھېچ قانداق ئايال زاتنىڭ مۇھتاج بولمايلا» ئوغۇل شۇ ۋاقىت تېغىنۇتنى ئاپىرىدە قىلىدۇ. مىسىر ئېھرامىلىرىغا سىزىلغان ئەپسانىۋى سۈرەتلەردىن مەلۇم بولىدۇكى، قۇياش شەھىرىدىكى رادىن كېيىنكى مەككىز ئىلاھ بولسا قوشكېزەك ئىلاھ ئوغۇل - قىزلىرىنىڭ ھەم ئاكا - سىڭىل ھەم ئەر - خوتۇن بولۇشتەك قالايمىقان نىكاھ مۇناسىۋىتىدىن پەيدا بولغان ئىلاھلاردۇر. مىسىر ئەپسانىلىرىدە شۇنداق بىر ئېپىزوت بار. يەنى، قۇياش ئىلاھى را ئۆزىنىڭ ئوغۇل نەۋرىسى بولغان زېمىن ئىلاھى گېب بىلەن قىز نەۋرىسى بولغان ئاسمان ئىلاھى نۇتنىڭ مەخپىي نىكاھلىنىشىپ يۇرگەن يېرىدىن بايقاپ قېلىپ، قاتتىق غەزەپلىنىدۇ ۋە دەرھال ئوغلى شۇنى ئەۋەتىپ توي كارۋىتى ئۈستىدىكى ئاكا - سىڭىلىنى ئايرىۋېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ياپ - يەر شەكىل زېمىن بىلەن كۆپ - كۆك ئاسمان ئوتتۇرىدا مەڭگۈلۈك تەبىئىي بوشلۇق شەكىللىنىدۇ. شۇ بولسا بۇ ئاشىق - مەشۇق ئىلاھلار ئوتتۇرىسىدا چاقناپ تۇرغان يۇلتۇزلارنى ئاسمان سەتھىدە كۆتۈرۈپ رۇپ تۇرىدۇ. قىزى نۇتنىڭ گەۋدىسى چەكسىز كېڭىيىپ ئاسمانغا چۆگىيىدۇ⑬.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، مىسىر ئەپسانىلىرىدە دۇنيانىڭ ئەسلىسى ئىلاھ نۇت بىلەن ئىلاھ گېب. نىڭ بەدىنىدۇر. خەنزۇلارنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى پەنگۇ ئۆزىنى قۇربان قىلىپ دۇنيانىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغان قەھرىماندۇر. «پەنگۇ پانقاق ئاستىدا 18 مىڭ يىل ئۇخلاپ يانقاندىن كېيىن ئويغىنىپ قارىسا ئەتراپ قاپ - قارانغۇ ئىكەن. ئۇ تىمىسقىلاپ يۈرۈپ بىر خاسىيەتلىك پالتىنى تېپىپتۇ ۋە ئۇنى كۈچەپ بىر چېپىپتىكەن لاي شۇ ھامان يېرىلىپتۇ. يېنىك ۋە سۈزۈك ھاۋا ئاستا - ئاستا يۇقىرىغا كۆتۈرۈلۈپ ئاسمان بىنا بوپتۇ، تۆۋەنگە ئولتۇرۇشقان ئېغىر قىسمىدىن زېمىن پەيدا بوپتۇ... پەنگۇ ئۆلۈش ئالدىدا بەدىنىنى تۇرلۈك - تۇمەن نەرسىلەرگە ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ. ئۇنىڭ سول كۆزى قۇياشقا، ئوڭ كۆزى ئايغا، چاچ- سالقالىرى يۇلتۇزغا، نەپىسى شامال ۋە بۇلۇتقا، ئاۋازى گۈلدۈرماما ۋە چاقماققا، پوت - قوللىرى تاغ ۋە تۈزلەڭلىككە، قېنى دەريا - ئۆسىمتەڭگە، تومۇرى يولغا، مۇسكۇلى تۈپراققا، تېرە ۋە سېرىق تۈكلىرى دەل - دەرەخ ۋە گۈل - گىياھلارغا، سۆڭەك ۋە چىشلىرى تاش بىلەن مېنېرالغا، ئىلىكى مەرۋايىت ۋە مەر - مەر تاشلارغا ئايلىنىپتۇ. ھەتتا ئۇنىڭ تەرلىرىمۇ يامغۇر ۋە شەبنەمگە ئايلىنىپتۇ⑭.

ئىلاھى خىسلەتلىك بەدەندىن دۇنيانىڭ ئاپىرىدە بولۇشى مۇتىفى قەدىمكى ھىندى ئەپسانىلىرىدىمۇ مەۋجۇت. «ۋېدا» دىكى ئەپسانىدە دۇنيانىڭ يارىلىشى ئەسلى ئادەم بولغان گىگانت بۇرشانىڭ پارچىلىنىشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئىلاھلار گىگانت بۇرشانى قۇربانلىق قىلغاندا ئۇنىڭغا باھارنى ئىسرىق قىلىپ كۆيدۈرىدۇ، كۆزىنى نەزىرە قىلىدۇ. نەزىرىدە ئېقىپ چۈشكەن مايلار ئۈيۈشۈپ، گىگانت بۇرشانىڭ پارچىلىنىشى بىلەن ئاسمان -

زېمىن پەيدا بولىدۇ. ئېقىپ چۈشكەن مايلاردىن ھاۋادىكى قۇشلار، جانۋ - جانىۋار ۋە ھايۋاناتلار شەكىللىنىدۇ. قۇياش ئۇنىڭ كۆزىدىن كۆتۈرۈلىدۇ، ئەپسى بوراڭغا ئايلىنىدۇ. بوشلۇق ئۇنىڭ كىندىكىدىن، ساما ئۇنىڭ بېشىدىن، يەر پۇتىدىن، نىشان ۋە بەلگىلەر بولسا ئۇنىڭ قۇلىقىدىن ئۆزگەرىدۇ. قەدىمكى ھىندى دىنىدىكى تەبىقىلىك تۈزۈمنىڭ مەنبەسى يەنە مۇشۇ يارالمىش ئەپسانىسى بولۇپ، بۇ ئەپسانىنىڭ ئادەم يارىتىش قىسمىدا تەسۋىرلىنىشىچە، بۇرۇشانىڭ ئاغزى براھمان (Brahman - دىنىي تەبىقە)، ئىككى بىلىكى خان ساترىلار (Satri - خان جەمەتى)، يوتىسى بولسا ۋايئىسرالار (Vaishra - ئاقسۆڭەكلەر) ۋە پۇتىنىڭ ئوچى سودرالار (Sudra - تۆۋەن تەبىقە) گە ئايلانغان⑮.

قەدىمكى بابىلون ئەپسانىلىرىدە ئېيتىلىشىچە، جاھالەت ھۆكۈمرانى تېئامات ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. رۇشنى پىلانلاشقان ئىلاھلار بىلەن جەڭ قىلىدۇ. بىراق يېڭىلىپ ئىلاھلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ماردوك (Mardok) باشچىلىقىدىكى ئىلاھلار تېئامانىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن تېئاماتنىڭ جەسىدىنى ئىككى پارچە قىلىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاسمان - زېمىن شەكىللىنىدۇ. گەۋدىسىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىدىن ئاسمان - زېمىن ئارىسىدىكى شەيئىلەر ياسىلىپ چىقىدۇ.

پارس ئەپسانىلىرىدىكى ھەممىدىن ئۇلۇغ ئىلاھ ئاھۇرامازدا يارىتىش پائالىيىتىدە ئالدى بىلەن ئۆز جىسمانىيىتىدىن يەتتە پەرىشتىنى يارىتىدۇ. بۇ پەرىشتىلەرنىڭ جىسمانىيىتى ۋە روھىيىتى «بەش ئامىل» ۋە ھايۋانات، زىرائەتلەر بىلەن باغلىنىدۇ. مەزكۇر ئەپسانىدە بەش زات شەكلىنى ئالغان ئىلاھ ئاھۇرامازدانىڭ گەۋدىسى دۇنيانىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغان.

ناھايىتى ئېنىقسىز بولغىنى شۇكى، ئىلاھ بەدىنىدىن ئايرىلىدە بولغان دۇنيا ئۆزى بىر ماددىي دۇنيا بولغان بولسىمۇ، بىراق بۇ تېپتىكى ئەپسانىلەردە ئىلاھنىڭ گەۋدىسى ئەسلى نېمە، دېگەن مەسىلىدۇر. بۇنىڭدىن مۇنداق بىر تەتۈر يۆنىلىشلىك خۇلاسىنى ئاسانلا چىقارغىلى بولىدۇ. يەنى بۇنداق ئىلاھنىڭ بەدىنى دۇنيانىڭ ئۆزىدۇر. بۇ ماھىيەتتە تەبىئەت سۈپىتىنى ئالغان تەسۋۋۇردىكى ئىلاھلار-دۇر.

B: تۇپراقتىن ياكى تۇپراق تەركىبلىك ماددىلاردىن دۇنيا يارىتىش.

تۇپراقتىن دۇنيا يارىتىش تېپىدىكى ئەپسانىلەر، يارالمىش ئەپسانىلىرى ئىچىدىكى مۇھىم بىر تۈردۇر. بولۇپمۇ زېمىن ۋە زېمىن ئۈستىدىكى شەيئىلەرنىڭ يارىلىشىدا، تۇپراقنىڭ ئىشلىتىلىشى توغرىسىدىكى تەسۋىرلەر ئېپتىدائىي ئىنسان ئەجدادلىرىنىڭ ئاسمان - زېمىن ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى شەيئىلەرنىڭ ماتېرىيال ئاساسى توغرىسىدىكى تۇپ قاراشلىرىنى مەلۇم نۇقتىلاردىن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئالتاي خەلقلىرىنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدە «كوداي (ئۇلۇگۈن) يەر يارىتىش ئۈچۈن ئۈزى بىلەن قېرىنداش بولغان ئادەمگە بۇيرۇق قىلىپ دېڭىز تېگىدىن تۇپراق ئالدۇرىدى...» (ياقۇت ئەپسانىسىنىڭ بىر قىسمى)، «... جاساغان دۇنيا يارىتىش ئۈچۈن مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان دەريا ئاستىغا چۈشۈپ، يېرىمى قىزىل، يېرىمى كۆك بولغان يۇمۇلاق تاشنى تېپىپ چىقىپتۇ...» (قازاق يارالمىش ئەپسانىسىنىڭ بىر قىسمى) دېگەندەك بايانلار بار.

پەنگۈنىڭ دۇنيانى يارىتىش ئەپسانىسىدىمۇ ئۇنىڭ ياتقان ماكانى ئاسمان - زېمىننىڭ ماددىي ئاساسى لاي - تۇپراقتۇر. خانى مىللىتىنىڭ ئەپسانىلىرىدە يەر يارىلىشتا سېرىق تۇپراق، ئاسمان يارىلىشتا ئالتۇن قاتارلىق مېتاللار ئىشلىتىلگەنلىك ھەققىدىكى بايانلار بار. تۇزۇ مىللىتىنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدە، ئىلاھ پاقىنىڭ سۇ ئاستىدىن ئېلىپ چىقىپ بەرگەن توپىسى بىلەن زېمىننى ياراتقانلىقى ھەققىدە تەسۋىرلەر بار.

تۇپراق ياكى تۇپراق تەركىبلىك ماددىلاردىن دۇنيا يارىتىش مۇتىفىدا تۇپراقتىن يارىتىلغان شەيئىلەر كۆپىنچە زېمىن (قۇرۇقلۇق ۋە ئارالار) بولۇپ، ئاسمان بوشلۇقىنىڭ شەكىللىنىشى كۆپ ئەھۋاللاردا بىر خىل تەبىئىيلىك سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. تۇپراقتىن دۇنيا يارىتىش تەسۋىرى يەنە باشقا مىللەتلەر يارالمىش ئەپسانىلىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان بىر ئانا تېمىدۇر.

C: ئىلاھىي خىسلەتلىك تۇخۇمنىڭ دۇنيانىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولۇشى ۋە نام - نىشانسىز يارىتىلغان دۇنيا تەسۋىرى.

بىر قىسىم يارالمىش ئەپسانىلىرىدە دەسلەپكى بىر ئىلاھىي خىسلەتلىك تۇخۇم (نېمىنىڭ تۇخۇمى بۇ ئېنىق ئەمەس) پارچىلىنىپ ئۇنىڭدىن دۇنيانىڭ يارالغانلىقىدەك ئانا تېما مەۋجۇت. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئەپسانىلىرىدىكى پەنگۇ يەنە بىر ئەپسانە ۋارىيانتلىرىدا بىر تۇخۇم ئىچىدە 18 مىڭ يىل يېتىپ چىققان پالۋان ئىكەن. فىنلاندىيە خەلق ئېپوسى «كالېۋالا» (Kalevala) دا تەسۋىرلىنىشىچە، يارانقوچى ئىلاھنىڭ قىزى يالغۇزلۇقتا زېرىكىپ دېڭىز ئۈزۈپ يۈرگەندە، بىر قۇشنىڭ چەكسىز دېڭىز يۈزىدە ئۇۋا تاپالماي قىينىلىۋاتقانلىقىنى كۆ-

رۇپ تىزىنى سۈدىن چىقىرىپ بېرىدۇ. ھېلىقى قۇش كېلىپ ئۇنىڭ تىزىدا ئۇۋا ياسايدۇ ۋە يەتتە تۇخۇم تۇغىدۇ. بىر مەزگىلدىن كېيىن بۇ تۇخۇم-لار پاچاقلىنىپ ئۇلاردىن ئاسمان- زېمىن ۋە ئارال-لار شەكىللىنىدۇ. بۇ دېگىز ئانىسىنىڭ قولىنى ئۇياق - بۇياققا سوزۇشلىرى نەتىجىسىدە ئاسمان ۋە زېمىن ئارىسىدىكى شەيئىلەر پەيدا بولىدۇ.

خۇددى تۇخۇمدىن چوجە چىققاندەك، دۇنيانى بىرەر تۇخۇمدىن ئاپىرىدە قىلىش تەسەۋۋۇرلىرى ئوبرازلىق تەپەككۇر نۇقتىسىدىن بەك مەنتىقسىز-مۇ ئەمەس. چۈنكى بۈمۇ دۇنيا توغرىسىدىكى سىر-لارنىڭ ئىپتىدائىي ئىنسانلار تەسەۋۋۇرلىرىدىكى بىر خىل يېشىلىش، ھەل قىلىنىش ئۇسۇلى، خا-لاس.

يەنە بىر قىسىم ئەپسانىلەردە دۇنيا نامەلۇم جىسىمنىڭ ئۆزگىرىشىدىن شەكىللەنگەن، ياكى يوقلۇقتىن پەيدا بولغان، دەپ ئىپادە قىلىنىدۇ. بۇنداق ئەپسانىلەردە نامەلۇم بىر ئېنېرگىيە مەنبە-سى ئەسلىدىنلا مەۋجۇت بولىدۇ («رېگ. ۋېدا» دە-كى يارالمىش ئەپسانىسى) ياكى ئەسلىنى كىمنىڭ يارانقانلىقى ئېنىق بولمىغان بىر دۇنيا ئۆز ئىچى-دىن نۇرغۇن ئىلاھلارنى تۇغىدۇ. بۇنداق تىپتىكى ئەپسانىلەر بارلىق ئەپسانىلەر ئىچىدە چوڭ سالماق-نى ئىگىلەيدۇ ۋە كۆپىنچە سىستېمىلاشمىغان شۇن-داقلا دەۋرى ئۆزاق بولمىغان ئەپسانە قالدۇقلىرىدا ئۇچرايدىغان بىر ئەھۋالدۇر.

4. دۇنيانىڭ يارىلىشىدىكى ئىچكى تەرتىپ

ئىپتىدائىي ئىنسانلار تەسەۋۋۇرلىرىدا ئۇلار-نىڭ ئۆز مۇھىتىدىكى ئەڭ زور بولغان ئىككى يارالمىش ئالدى بىلەن ئۆزلىرى پۈت دەسسەپ تۇر-غان زېمىن ۋە ئۆزلىرىنى ئوراپ، يېپىپ تۇرغان ئاسمان ئىدى. ھەقىقەتەن، ئاسمان ۋە زېمىن بول-غاندىلا، ئاندىن ئۇلار ئارىسىدىكى بارلىق شەيئىلەر مەۋجۇتلۇق ماكانىغا ئېرىشەلەيتتى. مۇشۇنداق بىر سەۋەب تۈپەيلىدىن، ئىپتىدائىي ئەپسانىلەردىكى ئەڭ چوڭ ئىلاھلار ئاسمان ئىلاھى بىلەن زېمىن ئىلاھىدۇر. بۇ ئالتاي خەلقلىرى ئەپسانىلىرىدىكى ئىنتايىن روشەن بىر ھادىسە بولۇپ، كۆك تەڭرى بىلەن يەر تەڭرىسى قەدىمكى ئالتاي خەلقلىرى ئې-تىقادىدا ئەڭ بۈيۈك ئىلاھلاردۇر. باشقا مىللەتلەر ئەپسانىلىرىدىكى ئەھۋالمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدۇ. ئىپتىدائىي دىنلاردىكى ئىلاھ چۈشەنچىلىرىدە، ئاسمان ئىلاھى بىلەن يەر ئىلاھى ئەڭ چوڭ ئىلاھ-لار بولۇپ، ئاتىغا تەققاسلانغان ئاسمان ئىلاھى بىلەن ئانىغا تەققاسلانغان زېمىن ئىلاھى قوشۇ-لۇپ، ئۇلار ئارىسىدىكى تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە تۈرلۈك شەيئىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان «ئەۋلاد ئىلاھلار»نى ئاپىرىدە قىلىدۇ. يارالمىش ئەپسانە-لىرىدىكى دۇنيانىڭ ئايرىلىش تەرتىپىدە شۇ سەۋەب-تىن ئەڭ دەسلەپتە يارالغىنى ئاسمان بىلەن زېمىن-دۇر. ئۇنىڭدىن كېيىن تەرتىپ بويىچە قۇياش، ئاي، يۇلتۇز ۋە باشقا تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئاندىن زېمىن ئۈستىدىكى تاغ - دەريالار، ئۆسۈملۈكلەر ...دۇر. جانلىقلار بولسا ئەپسانى قاراشلار بويىچە ئەڭ كېيىن يارىتىلغان مەخلۇقلاردۇر. ھەرقايسى سىستېمىدىكى ئەپسانىلەر ياكى سىستېمىغا كىرمە-گەن كىچىك ئەپسانىلەرمۇ بولسۇن ھەممىسىدىن «ئاسمان - زېمىن - قۇياش - ئاي - يۇلتۇز - ھاۋادىكى تەبىئەت ھادىسىلىرى — دېگىز (بۇ بەزى-دە ئەسلىدىنلا مەۋجۇت) تاغ، دەريا، زېمىن ئۈس-تىدىكى باشقا شەيئىلەر — جانلىقلار ئاخىرىدا ئادەم (ئىنسان)»دىن ئىبارەت مۇقىم بىر تەرتىپ بار بولۇپ، بۇنداق يارىلىش تەرتىپىگە ئائىت مىسال-لارنى ھەممە يارالمىش ئەپسانىلىرىدىن دېگۈدەك ئۇچرىتالايمىز.

دۇنيانىڭ يارىلىشىدىكى ئىچكى تەرتىپ بار-لىق يارالمىش ئەپسانىلىرىدە ئىككى خىل ئەھۋال-نىڭ سىرتىغا چىقىپ كەتمەيدۇ. يەنى،

A: دۇنيانىڭ يارىلىشى مەلۇم ياراتقۇچى ياكى ياراتقۇچىلار تەرىپىدىن يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن تەرتىپ بويىچە ئەمەلگە ئاشىدۇ.

B: تەبىئەتتىكى شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەر شەكىل-لىنىش ئالغان ئىلاھلار يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن تەر-تىپ بويىچە تۇغۇلىدۇ ياكى پەيدا بولىدۇ.

ئالدىنقى خىلدىكى يارالمىش تىپى سۈنئىي دىنلار ۋە بىر قىسىم غەيرىي تەبىئىي ئىپتىدائىي دىنلاردىكى يارالمىش ئەپسانىلىرىگە ئورتاق بولغان ماھىيەتتۇر. كېيىنكى خىلدىكى يارالمىش تىپى بولسا يۇنان ئەپسانىلىرى سىستېمىسى، مىسىر ئەپسانىلىرى سىستېمىسى، ئالتاي ئەپسانىلىرى سىستېمىسى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئەپسانىلىرى سىستېمىسىغا ئورتاق بولغان يارالمىش تەرتىپە-دۇر.

دۇنيانىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر سىستېمىلىرىدا ئىككى خىل ھالەت تەسۋىرلەنگەن.

يەنى بىر قىسىم ئەپسانىلەردە سۇ يۈزى يارلىشىنىڭ ماكان ئالاھىدىلىكىدۇر. يەنە بىر قىسىم ئەپسانە-لەردە بوشلۇقتا دۇنيانىڭ يارلىشى، بۇ يەنە بىر خىل ماكان ئالاھىدىلىكىدۇر. ئوندىن باشقا دۇنيا-نىڭ يارلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ ھەممە-سى ئاخىرقى ھېسابتا ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائىي تەپەككۇرىنىڭ ئەڭ يارقىن ئوبرازلىق كۆرۈنۈشى ۋە مەھسۇلىدۇر. شۇ سەۋەبتىن دۇنيانىڭ ۋە ئىن-سانىيەتنىڭ يارلىش مۇتىغى بولسا پۈتۈن ئەپسانە-لەرنىڭ ئەڭ مېغىزلىق قىسمىدۇر. بىز ھەرقايسى ئەللەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى ئورتاق بىر مەزمۇن ئالاھىدىلىكى، ئوخشاش بىر يىپ ئۇچى ۋە ئوخشاپ كېتىدىغان يارلىش جەريانى ۋە ماتېرىيا-لىغا قاراپ، بارلىق يارالمىش ئەپسانىلىرىنى ئەس-لى بىر مەنبەدىن كەلگەن، ئەسلى بىر بۇلاقتىن ئېقىپ چىققان تارماق ئېقىنلاردۇر، دەپ ئېيتالماي-مىز. دەرۋەقە ئىپتىدائىي دىنلارغا خاس ئەپسانىلەر ھامان شۇ دىنلارنىڭ ئىگىلىرى بولغان خەلقلەر تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەپسانىلەردۇر. سۈنئىي دىن-لارنىڭ يارلىشىغا دائىر بۆلەكلىرى شۇ دىنلارنى قوبۇل قىلغان خەلقلەر ئارىسىدا ئۇلاردا ئەسلىدىن بار بولغان يارالمىش ئەپسانىلىرىنى پۈتۈنلەي چەتكە قاققان بولۇشى، ياكى ئۇلاردىن مەلۇم دەرىجىدە پايدىلانغان ۋە ئۆزىنى بېيىتقان بولۇشى كېرەك. ئوخشاش مۇتىغلىق ئەپسانىلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋا-لى، يوللىرى، ۋاستىلىرى پۈتۈن مەدەنىيەت قا-تلىمىدا نىسبەتەن مۇرەككەپ بىر سىستېما بولۇپ، بۇنى پەقەت مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدىنلا ئىزاھ-لاپ بېرىش مۇمكىن. تېپىك پاراللېل تەرەققىيات نەزەرىيىسى ياكى بىر مەنبەچىلىك نۇقتىئىنەزەرى بىلەن يارالمىش ئەپسانىلىرىگە مۇئامىلە قىلىش مۇمكىن ئەمەس. مۇقەددىمىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈل-گەندەك، ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا خاس ئىن-سانىي تەپەككۇر، ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇ-ھىتى، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ سەۋىيىسى ... قاتارلىق مەسىلىلەر يارالمىش ئەپسانىلىرىگە ئوخ-شاش قەدىمىي ۋە غوللۇق ئەپسانىلەرنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى بىلىشتە تولۇق نەزەرگە ئېلىنسا، ئەپسانىلەر تەتقىقاتىدا يېشىلمەيدىغان سىر قالماي-دۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، سۈنئىي دىنلاردىكى يارال-مىش ئەپسانىلىرى ئۆزىنىڭ مۇكەممەللەشكەنلىكى بىلەن، ئۇلار شۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەر ئىچىدە تاكى ھازىرغىچە ئومۇمىي دىنىي ئېتىقادنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىدۇر. بۇ مەسىلىگە قارىتا توغرا مۇئامىلە بولۇش، ئىپتىدائىي دىنلاردىكى يارالمىش ئەپسانىلىرى بىلەن سۈنئىي دىنلاردىكى يارالمىش ئەپسانىلىرىنى نىسپىي پەرقلىق ئۇرۇنغا قويۇپ تۇرۇپ، ئۇلار ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈ-زۈش يەنە ئەھمىيەتلىكتۇر. يۇقىرىدا سۆزلەنگەن مەسىلىلەر ئەپسانىلەر تەتقىقاتى (Mythology) دا ھەل قىلىنىشى زۆرۈر بولغان ئەمەلىي مەسىلىلەر-دۇر، ئەلۋەتتە.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

① لۇداجى: «غەرب دىن تەلىماتلىرى تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، 1994 - يىلى 11 - ئاي خەنزۇچە 1 - نەشرى، 614 - بەت.

② «مىفولوگىيە» كونسىپېكتى.

③ «ئوكيانۇس» نىڭ كىچىكلىتىپ بېسىلغان نۇسخىسى، شاڭخەي قامۇس نەشرىياتى، 1979 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 998 - بەت.

④ ⑬ شىگولۇ: «ئالەم»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1989 - يىلى 8 - ئاي خەنزۇچە نەشرى، 51 - بەت.

⑤ ⑫ تاۋياك، جوك شىيۇلار تۈزگەن: «جۇڭگو ئەپسانىلىرى»، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1990 - يىلى 4 - ئاي خەنزۇچە 1 - نەشرى.

⑥⑦⑧⑨⑩⑪ داۋىد. لىمىك، ئېدۋىن. بېلدا: «مىفولوگىيە»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1990- يىلى 6 - ئاي خەنزۇچە 1 - نەشرى.

⑭ سىپىنسېر. J. پالمېر: «دۇنيادىكى دىنلارغا ئومۇمىي نەزەر»، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتې-تى نەشرىياتى، 1995 - يىلى 5 - ئاي خەنزۇچە 1 - نەشرى، 4 - بەت.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدا

ھەمراھ مۇھەممەت*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغاندىن بۇيان، ئىقتىسادنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ ئائىلە مۇناسىۋەتلىرىدە يۈز بەرگەن يېڭى ئۆزگىرىشلەر، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ۋە ئۇنى بىر تەرەپ قىلىش تەدبىرلىرى ئۈستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：本文简要论述实行经济体制改革以来，随着经济的增长，新疆维吾尔族婚姻家庭关系中出现的新变化、存在的问题以及解决的方法。

Abstract: Since the reforming of the economis rule, with the growing up of economy, the minority people in Xinjiang, including Uyghur people have great changes on the marriage life and family relationship. The writer of this article gave us a brief exposition about it and showed us the existing problems and the solving ways.

نۆۋەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ - ئائىلە مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش — ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى ساقلاشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى 10 نەچچە يىل ماباينىدە، ئېلىمىز ئىقتىسادىنىڭ يۈكسىلىشى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ ئېڭى، تەپەككۇرى، تۇرمۇش شەكلى ھەم مىللىي ئۆرپ - ئادىتى، قىممەت قارىشى قاتارلىقلاردا زور ئۆزگىرىش بولدى. بىر دۆلەت ياكى بىر مىللەتنىڭ نىكاھ - ئائىلە مۇناسىۋىتى ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقى شۇ دۆلەت ياكى شۇ مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ - ئائىلە مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش — ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى ساقلاشتا ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك سىرتقا ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشقاندىن كېيىن، جەمئىيەتنىڭ مۇھىم بىر ھۇجەيرىسى بولۇ-

* ھەمراھ مۇھەممەت: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

غان نىكاھ - ئائىلە مۇناسىۋىتىدىمۇ يېڭى ئۆزگىرىش بولدى. ئالايلۇق، نىكاھ مۇناسىۋىتىدىكى جۈرە، تاللاش ئېڭىدا ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا، مال - مۈلكىگە، ئەمەل - مەرتىۋىسىگە ئەھمىيەت بېرىشتىن، لايىق بولغۇچىنىڭ ئىقتىدارىغا، تالانتىغا، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە ئەخلاقىي پەزىلىتى قاتارلىق ئاساسلىق تەرەپلەرگە ئەھمىيەت بېرىشكە قاراپ يۈزلەندى، بۇ خىل يۈزلىنىش ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش دەرىجىسى چوڭقۇرلاشقان، ئىقتىسادى بىر قەدەر تەرەققىي تاپقان رايونلاردا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەنمەكتە. مەسىلەن: شېنجاڭدىكى 300 قىزنىڭ جۈرە تاللاش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، ئۇلاردىن 198ى، يەنى 66% تى كەسىپتە تىرىشچان، ئىختىساسلىق يېگىتكە ياتلىق بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان، يەنى، پەقەت ئونىلا، يەنى 3.3% تىلا پۇلدار بايۋەتچىلەرگە ياتلىق بولۇشنى ئارزۇ قىلمىدىغانلىقى ئېنىق ئىزھار قىلغان. شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرىنىڭ شەھەرلەردە، بولۇپمۇ پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت، مائارىپ تارماقلىرىدا ئىشلەيدىغانلىرى ئىچىدە ئىقتىدارلىق، تالانتلىقلاردىن جۈرە تاللايدىغانلارنىڭ نىسبىتى بۇرۇنقىدىن خېلى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. ئۇنىڭدىن باشقا جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر ئايالىرىنىڭ ئائىلىدىكى ئورنىمۇ كۆرۈنەرلىك ئۆستى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئېڭىدىمۇ زور ئۆزگىرىش بولدى. ئالايلۇق، ئائىلە ئىشلىرىنى قىلىش، بالا بېقىش ۋە تەربىيەلەشنى پۈتۈنلەي ئايالىلارنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشى دەپ قارىغان ئەنئەنىۋى قاراشنىڭ ئورنىنى ئائىلە ئىشلىرى، بالا بېقىش ۋە تەربىيەلەش ئەر - ئايال ئىككى تەرەپنىڭ ئورتاق مەجبۇرىيىتى دەپ قارايدىغان يېڭىچە قاراش ئىگەللەشكە باشلىدى. بۇ ئائىلە ئەمگەكىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر. نۇرغۇن ئايالىلارنىڭ ئائىلە ئىقتىسادىدا مۇھىم ياكى خېلى مۇھىم رول ئويناپ، ئائىلە ئىقتىسادىغا ھەسسە قوشقانلىقى جەمئىيەتنىڭ، جۈملىدىن ئەرلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى، ھازىر ئەر - ئايالالارنىڭ بىر - بىرىگە قويىدىغان تەلەپ ۋە ئارزۇلىرىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. بۇرۇنقىدەك ئەرلەر نېمە دېسە خوتۇنى «خوپ» دەپ تۇرىدىغان، ئەرلەرنىڭ ئېيتقىنى مەيلى توغرا ياكى خاتا بولسۇن خوتۇنى قارىغۇلارچە بويسۇنىدىغان، ئايالالار ئەرلەرى ئۈچۈن ئۆزىنى شەرتسىز قۇربان قىلىۋېتىدىغان، جەمئىيەت ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلمەيدىغان ئەھۋالالار پەيدا بولماقتا ئازايدى.

پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئايالىلىرى ئۆزاق مۇددەت فېئودالىلىق تۈزۈمنىڭ زۇلمى، كەمسىتىشى ۋە خارلىشىغا ئۇچرىغان، بۇ ئاساسلىقى باشقىلارنىڭ نىكاھ ئىشلىرىغا چات كىرىۋېلىش، نىكاھ سودىسى ۋە ئەرلەرنىڭ ئايالالارنى خالىغانچە تالاق قىلىۋېتىش ئىمتىيازى قاتارلىقلاردا گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. ھازىر ئىسلاھات ئېچىۋېتىش، قەدەمنىڭ تېزلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئاز سانلىق مىللەت ئايالىلىرىدا ئەركىن جۈرە تاللاش نىسبىتى 50% تىن ئېشىپ كەتتى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ بۇرۇنقىدەك ئىشلەپچىقىرىش ۋە مادداي تۇرمۇشتا بىر - بىرىگە ياردەم بېرىشنى ئاساس قىلىپ ئورنىتىلغان نىكاھ - مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىنى، مۇھەببەتنى ئاساس قىلغان نىكاھ مۇناسىۋىتى ئىگەللىدى، ئايالالار ئەرلىرىگە بېقىندى بولۇش خاراكتېرىدىكى ئائىلە مۇناسىۋىتى، ئائىلە ئىشلىرىنى ئەر - ئايالالار ئورتاق بىر تەرەپ قىلىدىغان دېموكراتىك ئائىلە مۇناسىۋىتىگە ئۆزگەرمەكتە، بالدۇر پەرزەنت كۆرۈش، زىچ تۇغۇش (بىر پەرزەنتتىن كېيىن يەنە بىر پەرزەنتنى بىرنەچچە يىل ئۆتكۈزمەي تۇغۇش)، كۆپ تۇغۇشتەك ئەنئەنىۋى تۇغۇش ئادىتى كېچىكىپ تۇغۇش، شالاڭ تۇغۇش (يەنى بىر پەرزەنتتىن كېيىن بىرنەچچە يىل ئۆتكۈزۈپ پەرزەنت كۆرۈش)، ئاز تۇغۇشتىن ئىبارەت يېڭىچە تۇغۇش ئادىتىگە ئۆزگەرمەكتە. مەسىلەن: «شىنجاڭ ئايالىلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 6 - سانىنىڭ «ئايالالار خىزمىتىدىن ئۇچۇرلار» سەھىپىسىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، تۇرپان ۋىلايىتىدە تۇغۇش ئىقتىدارىغا ئىگە 93 مىڭ 619 ئايالنىڭ، 76 مىڭ 467 سى تۇغۇت چەكلەش تەدبىرىنى قوللانغان، 7 مىڭ 92

جۇپ ئەر - خوتۇن يالغۇز پەرزەنت كۆرۈش كېنىشى. كىسى، 2 مىڭ 606 جۇپ ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان ئەر - خوتۇن پىلانلىق تۇغۇت شەرىپ گۇۋاھنامىسى ئالغان. تۇغۇت چەكلەش نىسبىتى 98.98% كە يەتكەن.

80% ئائىلىدە ئائىلە ئىقتىسادىنى ئەر - خوتۇن بىرلىكتە باشقۇرىدىغان بولغان، 50% ئائىلىدە ئايال غۇجىدار بولغان.

ئەمما شۇنى كۆرۈش كېرەككى، ئاپتونوم رايونىمىز كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان چېگرا رايون بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىساد ۋە ئىجتىمائي تەرەققىياتى ئىسلاھاتتىن بۇرۇنقىغا سېلىشتۇرغاندا زور دەرىجىدە يۇكسەلگەن بولسىمۇ، لېكىن تەرەققىيات سەۋىيىسى دېگىز بويىلىرىدىكى رايونلاردىن، بەزى قېرىنداش ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭكىدىن خېلى ئارقىدا، ھەتتا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى ژىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىدىمۇ روشەن پەرق بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاپتونوم رايونىمىزدا ھېنۇداللىق كۆز قاراش ۋە باشقا تۈرلۈك تارىخي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئايالارنى خورلايدىغان، ئۆلارنىڭ جىسماني ئەركىنلىكىنى بۇغۇپ، ئۆلارغا زىيانكەشلىك قىلىدىغان، ھەتتا ئايالارنى تاۋار ئورنىدا كۆرىدىغان قاراشلار يەنىلا مەۋجۇت. بۇ خىل قاراشلار ئاساسلىقى تۆۋەندىكى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

(1) پېزىلاردا نىكاھ ئىشلىرىغا «بىدىك»، «ۋاستىچى» لارنىڭ ئارىلىشىشى. بۇنىڭدا بۇرۇنقى قىدەك كوللېكتىپ ئەمگەك پائالىيەتلەرنىڭ ئازىيىپ كېتىشى تۈپەيلىدىن، پېزىلاردىكى ياشلارنىڭ ئۆزئارا ئەركىن مۇھەببەت ئىزھار قىلىش پۇرسىتىنىڭ ئازىيىپ كەتكەنلىكىمۇ مۇھىم سەۋەب بولغان. دەرۋەقە بىز نىكاھ ئىشلىرىدا بەزى ياخشى نىيەتلىك ۋاستىچىلارنىڭ ئىككى ياشنىڭ بەختىنى ئويلاپ قويۇش ئۈچۈن قىلغان ساۋاپلىق، خالىس مېھنىتىنى قارىلىماقچى ئەمەسمىز، ئەمما نىكاھ ئىشلىرىدا «بىدىك» لىككە تايىنىپ پايدا - مەنپەئەت ئېلىشقا، نىكاھ سودىسى قىلىشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن ئايرىم كىشىلەرمۇ يوق ئەمەس. گەرچە بۇ خىل «بىدىك»، «ۋاستىچى» لار تويلىشىدىغان ئىككى ياشنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندەك قىلسىمۇ، ئەمما بۇ خىل نىكاھ ئىككى ياش ئىختىيارىي مۇھەببەت ئىزھار قىلىشىپ تويلاشقان نىكاھقا يەتمەيدۇ.

(2) چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئىجتىمائي ئالاقىنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئالدىن بېيىغان بەزى كىشىلەر بۇرژۇئازىيىنىڭ جىنسىي ئەركىنلىك قارىشىنىڭ تەسىرىدە خوتۇنىنى قىزلاشتۇرۇش، ياشلاشتۇرۇش، خىللاشتۇرۇش، توي قىلىماي تۇرۇپ بىللە ئۆتۈش، ئاشنا ئويناش، باشقىلارنىڭ ئەر - ئايالىلىرىغا ئالا كۆڭۈللۈك قىلىشنى ئۆزىنىڭ راھەت - پاراغىتى، بەخت ئۆلچىمى قىلىۋالدى. نەتىجىدە جەمئىيەتتە نىكاھدىن ئاجرىشىش، خوتۇن يەڭگۈشلەش خېلى ئەۋج ئېلىپ قالدى. مەسىلەن، قەشقەر شەھىرىنىڭ مەلۇم مەھەللىسىدە ئولتۇراقلاشقان بىر ئائىلىدە ئەر تەرەپ قايتىدىن قىز ئېلىش مەقسىتىدە ئۆز ئايالىنى يەتتە بالا بىلەن قويۇپ بەرگەن. بۇ كىشى شۇ ئىش تۈپەيلىدىن ھەتتا ئولتۇراق ئۆيلىرىنىمۇ سېتىۋېتىپ ئايالى بىلەن بالىلىرىنى قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان. يەنە بىر ئائىلىدىكى ئەر تەرەپ ئايالىنى «ئۆزى بىلەن تاكاللىشىدۇ»، «ئاغزى يامان» دېگەننى باھانە قىلىپ نىكاھدىن ئاجرىشىپ كېتىپ 2 - خوتۇننى ئالغاندىن كېيىن يەنە ئۇنى «كەم سۆز ئىكەن»، «گەپ -سۆزىيېقىمسىز»، «كۆڭلۈمگە ياقمىدى» دەپ ئىككى بالىسى بىلەن نىكاھدىن ئاجراشقان. ئۈ 3 - خوتۇننى ئالغاندىن كېيىن يەنە ئۇنى كېسەلمەن كۆرۈپ نىكاھدىن ئاجرىشىپ كەتكەن. 4 - قېتىم قايتا ئۆيلەنگەندىن كېيىنمۇ خوتۇنى بىلەن دائىم دېگۈدەك ئۇرۇشۇپ - سوقۇشۇپ ئۆتكەن. بۇنداق مىساللارنى يەنە كەلتۈرگىلى بولىدۇ. يەنە مەسىلەن، كۆچار ناھىيە ئارال يېزىدىكى تەكشۈرۈلگەن 205 كىشىلىك نىكاھلانغان ئەر - خوتۇنلار ئارىسىدا 155 كىشى نىكاھدىن ئاجراشقان بولۇپ، نىكاھلانغۇچىلارنىڭ 75.6% نى ئىگەللىگەن. بۇ 155 كىشى جەمئىي 292 قېتىم نىكاھدىن ئاجراشقان. بۇنىڭ ئىچىدە 68 ياشقا كىرگەن بىر بوۋاي يەتتە قېتىم تۇرمۇش قۇرغان.

تۇرپان مەمۇرىي مەھكىمىسى ئەدلىيە باشقارمىسىنىڭ ستاتىستىكا قىلىشچە، 1996 - يىلى قوبۇل قىلىنغان نىكاھدىن ئاجرىشىش دېلوسى 1023 پارچە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە مۇرەسسە قىلىپ مۇڭدىشىپ قازانغىنى 883 پارچە، 1997 - يىلى ئالدىنقى يېرىم يىلدا قوبۇل قىلىنغان نىكاھدىن ئاجرىشىش دېلوسى 512 پارچە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە مۇرەسسە قىلىنىپ مۇڭدىشىپ قازانغىنى 466 پارچە بولغان. تۇرپان ئۇلايەتلىك ئوتتۇرا سوت مەھكىمىسىنىڭ ستاتىستىكا قىلىشىچە، 1994 - يىلدىن 1996 - يىلىغىچە قوبۇل قىلىنغان نىكاھدىن ئاجرىشىش دېلوسى 245 پارچە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە قوش نىكاھلىنىش دېلوسى 14 پارچە بولغان. تۇرپان شەھىرىگە قاراشلىق سىڭگىم يېزا سوت مەھكىمىسىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، 1994 - يىلى ئومۇمىي قوبۇل قىلىنغان ھەق - تەلەپ دېلوسى 96 پارچە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە نىكاھدىن ئاجرىشىش دېلوسى 52 پارچىگە يېتىپ 53.8% نى ئىگەللىگەن؛ 1995 - يىلى ئومۇمىي قوبۇل قىلىنغان ھەق - تەلەپ دېلوسى 100 پارچە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە نىكاھدىن ئاجرەشىش ماجراسى 71 پارچىگە يېتىپ 70% نى ئىگەللىگەن. 1996 - يىلى ئومۇمىي قوبۇل قىلىنغان ھەق - تەلەپ دېلوسى 106 پارچە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە نىكاھتىن ئاجرىشىش ماجراسى 50 پارچىگە يېتىپ 56% نى ئىگەللىگەن. 1997 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قوبۇل قىلىنغان 60 پارچە دېلو ئىچىدە نىكاھ ماجراسى 29 پارچە بولۇپ، 48.3% نى ئىگەللىگەن.

يۇقىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ مەلۇم قىلىشچە، مەيلى تۇرپان شەھىرىدە بولسۇن ياكى يېزىلاردا بولسۇن، نىكاھدىن ئاجرىشىدىغانلارنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە بارغان. تۇرپان رايونىدا نىكاھدىن ئاجرىشىش ماجرالىرىنىڭ بۇنداق كۆپ بولۇشىدا ئەرلەردىكى ئەرلىك ھوقۇق ئىدىيىسى، فېئودالىلىق، خورۇپاتلىق ئىدىيە، بۇرژۇئازىيىنىڭ چىرىك تۇرمۇش ئادىتىنىڭ تەسىرى شۇنداقلا قانۇن - تۈزۈم كۆز قارىشىنىڭ ئاجىز، مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولغانلىقى ئاساسىي سەۋەب بولغان.

قۇمۇل شەھەرلىك خەلق سوت مەھكىمىسى 1993 - يىلى بىر تەرەپ قىلىنغان نىكاھدىن ئاجرىشىش دېلوسى 300 دىن ئاشقان بولۇپ، شۇ يىلى بىر تەرەپ قىلغان 756 ھەق - تەلەپ دېلوسىنىڭ 46% نى ئىگەللىگەن. «شىنجاڭ ئايالىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 8 - سانىدىكى سانلىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، 1986 - يىلىدىن 1994 - يىلى 6 - ئايغىچە A.B ناھىيە بازارلىرىنىڭ ئىككى ئاھالىلەر كومىتېتى تەۋەسىدە، 1300 نەچچە ئائىلىلىك ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى سودىگەرچىلىك قىلىدىغان 211 كىشى ئىچىدە، بېيىغان بەزى ئەرلەر خوتۇنىنى قىزلاشتۇرۇپ، خىللاشتۇرۇپ بولغان. ئىگەللىنىشچە ئۇلارنىڭ ئاجرىشىپ كېتىشىگە قىز بىلەن يىگىتنىڭ تونۇشقان ۋاقتى قىسقا بولۇپ، بىر - بىرىنى تولۇق چۈشىنىشمەيلا ئالدىراپ تويلاشقانلىقى، جەمئىيەت ۋە تۇرمۇش تەربىيىسىنىڭ كەمچىل، قانۇن ئېڭىنىڭ تۆۋەن، مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسىنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقى، نىكاھ مۇناسىۋىتىگە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلمىغانلىقى ئاساسلىق سەۋەب بولغان.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەسىلىلەرنىڭ بەزىلىرى دۆلىتىمىزنىڭ نىكاھ قانۇنىغا خىلاپ بولسا، بەزىلىرى نىكاھ ئەخلاقىغا خىلاپ بولۇپ، بۇ، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ جۈملىدىن بىر قىسىم ياشلارنىڭ قانۇنچىلىق قارىشى ۋە ئىدىيىۋى تەربىيىسىنىڭ يېتەرسىزلىكىنى، ياشلارغا قارىتا توغرا بولغان نىكاھ - ئائىلە، مۇھەببەت قارىشىنى تۇرغۇزۇش جەھەتتە تەشۋىق، تەربىيە ئېلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

توغرا بولغان نىكاھ - ئائىلە قارىشى — سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى، شۇڭا بىرىنچىدىن، ھەرقايسى جايلار ھەر مىللەت خەلقىگە نىكاھ قانۇنىنى، ئانا - بالىلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداشقا دائىر قانۇن نىزاملارنى داۋاملىق تەشۋىق قىلىشى ۋە ئۇلارنى قەتئىي ئەمەلىيلەشتۇرۇشى، نىكاھ قانۇنىغا خىلاپ قىلمىشلارنى قانۇن بويىچە جازالىشى لازىم. ئىككىنچىدىن، ياشلارغا توغرا بولغان نىكاھ - ئائىلە، مۇھەببەت قارىشى ۋە كەشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تىكلەش توغرىسىدىكى تەربىيىنى ھەقىقىي تۇردە كۈچەيتىش كېرەك. ئۇلارنى بۇرژۇئازىيىنىڭ چىرىك تۇرمۇش ئۇسۇللىرىدىن، ئاتالمىش «جىنسىي ئەركىنلىك» قارىشىدىن، نامۇۋاپىق كونا قائىدە - يوسۇنلارنىڭ، ئەنئەنىۋى قاراشلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشقا يېتەكلەش

تەكلەش، ئۇلارغا نىكاھلىنىشتىن بۇرۇن سالماق-لىق بىلەن ئويلىشىش، توي قىلغاندىن كېيىن بىر - بىرىنى ھۆرمەتلەش، بىر - بىرىگە كۆيۈ-نۈش، بىر - بىرىگە ئىلھام بېرىش، ئۆزئارا يول قويۇش، ئۆزئارا ئەپۇ قىلىش توغرىسىدا تەربىيە بېرىش، ئائىلىدىكىئۇششاق-چۈشەك ئىشلار، توغ-رىسىدا ئورۇنسىز جىدەللىشىپ نىكاھدىن ئاجرە-شىشنىڭ ھەر ئىككى تەرەپكە، بالىلارغا ۋە جەمئى-يەتكە كەلتۈرىدىغان زىيىنىنى ئېنىق تونۇتۇش لازىم، بولۇپمۇ پۈل تېپىپ بېيىغاندا يېگىسىنى كۆرۈپ كونىسىدىن چاندىغان، ئەرزىمەس ئىشلار ئۈچۈن يەڭگىللىك بىلەن نىكاھ ماجراسىنى قىلە-دىغان ئىشلاردىن قاتتىق ساقلىنىش توغرىسىدىكى ئەخلاقىي تەربىيىنى كۈچەيتىش كېرەك. بىللە تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ھەقىقەتەن ئىمكانىيىتى قال-مىغان ئەر - خوتۇنلارنى ۋاقتىدا قانۇنىي رەسمىيەت-لەر بىلەن ئاجراشتۇرۇش، ئۇي تۇتۇپ قېلىش ئېھتىماللىقى بارلىرىغا ئامالنىڭ بېرىچە مۇناسۋە-تىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇندەش كېرەك. يېنىكلىك بىلەن نىكاھدىن ئاجرىشىپ كېتىشكە مۇۋاپىق چەك قويۇش ئۈچۈن بەزى جايلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى يە-كۈنلەش كېرەك. يەنى 2 - قېتىم ياكى 3 - قېتىم نىكاھلىنىشنى تەلەپ قىلغۇچىلارنىڭ تەلىپىنى بىر مەزگىل كېچىكتۈرۈش ئاساسىدا ئۇلارنىڭ نىكاھ-دىن ئاجرىشىپ كېتىشىدىكى سەۋەبلىرى، ئۆتكۈز-گەن سەۋەنلىكىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئاندىن قايتا نىكاھلىنىشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى بېكىتىش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئالاھىدە ئەھۋال بولمىسا، تۇرمۇش قۇرغىنىغا ئىككى يىل بولمىغانلار نىكاھتىن ئاج-رىشىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىغا بولمايدىغا-لىقى ھەققىدە بەلگىلىمە چىقىرىش، نىكاھدىن ئاجرىشىشنى ئادەتتىكى ئىش دەپ قاراپ، ئەستايە-دىل مۇئامىلە قىلمايدىغان كىشىلەرگە قارىتا بىر مۇكەممەل قانۇن تۈزۈپ يولغا قويۇلۇشى، پەرزەنت-لەرنى بېقىش مەسىلىسىدە، ئەگەر ئەر تەرەپ يې-نىكلىك بىلەن نىكاھدىن ئاجرىشىشتا قەتئىي چەك تۇرۇۋالغان بولسا، پەرزەنتنى مەيلى بىر بولسۇن ياكى بىرقانچە بولسۇن، ئۇنىڭ پۈتۈن تۇرمۇش راسخوتىدىكى (يەنى سۇننەت توي، قىز - يىگىت تويلىرىدىكى) چىقىمىنىڭ ھەممىسىنى بىرەك ئەر تەرەپ ئۈستىگە ئىلىشنى ھەمدە نىكاھتىن ئاجرە-شىپ كەتكەندىن كېيىن، ئولتۇراق ئۆيىنى ئايال تەرەپكە بۇيرۇپ بېرىشنى ئويلىشىپ كۆرۈش كې-رەك.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئاپتونوم رايون-ىمىزنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، مۇقىملىقنى ساقلاش، سوتسە-يالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەي-تىش ئۈچۈن، كەڭ پۇقرالار ئارىسىدا قانۇن-تۈزۈم تەربىيىسى، توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارە-شى ۋە قىممەت قارىشى تەربىيىسىنى ئومۇملاشتۇ-رۇپ، پۇقرالارنىڭ قانۇنچىلىق ئېڭى ۋە ھەرىكەت ئاڭلىلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ھەر دەرىجىلىك قانۇن ئورگانلىرى، ئاياللار بىرلەشمىسى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ فۇنكسىيىلىك رولىنى جارى قىلدۇ-رۇپ، نىكاھ - ئائىلە ماجرالىرىنى توغرا بىر تە-رەپ قىلىپ، ئاياللار ۋە بالىلارنىڭ ھوقۇق مەنپە-ئىتىنى قوغداش ئاساسىدا، نىكاھ - ئائىلە مۇناسە-ۋىتىدە سوتسىيالىستىك ئەخلاققا بۇزغۇنچىلىق قىلغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىگە چەك قويۇش ئارقىلىق كۆپ ئاجرىشىش، كۆپ نىكاھلە-نىش ھالىتىنى ئۆزگەرتىش كېرەك.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «شىنجاڭ ئاياللىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 6-، 7 -، 8 -، 10 - سانلىرى.
2. «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1995 - يىللىق 3 - سانى.
3. «قانۇنشۇناسلىق ئىلمىي تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1986 - يىللىق 8 - سانى.
4. تۇرپان ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا سوت مەھكىمىسىنىڭ 1986 - يىلى چىقىرىلغان خىزمەت دوكلاتىدىن ئۈچۈر.
5. «شىنجاڭ ئاياللىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئالغا ئىلگىرىلىشى» دېگەن كىتابنىڭ 8 - بابى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئاياللار مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئەۋلادلار ساپاسىغا بولغان تەسىرى ھەققىدە

پەزىلەت داۋۇت*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئاياللار (ئانىلار) مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشىنىڭ، ئەۋلادلارنىڭ تەربىيىلىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ ساپاسىنىڭ ياخشى بولۇش — بولالماسلىقىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقى ئەمەلىي مىسالىلار ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ.

摘要：本文以具体事例为据，论述家庭教育中母亲文化水平的高低对子女的教育及其素质的好坏产生直接影响的规律。

Abstract: This article, by giving examples, expounds that the superiority or inferiority of women's standard of education exerts a direct influence on children's training and their quality.

جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ نوپۇسىنىڭ سانى ۋە سۈپىتىگە بولغان تونۇشى بارغانسېرى چوڭقۇرلاپ، دىققەت ئېتىبارى قوزغالماقتا. چۈنكى، نوپۇس سۈپىتىنىڭ ياخشى بولۇش - بولماسلىقى جەمئىيەتنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىش ياكى قىلالماسلىقىغا، ئىقتىسادنىڭ داۋاملىق ئېشىش ياكى ئاشالماسلىقىغا، پەن ۋە مەدەنىيەتنىڭ داۋاملىق يۇكسىلىش ياكى يۇكسىلەلمەسلىكىگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە. كىشىلەر بۇنى تەدرىجىي تونۇپ يەتمەكتە. ئۇنداقتا، ئاھالىنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىكى مۇھىم ئامىل زادى قەيەردە؟ مانا بۇ بىز تەتقىق قىلماقچى بولغان مەسىلىنىڭ تۈگۈنى.

ئىنسان تۇغۇلىدۇ، يېتىلىدۇ، قېرىيدۇ، ئۆلىدۇ. بۇ مۇشۇ تەرتىپتە چەكسىز دەۋر قىلىپ بارىدۇ، مۇشۇنداق چەكسىز دەۋر قىلىش ئىنسانلارنىڭ ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇپ، نەسىل قالدۇرۇشى نەتىجىسىدىن بولىدۇ. بىر ئائىلىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئايال كىشى يەنى ئانا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. چۈنكى شۇ ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن بالا ئالدى بىلەن ئانا قورسىقىدا ئاپىرىدە بولۇپ يېتىلىدۇ ۋە دۇنياغا كېلىدۇ. بۇ جەريانداۋانا تېنىدىن ئۇزۇقلۇق ئالىدۇ. يورۇق دۇنياغا

* پەزىلەت داۋۇت: ئاپتونوم رايونلۇق پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى تەلىم - تەشۋىقات مەركىزىنىڭ خادىمى.

كۆز ئاچقان هامان ئانا بىلەن ئۇچرىشىدۇ. شۇنىڭ-دىن باشلاپ بالىنىڭ ئانا بىلەن ئۇچرىشىدىغان ۋاق-تى تەبىئىيكى كۆپ بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن بىر بالىنىڭ دۇنياغا كېلىپ، ئۆسۈپ يېتىلىشىدە ئانا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ.

ئاياللارنىڭ توي قىلىشى، بالا تۇغۇشى ئادەم-لەرنىڭ فىزىئولوگىيىلىك، پسىخىئولوگىيىلىك ھالەتلىرىنىڭ ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى تە-سىر كۆرسىتىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئاياللارنىڭ تۇغۇت سانى ۋە سۈپىتى پەقەتلا ئۆز بەدىنىنىڭ تۇغما ساپاسى بىلەنلا باغلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مەنىۋى مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ تەسىرى ۋە ئۆزى ياشاۋاتقان مۇھىتتىكى ئادەملەرنىڭ ساپاسى-نىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ ۋە ئۇلارنىڭ توي قە-لىش، تۇغۇشقا بولغان كۆز قارىشى، ھاياتلىق قە-دىر - قىممەت كۆز قارىشىنى بەلگىلەيدۇ. ئاياللار-نىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئۇلارنىڭ تۇغۇت ئارزۇ-سى ۋە قانچە پەرزەنت كۆرۈشى بىلەن زىچ مۇناسە-ۋەتلىك بولىدۇ.

مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقىرى بولغان ئاياللار پەرزەنتلىك بولۇشىنى ھاياتلىقتىكى چوقۇم يۈز بې-رىدىغان تۇرمال فىزىئولوگىيىلىك ئەھۋال، پەر-زەنتلىك بولۇش ئاياللارنىڭ ھوقۇقى دەپ قارايدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار ئاز تۇغۇش ۋە تۇغۇلغان بالىنى ياخشى تەربىيىلەپ قاتارغا قوشۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ.

مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۆۋەن، ساۋاتسىز ياكى چالا ساۋات ئاياللار پەرزەنتلىك بولۇش ئاياللارنىڭ مەجبۇرىيىتى دەپ قاراپ، ئەرلىرىنىڭ ئۆزىنى بالا تۇغدۇرغان ماشىنا قىلىۋېلىشىغا بويسۇنىدۇ.

ھازىر دۆلىتىمىزدە ئاز تۇغۇش، سۈپەتلىك تۇغۇش، سۈپەتلىك تەربىيىلەش كەڭ تۈردە تەشۋىق قىلىنىۋاتىدۇ. ئەگەر ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت سەۋە-يىسى يۇقىرى بولغاندا، پىلانلىق تۇغۇت ئاڭلىق ئىجرا قىلىنىپ نوپۇسنىڭ ساپاسىمۇ كۆتۈرۈلىدۇ.

پەن - تېخنىكا سەۋىيىسى يۇقىرى، ئىقتىسا-دى گۈللەنگەن ئۆلكە ياكى شەھەرلەردە پىلانلىق تۇغۇت ئاڭلىق ئىجرا قىلىنىپ، كۆپ پەرزەنت كۆرۈش ئىدىيىسى ئۆزلۇكىدىن سۈپەتلىك تۇغۇش ۋە سۈپەتلىك تەربىيىلەش بىلەن ئالماشماقتا، چۈن-كى ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر-نىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولى-دۇ. مەملىكىتىمىزدىكى شېنجېن، شاڭخەي قاتار-لىق ئىقتىسادى تېز تەرەققي قىلىۋاتقان شەھەر-لەردىكى نوپۇسنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى ئۇدا ئۆچ يىل مىنۇس (—) ھالدا بولغان. ئۇنىڭ ئەكسىچە ئىقتىسادي ئەھۋالى ناچار بولغان ئورۇنلار، جۈم-لىدىن شىنجاڭنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىنى ئېلىپ ئېيتساق، قانچە نامرات، قالاق بولغانسېرى شۇنچە كۆپ تۇغۇپ، كۆپ تۇغقانسېرى تېخىمۇ نامراتلە-شىپ، بالىلارنىڭ ئوقۇشسىز، قېلىش نىسبىتى يىلدىن - يىلغا كۆپىيىپ، يامان سۈپەتلىك ئايلە-نىش ھاسىل بولۇۋاتىدۇ.

بىز تۆۋەندە كۆرسىتىلگەن سانلار سېلىشتۇر-مىسىدىن بۇنى كۆرۈۋالالايمىز.

	يېشى			
مەدەنىيەت سەۋىيىسى	45	50	55	60
ساۋاتسىزلار	5.46	5.86	5.77	5.50
باشلانغۇچ	4.48	4.80	5.02	4.87
تولۇقسىز ئوتتۇرا	3.55	3.74	4.26	4.45
تولۇق ئوتتۇرا	2.80	2.85	3.12	3.41
ئالىي مەكتەپ	2.13	2.05	3.11	3.00
ئومۇمىي سان	5.08	5.62	5.65	5.42

(جۇڭگونىڭ $\frac{1}{1000}$ نوپۇسىنى نۇسخە ئېلىپ تەكشۈ-رۈش جەدۋەللەر توپلىمىدىن ئېلىنىدى.)

يۇقىرىدىكى گرافىدىن قارىغاندا، ئالىي مەكتەپ سەۋىيىسىدىكى ئاياللار ساۋاتسىز ئاياللارغا قارىغاندا 2.51 — 3.81 بالىنى ئاز تۇغقان. ئەگەر چوڭ پەرق باشلانغۇچ ھەم تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيىسىگە ئىگە ئاياللاردا كۆرۈلگەن.

بۇنىڭدىن ئازراق بىلىم سەۋىيىسىنىڭ ئۆلۈرلۈك تۇغۇش ۋە تۇغۇشتىن ساقلىنىش ئېڭىدا زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇلارنىڭ تۇغۇت نىسبىتى ساۋاتسىزلارغا قارىغاندا ئىككى نەپەر كەم بولغان.

ئالىي مەكتەپ سەۋىيىسىدىكى بىر ئادەمنى تەربىيىلەشكە كەتكەن راسخوتقا، بىرقانچە ئونلىغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سەۋىيىسىدىكى ئادەمنى تەربىيەلەشكە بولىدۇ. شۇڭلاشقا تولۇقسىز ئوتتۇرا سەۋىيىسىدىكى بىرقانچە ئايالنى كۆپەيتىش تەربىيىلىگەندە بىرقانچە ئون بالا ئاز تۇغۇلىدۇ، دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا ئاساسلانغاندا، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتنى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ تۇغۇت سانىنى ئازايتىشقا بولغان پايدىسى كۆپەيتىش رايونىمىزنى ئېلىپ ئېيتساق، 1990 - يىلىدىكى 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس سانلىق مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىكى پەرق مۇنداق بولغان:

مەدەنىيەت سەۋىيىسى	نوپۇس سانى	ئومۇم نوپۇستا ئىگەللىگەن نىسبىتى
ساۋاتسىز، يېرىم ساۋاتسىزلار	2454000	16.2
باشلانغۇچ مەكتەپ	5526000	36.5
تولۇقسىز ئوتتۇرا	3135000	21
ئالىي مەكتەپ	279000	1.9

مانا بۇنىڭدىن شىنجاڭنىڭ نوپۇس مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ، مەملىكەت سەۋىيىسىدىن كۆپ ئارقىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

مەدەنىيەتلىك، سەۋىيىلىك ئاياللارنىڭ ئۆمۈر بويى پەرزەنتلىك بولۇش نىسبىتى مۇنداق بولغان: 45 ياشتىن 60 ياشقىچە بولغان ئاياللار ئىچىدە

ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە بولغان ئاياللارنى ساۋاتسىز ئاياللارغا سېلىشتۇرغاندا1.5 2— 3.81 بالىنى ئاز تۇغقان. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سە- ۋىيىسىدىكىلەرنى باشلانغۇچ سەۋىيىسىدىكىلەر بە- لەن سېلىشتۇرغاندا توّت بالىنى ئاز تۇغقان.

- مەملىكەت بويىچە 3 - قېتىملىق ئومۇميۈز- لۈك 10% نوپۇسنى تاللاپ تەكشۈرۈش ماتېرىيالىغا ئاساسلانغاندا، ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسە- نىڭ كۆپ پەرزەنتلىك بولۇش بىلەن سېلىشتۇرما ئۆلچىمى 1:3:9:27 نىسبەتتىك بولغان. يەنى مەدەنىيەت دەرىجىسى تۆۋەن بولغان ئاياللارنىڭ كۆپ پەرزەنتلىك بولۇش نىسبىتى، يۇقىرى سەۋە- يىلىك ئاياللارغا سېلىشتۇرغاندا ئۈچ ھەسسە يۇقە- رى بولغان. مانا بۇ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇ- قىرى - تۆۋەن بولۇشىنىڭ، پىلانلىق تۇغۇت خىز- مىتىگە بولغان تەسىرىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئامىل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقىرى بولغاندا، نەزەر دائىرىسى كەڭ بولۇپ، تېخنىۋ مەزمۇنلۇق، تېخە- نىۋ رەڭدار بولغان مەنىۋى تۇرمۇشقا ئىنتىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە پەرزەنتلىرىگە بولغان تەربە- يىنى كۈچەيتىپ، پەرزەنتلىرىنىڭ مەنىۋى، ئىدە- يىۋى جەھەتتىن ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئەھمىيەت بە- رەلەيدۇ.

ئاتا - ئانىلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقە- رى بولغاندا، ئاز پەرزەنتتىن بالىلىق تۇرمۇشنىڭ لەززىتىنى تېتىيدۇ. يۇقىرى مەلۇماتلىق ئاتا - ئانا بالىسىنىڭمۇ بىلىم سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى بولۇشە- نى خالايدۇ. بالا كۆپ بولغاندا، ئاتا - ئانىنىڭ يۈكى ئېغىرلاپ، بالىلارنى تەربىيىلەشكە يېتىشپ بولالمايدۇ - دە، بالىلارغا قارىتىلغان تەربىيە تۆ- ۋەنلەپ كېتىدۇ. يۇقىرىقى مىسالاردىن ئاياللار- نىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت بىلەن زىچ ئالاقىسى بارلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇڭلاشقا ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈ- رۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش، بولۇپمۇ يېزىلا- ردىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، دەسلەپكى باس- قۇچتىكى مەدەنىيەت تەربىيىسىنى كۈچەيتىش، قا- نۇن كۆز قارىشىنى تىكلەش ئارقىلىق ناتوغرا تۇ- غۇت كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتىش، بولۇپمۇ ئاياللار- نىڭ ساۋاتسىزلىقىنى تېزدىن تۈگىتىش خىزمىتە- نى كۈچەيتىش بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ پەن - مەدە- نىيەت ساپاسىنى، تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈ- رۈشنى ستراتېگىيىلىك ئورۇنغا كۆتۈرۈش كې- رەك.

نوپۇس ساپاسى ئىنسانلارنىڭ تەن ساپاسى ۋە ئەقلىي ساپاسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. پە- لانلىق تۇغۇتنى ئاڭلىق ئىجرا قىلىش ئاز تۇغۇش، سۈپەتلىك تەربىيىلەشنى ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈ- رۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئىنتايىن مۇھىم.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. 农村人口问题解答，辽宁人民出版社，1987 年出版
2. 人口素质概论，辽宁人民出版社，1988 年
3. 中国计划生育道路，辽宁大学出版社，1990 年

(پوچتا نومۇرى: 830002)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

بازار مېخانىزمى توغرىسىدا

جاپپار مۇتىئى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، بازار مېخانىزمىنىڭ مەنىسى، ئۇنىڭ ئاممىللىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇئامىلىنى ئاپتوماتىك تەڭشەشى، ئۆزئارا باغلىنىشى، جانلىقلىقى، ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى، تالالاش، يېتەكلەش ۋە بايلىقنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتىكى فۇنكسىيىسى بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文论述市场机制的意义及其诸因素在生产和流通的自动调节、相互联系、活力、动力、选择、引导以及资源分布等方面的特点和功能。

Abstrast: In this article, the writer expounded the significance and various factors of market mechanism in production and circulation about the automatic regulate, interaction, vitality, impetus, selection, guiding and its peculiarities and functions in resource distributing, etc.

1. بازار مېخانىزمىنىڭ مەنىسى

بازار مېخانىزمى بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى تەڭشەش مېخانىزمى بولۇپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ يادروسى. ئۇ باھا ۋە رىقابەت، تەمىنلەش ۋە تەلەپ قاتارلىق ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بازار مېخانىزمىنىڭ ھەر خىل ئامىللىرى ئۆزئارا تەقەززا قىلىپ، ئۆزئارا باغلىنىپ، ئۆزئارا رول ئويناپ، ئۆزئارا ئۈيغۇنلىشىپ، ئۆزلۇكىدىن ماسلىشىپ، تەشكىللەش ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇپ، بازار دېكى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى ئىستىخىيىلىك ھالدا تەڭشەپ تۇرىدۇ. مەسىلەن رىقابەت جەريانىدا تەمىنلەش بىلەن تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى، مۇقەررەر ھالدا بازاردا تاۋار باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن تەۋرىنىپ تۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بازاردىكى تاۋار باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن تەۋرىنىپ تۇرۇشى يەنە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تەمىنلەشكە تەسىر كۆرسىتىپ، ئىستېمالچىلارنىڭ ئىستېمال يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئىستېمال مىقدارىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بازاردا تەمىنلەش — تەلەپنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەڭشەيدۇ. باھا - رىقابەت، تەمىنلەش - تەلەپ قاتارلىق بازارنىڭ ھەر خىل ئامىللىرى ئۆزئارا سەۋەب نەتىجە شەكىلدە باغلىنىپ، ئۆزئارا تەقەززا قىلىپ، ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ فۇنكسىيەسىنى جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە ئورتاق فۇنكسىيەنى جارى قىلدۇرۇپ، بازار مېخانىزمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بازار مېخانىزمىنىڭ ھەر خىل ئامىللىرى

* جاپپار مۇتىئى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم - لېنىنىزم ئوقۇتۇش تەتقىقات بۆلۈمىنىڭ لېكتورى.

ئالمي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە بولغان ئاياللارنى ساۋاتسىز ئاياللارغا سېلىشتۇرغاندا1.5 2— 3.81 بالىنى ئاز تۇغقان. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيىسىدىكىلەرنى باشلانغۇچ سەۋىيىسىدىكىلەر بەلەن سېلىشتۇرغاندا تۆت بالىنى ئاز تۇغقان.

مەملىكەت بويىچە 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك 10% نوپۇسنى تاللاپ تەكشۈرۈش ماتېرىيالىغا ئاساسلانغاندا، ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ كۆپ پەرزەنتلىك بولۇش بىلەن سېلىشتۇرما ئۆلچىمى 1:3:9:27 نىسبەتتىكى بولغان. يەنى مەدەنىيەت دەرىجىسى تۆۋەن بولغان ئاياللارنىڭ كۆپ پەرزەنتلىك بولۇش نىسبىتى، يۇقىرى سەۋىيىلىك ئاياللارغا سېلىشتۇرغاندا ئۈچ ھەسسە يۇقىرى بولغان. مانا بۇ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىنىڭ، پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىگە بولغان تەسىرىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئامىل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقىرى بولغاندا، نەزەر دائىرىسى كەڭ بولۇپ، تېخنىمۇ مەزمۇنلۇق، تېخىمۇ رەڭدار بولغان مەنىۋى تۇرمۇشقا ئىنتىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە پەرزەنتلىرىگە بولغان تەربىيىنى كۈچەيتىپ، پەرزەنتلىرىنىڭ مەنىۋى، ئىدىيىۋى جەھەتتىن ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئەھمىيەت بېرەلەيدۇ.

ئاتا - ئانىلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقىرى بولغاندا، ئاز پەرزەنتتىن بالىلىق تۇرمۇشنىڭ لەززىتىنى تېتىيدۇ. يۇقىرى مەلۇماتلىق ئاتا - ئانا بالىسىنىڭمۇ بىلىم سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى بولۇشىنى خالايدۇ. بالا كۆپ بولغاندا، ئاتا - ئانىنىڭ يۈكى ئېغىرلاپ، بالىلارنى تەربىيىلەشكە يېتىشپ بولالمايدۇ - دە، بالىلارغا قارىتىلغان تەربىيە تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. يۇقىرىقى مىساللاردىن ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت بىلەن زىچ ئالاقىسى بارلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇڭلاشقا ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش، بولۇپمۇ يېزىلاردىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، دەسلەپكى باسقۇچتىكى مەدەنىيەت تەربىيىسىنى كۈچەيتىش، قانۇن كۆز قارىشىنى تىكلەش ئارقىلىق ناتوغرا تۇغۇت كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتىش، بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ ساۋاتسىزلىقىنى تېزدىن تۈگىتىش خىزمىتىنى كۈچەيتىش بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ پەن - مەدەنىيەت ساپاسىنى، تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنى ستراتېگىيىلىك ئورۇنغا كۆتۈرۈش كېرەك.

نوپۇس ساپاسى ئىنسانلارنىڭ تەن ساپاسى ۋە ئەقلىي ساپاسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. پىلانلىق تۇغۇتنى ئاڭلىق ئىجرا قىلىش ئاز تۇغۇش، سۈپەتلىك تەربىيىلەشنى ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئىنتايىن مۇھىم.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. 农村人口问题解答，辽宁人民出版社，1987 年出版
2. 人口素质概论，辽宁人民出版社，1988 年
3. 中国计划生育道路，辽宁大学出版社，1990 年

(پوچتا نومۇرى: 830002)

تەھرىرى: تۈرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

بازار مېخانىزمى توغرىسىدا

جاپپار مۇتىئى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، بازار مېخانىزمىنىڭ مەنىسى، ئۇنىڭ ئامىللىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇئامىلىنى ئاپتوماتىك تەڭشەشى، ئۆزئارا باغلىنىشى، جانلىقلىقى، ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى، تالالاش، يېتەكلەش ۋە بايلىقنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتىكى فۇنكسىيىسى بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文论述市场机制的意义及其诸因素在生产和流通的自动调节、相互联系、活力、动力、选择、引导以及资源分布等方面的特点和功能。

Abstrast: In this article, the writer expounded the significance and various factors of market mechanism in production and circulation about the automatic regulate, interaction, vitality, impetus, selection, guiding and its peculiarities and functions in resource distributing, etc.

1. بازار مېخانىزمىنىڭ مەنىسى

بازار مېخانىزمى بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى تەڭشەش مېخانىزمى بولۇپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ يادروسى. ئۇ باھا ۋە رىقابەت، تەمىنلەش ۋە تەلەپ قاتارلىق ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بازار مېخانىزمىنىڭ ھەر خىل ئامىللىرى ئۆزئارا تەقەززا قىلىپ، ئۆزئارا باغلىنىپ، ئۆزئارا رول ئويناپ، ئۆزئارا ئۈيغۇنلىشىپ، ئۆزلۈكىدىن ماسلىشىپ، تەشكىللەش ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇپ، بازار- دىكى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى ئىستىخىيىلىك ھالدا تەڭشەپ تۇرىدۇ. مەسىلەن رىقابەت جەريانىدا تەمىنلەش بىلەن تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى، مۇقەررەر ھالدا بازاردا تاۋار باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن تەۋرىنىپ تۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بازاردىكى تاۋار باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن تەۋرىنىپ تۇرۇشى يەنە ئىشلەپچىقىرىش بەلەن تەمىنلەشكە تەسىر كۆرسىتىپ، ئىستېمالچىلارنىڭ ئىستېمال يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئىستېمال مىقدارىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بەلەن بازاردا تەمىنلەش — تەلەپنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەڭشەيدۇ. باھا - رىقابەت، تەمىنلەش - تەلەپ قاتارلىق بازارنىڭ ھەر خىل ئامىللىرى ئۆزئارا سەۋەب نەتىجە شەكلىدە باغلىنىپ، ئۆزئارا تەقەززا قىلىپ، ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ فۇنكسىيىسىنى جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە ئورتاق فۇنكسىيىنى جارى قىلدۇرۇپ، بازار مېخانىزمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بازار مېخانىزمىنىڭ ھەر خىل ئامىللىرى-

* جاپپار مۇتىئى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم - لېنىنىزم ئوقۇتۇش تەتقىقات بۆلۈمىنىڭ لېكتورى.

نىڭ ئۆزئارا تەقەززا قىلىپ، ئۆزئارا ئويغۇنلە-شىپ، ئۆزئارا ماسلىشىپ ئورتاق رول ئويناشـ-نىڭ مەركەزلىك ئىپادىلىنىشى، تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئارقىلىق رىقابەت جەريانىدا شەكىللەنگەن بازار باھاسىنى (تاۋار باھاسىنى، مەبلەغ باھاسـ-نى، ئىش ھەققى باھاسىنى) ئۆزلۈكسىز شەكىلـ-دىكى تەڭپۇڭلۇقتا ئېلىپ كېلىدۇ. باھامۇ شەكىلـ-دىكى باھا بولىدۇ. شەكىلدىكى باھا ئەكسىچە بولـ-غاندا بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ ئۆزگـ-رىشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا شەكىلدىكى باھا شارائىتىدا تەمىنلەش- تەلەپنىڭ ئۆزئارا ئويغۇنلە-شىپ، ئۆزئارا رول ئويناش يۆنىلىشى ۋاقىتلىق ھالەتتىكى تەڭپۇڭلۇقلا بولىدۇ. بۇ خىل تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ۋە ئونىڭ بىلەن بازار باھاسى نۇرغۇن-لىغان ھالەتنىڭ بىرىكمىسى بولۇپ، ئونىڭ ماھـ-ىيىتى بازاردىكى بازارغا قاتناشقۇچىلارنى ئۆز مەنپە-ئىتى ئۈچۈن ئۆزئارا تەقەززا قىلىپ، ئۆزئارا رول ئويناپ بازارغا ئورتاق قاتنىشىشتىن ئىبارەت. ئەكسىچە، بازار بازارغا قاتناشقۇچىلارنىڭ ئىقتىسا-دىي ھەرىكىتىنى تەڭشەپ، ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۆزلۈكسىز ئېقىپ تۇرۇ-شى بىلەن تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ھەرىكىتە-نى بازار ئېھتىياجىغا ئويغۇنلاشتۇرۇپ، مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرىدۇ. شۇڭا بازار مېخانىز-مى قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ئەملگە ئېشىش شەكلى بولۇپ، بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا ئىشلەپچىقـ-رىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمال قا-تارلىق پۈتكۈل جەريانىنى ئىستىخىيىلىك تەڭشەي-دۇ.

بازار مېخانىزمى كونكرېت باھا مېخانىزمى، رىقابەت مېخانىزمى، تەمىنلەش - تەلەپ مېخانىز-مى، ئىش ھەققى مېخانىزمى، پايدا نىسبىتى مېخا-نىزمى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. قىممەت قانۇنىيىتى، رىقابەت قانۇنىيىتى، تەمىنلەش - تەلەپ قانۇنىيە-تى، پۇل - مۇئامىلە قانۇنىيىتى قاتارلىق قانۇن-ىيەتلەرنىڭ رول ئويناشى جەريانىدا بازار باھاسـ-نىڭ تەۋرىنىشى بىلەن بازاردىكى تەمىنلەش - تە-لەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئوتتۇرىسىدا ئۆز-ئارا تەقەززا قىلىدىغان باغلىنىش ۋە رول ئويناش سەۋەبىدىن باھا مېخانىزمى شەكىللىنىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار، تاۋار ساتقۇچىلار ۋە تاۋار سېتىۋالغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ رىقابەت مېخانىزمى شەكىللىنىدۇ. تەمىنلەش بازاردىكى تە-لەپنى قاندۇرالمىسا، تاۋارنىڭ باھاسى ئۆرلەيدۇ، تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كەتسە، بازاردىكى تا-ۋارنىڭ باھاسى تۆۋەنلەيدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقارغۇ-چىلار ئوتتۇرىسىدا رىقابەت كەسكىن بولىدۇ. بۇ خىل تەقەززالىق مۇناسىۋەت تەمىنلەش - تەلەپ مېخانىزمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئەمگەك كۆچى بىلەن تەمىنلەش-تەلەپنىڭ ئۆزگىرىشى ئىش ھەققى مېخانىزمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. پايدا نىسبىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ئامانەت. قەرز مەبلىغى بىلەن تەمىنلەش-تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەقەززا قىلىدىغان باغلىنىش ۋە رول ئويناش پايدا نىسبىتى مېخانىز-مىنى شەكىللەندۈرىدۇ. يۇقىرىدىكى ھەر خىل مې-خانىزملار ئۆزئارا باغلىنىپ، ئۆزئارا رول ئويناپ بىرلىككە كەلگەن بازار مېخانىزمى ھاسىل قىلـ-دۇ. باھا مېخانىزمى بازار مېخانىزمىنىڭ يادروسى بولۇپ، بازار باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن تەۋرە-نىپ تۇرۇشى تەمىنلەش -تەلەپتە ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. تەمىنلەش - تەلەپتىكى ئۆزگىرىشمۇ ئوخ-شاشلا بازار باھاسىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. بازار باھاسىدىكى بۇ خىل ئۆزگىرىش بازارغا قاتـ-ناشقان تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەنپەئىتىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسەتكەنلىكتىن، بازاردا پايدا قوغلىشىپ، تارماقنىڭ ئىچكى قىسمىدا، تارماقلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن رىقابەت بولىدۇ. بازاردىكى كەسكىن رىقابەت ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ناچار بولۇپ، زىيان تارتقان ياكى پايدىسى بەك ئاز بولغان تارماق ۋە كارخانىلار-دىن ئۈنۈمى يۇقىرى، پايدىسى ياخشىراق بولغان تارماق ۋە كارخانىلارغا مۇۋاپىق ئېقىشىنى ئىلگە-رى سۈرۈپ، چەكلىك بولغان بايلىقتىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنى تەڭشەپ، ياخشى ماسلاشتۇرۇپ، بايلىقنىڭ ئەڭ

ياخشى تەقسىم قىلىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. ئىجتىمائىي ئومۇمىي تەلەپ بىلەن ئومۇمىي تەمىنلەشنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مەيلى تارماقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ياكى تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتتە بولسۇن، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېقىپ كىرىشى بىلەن ئېقىپ چىقىپ كېتىشى، بازاردىكى تەمىنلەش - تەلەپتە ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. تەمىنلەش - تەلەپتىكى ئۆزگىرىش، بازار باھاسىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ، بازار باھاسىدىكى ئۆزگىرىش ئوخشاشلا تەمىنلەش - تەلەپتە ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. بۇ خىل تەرەپتىن بازار مېخانىزمى ئامىللىرىنىڭ ئۆزئارا تەقەززا قىلىپ، ئۆزئارا رول ئويناپ بازاردىكى ئۆزگىرىشكە ئاساسەن ئىگىلىك باشقۇرغۇچىلارنىڭ ئىقتىسادىي ھەرىكىتىنى تەڭشەپ، بازار ئەھۋالىغا ئۆيغۇنلاشتۇرغانلىقىنى ئىپادىلەپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ خىل باغلىنىش ۋە تەۋرىنىش تەمىنلەش - تەلەپ يۆزلىنىشىنىڭ بىر-دەكلىكىنى، باھا بىلەن قىممەتنىڭ يۆزلىنىشىنىڭ بىردەكلىكىنى كۆرسىتىپ، باھانىڭ قىممەتنى مەركەز قىلىپ قىممەت ئەتراپىدا تەۋرىنىپ تۇرۇپ، بازاردىكى ئىقتىسادىي ھەرىكەتلەرنى تەڭشەپ، تەمىنلەشنى تەلەپكە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ ماددىي - مەنىۋى ئېھتىياجىنى ياخشى قاندۇرۇۋاتقانلىقىنى ۋە تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. لېكىن بۇ خىل تەڭشەش ئاڭلىق جەريان ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشمايدۇ. چۈنكى بازارغا قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز مەنپەئىتىگە چوڭ تارتىپ ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىقتىسادىي پائالىيەتتە، مۇقەررەر ھالدا قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ئىستىخىيىلىك زورلۇق كۈچى تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقى تۈپەيلىدىن تېخنىكىسى قالاق، رىقابەتلىشىش ئىقتىدارى بولمىغان بىر قىسىم كارخانىلار شاللىنىپ، بەلگىلىك ئىجتىمائىي ئەمگەكنى زىيانغا ئۇچرىتىش ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ ئىجتىمائىي ئەمگەكنى تەجەپ قالغىلى بولىدۇ. بازار مېخانىزمىنىڭ بۇ خىل ئىستىخىيىلىك تەڭشەش ھەرىكىتى، بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتى ۋە نىشانىنى تەڭشەپلا قالماستىن، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمالدىن ئىبارەت پۈتكۈل ئىقتىسادىي پائالىيەتنى، ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى، كىرىمنى تەقسىم قىلىشنى، كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ھەرىكىتى ۋە ئىستېمالنى تەڭشەپ، چەكلىك بولغان ئىجتىمائىي بايلىق شارائىتىدا نېمىنى ئىشلەپچىقىرىش، قانداق ئىشلەپچىقىرىش، قانچىلىك ئىشلەپچىقىرىش، قانداق تېخنىكىنى قوللىنىپ ئىشلەپچىقىرىش، كىم ئىشلەپچىقىرىشنى، قانداق قىلغاندا ئەڭ زور پايدىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ ھەم بازار مېخانىزمى ئارقىلىق ھەل قىلىنىدۇ. شۇڭا بازار مېخانىزمى مىكرو ئىگىلىكنىڭ ھەرىكىتىنى تەڭشەپ، ئۇنى بازار ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇۋىلا قالماستىن، بەلكى ماكرو ئىگىلىكتىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنىمۇ بەلگىلىك تەڭشەيدۇ.

2. بازار مېخانىزمىنىڭ ئالاھىدىلىكى

بازار مېخانىزمى — ئىقتىسادىي ھەرىكەتنى تەڭشەپ ۋە تىزگىنلەپ، بازار ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇشتا تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

1) بازار مېخانىزمى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مۇئامىلىنى ئاپتوماتىك ھالدا تەڭشەيدۇ.

بازار مېخانىزمى قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رول ئويناش مېخانىزمى ھەم بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى تەڭشەش مېخانىزمى بولۇپ، ئۇنىڭ ھەرىكىتى ئىقتىسادىي ھەرىكەتنى تاشقى كۈچنىڭ ئارىلىشىشى ئاساسىدا تەڭشەش بولماستىن، بەلكى ئىقتىسادىي ھەرىكەتنى ئۆزىدە ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولغان سېھرىي كۈچ ئارقىلىق تەڭشەپ، بازار ئېھتىياجىغا

ئۈيغۇنلاشتۇرىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر خىل تاۋار بىلەن تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كەتكەندە شۇ خىل تاۋارنىڭ باھاسى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. پايدا ئازىيىپ زىيان تارتىشقا يۈزلىنىش بىلەن بىر قەدەم ئىلگىرىلەيدۇ. ئەمگەك باشقا تارماقلارغا كۆچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش قىسقىراپ تەمىنلەش ئازلايدۇ. ئەكسىچە، مەلۇم بىر خىل تاۋار بىلەن تەمىنلەش تەلەپنى قاندۇرالمىسا، شۇ خىل تاۋارنىڭ باھاسى ئۆرلەيدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار كۆپلەپ پايدىغا ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ تارماقنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى كېڭىيىپ تەمىنلەش ئاشىدۇ. بۇ، بازار مېخانىزمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مۇئامىلىنى ئاپتوماتىك ھالدا تەڭشەپ بازار ئېھتىياجىغا ئۈيغۇنلاشتۇرۇپ تۇرۇشىدۇر.

2) مەنپەئەتنىڭ تەقەززا قىلىشى

ھەرقانداق ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ مەقسىتى ماددىي مەنپەئەتكە ئىگە بولۇش. ماددىي مەنپەئەتنىڭ ئايرىلغان ئىقتىسادىي پائالىيەت بولمايدۇ. دېمەك، ماددىي مەنپەئەت ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ. ئىقتىسادىي پائالىيەتتە مەنپەئەتنى چىقىش قىلغان پايدا قانچە كۆپ بولسا، مەنپەئەت شۇنچە زور بولىدۇ. مەبلەغ ۋە مەبلەغنىڭ ئېگىسى شۇنچە جانلىنىپ كېتىدۇ. شۇڭا ئىقتىسادىي پائالىيەتتە ئىمكانقەدەر كۆپرەك پايدىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئەگىلىك باشقۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىغا كۆڭۈل بۆلۈپلا قالماستىن، بازاردىكى باھاغىمۇ كۆڭۈل بۆلىدۇ. مەھسۇلاتنىڭ باھاسى قانچە يۇقىرى بولسا، شۇ تاۋارنى ئىشلەپچىقارغان كارخانىلار كۆپرەك پايدىغا ئىگە بولالايدۇ. ئەكسىچە بولسا، پايدا ئاز ھەتتا زىيان تارتىدۇ. شۇڭا باھانىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەنپەئىتىگە بىۋاستە تەسىر قىلىدىغانلىقتىن، ھەرقايسىسى ئۆز مەنپەئىتىنى چىقىش قىلىپ ئىقتىسادىي پائالىيىتىنى تەڭشەپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدا بولالاشتۇرۇلىدۇ. بۇ يەردە رىقابەت مېخانىزمى، خېرىدار تەرەپ مېخانىزمى رول ئويناۋاتقانلىقتىن، تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن مەبلەغ سالغۇچىلار ھەر ۋاقىت، ھەر زامان بازاردا پايدىغا ئىگە بولۇش ياكى پايدىدىن ئايرىلىپ قېلىش بېسىمىغا ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەنپەئەتنىن ئىبارەت ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ئاستىدا، كۆپرەك پايدىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن بازارغا قاتناشقان ھەرقانداق كىشى ياكى ئورۇن باشقۇرۇشقا كۆڭۈل بۆلۈپ، تىرىشىپ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئەمگەك سەرپىياتىنى تۆۋەنلىتىپ، ئەڭ ئاز جانلىق ئەمگەك ۋە بۆيۇملاشقان ئەمگەك سەرپىياتى، ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئۈيغۇن كېلىدىغان ئەڭ كۆپ مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىپ، بازار رىقابىتىدە پايدىلىق ئورۇندا تۇرۇشقا، ئەڭ زور پايدىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىدۇ. ئىستېمالچىلارمۇ ئەڭ ئاز چىقىم ئارقىلىق، كۆپرەك ئىستېمال بۆيۇملىرىنى سېتىۋېلىشقا تىرىشىدۇ. شۇڭا بازار ئىگىلىكىدە ماددىي مەنپەئەت ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولۇپ، ئۇنى ئېتىراپ قىلىش بازار مېخانىزمى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتىكى ئاچقۇچلۇق مەسىلەرنىڭ بىرى. ئەگەر ماددىي مەنپەئەت ئېتىراپ قىلىنمىسا ياكى ئونىڭغا ئېتىبارسىز قارالسا، بازار مېخانىزمىنىڭ رولى بولمايدۇ، بازار مېخانىزمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتىن سۆز ئاچقىلى تەخمۇ بولمايدۇ.

3) بازار مېخانىزمى ئامىللىرىنىڭ باغلىنىشچانلىقى

بازار مېخانىزمىنىڭ ئاساسىي ئامىللىرى باھا، تەمىنلەش، تەلەپ، رىقابەت قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ ئامىللار ھەر بىرى مۇستەقىل يەككە - يېگانە ھالدا ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرالمايدۇ، ئەكسىچە ھەربىر ئامىل ئۆزىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆزئارا بىر - بىرىنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق بىر ئامىلنىڭ رولى ئىككىنچى بىر ئامىلنىڭ رولى ۋە ھەرىكىتى ئۈچىنچى بىر ئامىلغا تەسىر كۆرسىتىش بىلەن ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى بازاردىكى تەمىنلەش - تەلەپنىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇنلاشتۇرىدۇ. مەسىلەن، تەمىنلەش تەلەپنىڭ ئۆزگىرىشى باھانىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كەتسە، باھا تۆۋەنلەيدۇ. تەمىنلەش تەلەپنى قاندۇرالمىسا، باھا ئۆرلەيدۇ. باھادىكى ئۆزگىرىش پايدىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ھەم بايلىقنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. باھا يۇقىرى بولسا، پايدا كۆپ بولىدۇ، باھا تۆۋەن بولسا، پايدا ئاز بولىدۇ. ھەتتا زىيان تارتىپ ۋەيران بولىدۇ. پايدىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى مەبلەغ جۇغلاش، مەبلەغ سېلىش، ئىش ھەققى قاتارلىقلارغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتىدۇ، پايدا كۆپ بولسا، جۇغلانما كۆپ بولىدۇ، سېلىنمىدىغان مەبلەغ

لەغمۇ كۆپ بولىدۇ، ئىش ھەققى يۇقىرى كۆتۈرۈ-
لۈپ مۇكاپات كۆپمەيدۇ بارىدۇ. ئەكسىچە بولسا،
ئاز بولىدۇ ھەتتا بولمايدۇ. پايدا، ئىش ھەققى،
مەبلەغ قاتارلىقلاردىكى ئۆزگىرىش يەنە تەمىنلەش-
تەلەپ مۇناسىۋىتىدە ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. تە-
مىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىش يەنە
بىر قاتار تەكرار ئۆزگىرىشلەرگە تۈرتكە بولىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى،
بازار مېخانىزمىنىڭ ھەرقايسى ئامىللىرى ئۆزئارا
بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بىر
ئامىلى توسالغۇغا ئۇچرىسا، ئۇنىڭ بىلەن باغلە-
نىشلىق بولغان ئىككىنچى بىر خىل ئامىلنىڭ
رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولمايدۇ. مە-
سىلەن، باھا مېخانىزمى توسالغۇغا ئۇچرىسا، پايدا
مېخانىزمىنىڭ سىلىنغان مەبلەغنى تەڭشەشتىكى
رولى يوقۇلىدۇ. تەمىنلەش - تەلەپ مېخانىزمىنىڭ
رولى توسالغۇغا ئۇچرىسا، باھا مېخانىزمىنىڭ رو-
لى يوقۇلىدۇ. باھا مېخانىزمىنىڭ رولى توسالغۇغا
ئۇچرىسا، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالغا ۋە
ئىستېمالچىلارنىڭ مەپەئىتىگە تەسىر كۆرسىتىدە-
غان رىقابەت مېخانىزمىنىڭ رولى يوقۇلىدۇ.

4) بازار مېخانىزمىنىڭ جانلىقلىقى

بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا بازارغا قاتناشقۇ-
چىلارنىڭ ئايرىم ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىي ئەمگەك-
كە ئايلىنىشى، قىممەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى،
مەھسۇلاتنىڭ رېئال مەھسۇلاتقا ئايلىنىشى، پايدا
ئېلىپ ئۆزلۇكسىز يوكسىلىپ بېرىشى ياكى ئەگ-
سىچە زىيان تارتىپ ۋەيران بولۇشى قاتارلىقلارنىڭ
ھەممىسى بازاردا بولىدۇ، ئۇلارنىڭ تەقدىرى بازار-
دا بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا بازار قاتناشقۇچىلىرى بازار
ئۆچۈرىغا ئەھمىيەت بېرىپ، بازار ئۆچۈرىغا ئاسا-
سەن ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىنى جانلىق
ھالدا بازاردىكى باھانىڭ تەۋرىنىشىگە ماسلاشتۇرە-
دۇ. كارخانىلار باھا ئۆچۈرى ۋە ئەيرىي باھا ئۆچۈ-
رىغا ئاساسەن ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ
كۆلىمى بىلەن مەبلەغ سېلىش يۆنىلىشى ۋە مىقدا-
رىنى تەڭشەپ بەلگىلەيدۇ. بازار باھاسىنىڭ ئۆز-
گىرىشى تەمىنلەش - تەلەپتىكى سىگنال بولۇپلا
قالماي، بەلكى كارخانىنىڭ پايدا ئېلىش سەۋىيە-
سىنىڭ يۇقىرى تۆۋەنلىكىنىڭ ئۆلچىمى بولۇپ،
ئۇ، كارخانا ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەنپەئە-
تىگە بېۋاستە تەسىر كۆرسەتكەنلىكتىن، ھەرقاە-
داق بىر كارخانا بارلىق تىرىشچانلىقى بىلەن تېخ-
نىكا ئۆزگەرتىپ، باشقۇرۇشنى ياخشىلاپ، تاۋار
ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ئايرىم ئەم-
گەك ۋاقتىنى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن
تۆۋەنلىتىپ، ئۆزىنىڭ تاۋارلىرىنى بازاردا تولۇق
قىممەت بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، كۆپرەك پايدىغا
ئىگە بولۇشقا ۋە بازاردا پۈت دەسسەپ تۇرۇشقا
تىرىشىدۇ. كارخانا بازار ئېھتىياجى بىلەن كارخانا
مەنپەئىتىنى چېتىش قىلىپ، جانلىق پائالىيەت ئې-
لىپ بارغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارلىرە-
نىڭ بازار تاپالماسلىقى ۋە قىس بولۇپ قېلىشىدىن
ساقلىنىپ، سانقۇچى تەرەپ بىلەن سېتىۋالغۇچى
تەرەپنىڭ بازىرىنى ئۆز ۋاقتىدا، ئوڭۇشلۇق ئەمەل-
گە ئاشۇرۇپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ يۇقىرى كۆ-
تۈرۈلۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ. دېمەك، بازارغا قاتـ
ناشقۇچىلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىگە مەنپەئەت
بېۋاستە ماسلاشتۇرۇلۇپ، بازار ئۆچۈرىغا ئاسا-
سەن ئىقتىسادىي پائالىيەتنى ئۆز ۋاقتىدا تەڭشەپ
تۇرغانلىقتىن، مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان بازار
ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشالايدىغان جانلىقلىقنىڭ ھە-
قىقىي ئەمەلگە ئېشىشى كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ.

3. بازار مېخانىزمىنىڭ ئىقتىدارى

بازار مېخانىزمى بازاردىكى ئىقتىسادىي ھەر-
كەتلەرنى ئىستىخىيىلىك تەڭشەش ئىقتىدارىنى جا-
رى قىلدۇرۇپ ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ ئايلىنە-
شىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ.

1) تاللاش ئىقتىدارى

كارخانىنىڭ تۇرلۇك پائالىيىتى بازار ئارقە-
لىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. بازار تاۋار ئالماشتۇرىدىغان
سورۇن بولۇپ كارخانىلارنى يېتەكلەيدۇ. كارخانا
بازارنىڭ يېتەكلىشى ۋە ئۆچۈرىغا ئاساسەن ئۆزە-
نىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ،
مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ،
ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتنى تولۇق قىممەتكە يا-
كى كۆپرەك پايدىغا ئىگە قىلدۇرۇشقا تىرىشىدۇ.
بۇ، مۇقەررەر ھالدا بازاردا كەسكىن رىقابەتنى پەيدا
قىلىدۇ. رىقابەت تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئوتتۇ-
رىسىدىكى مەنپەئەت تالىشىش كۈرىشى بولۇپ تاۋار
ئىشلەپچىقارغۇچىلار غەلبە قىلىش ياكى مەغلۇپ
بولۇش مەسىلىسىگە دۇچ كېلىدۇ. رىقابەتلىشىش
ئىقتىدارى يۇقىرى بولغان كارخانىلار، بازاردا پاي-
دىلىق ئورۇندا تۇرۇپ، كۆپرەك پايدىغا ئىگە بولە-
دۇ. ئەكسىچە، شارائىتى ناچار، رىقابەتلىشىش
ئىقتىدارى ئاجىز كارخانىلار زىيان تارتىدۇ، ھەتتا

بەزىلىرى ۋەيران بولىدۇ. رىقابەت مېخانىزمىنىڭ بۇ خىل ياخشىلىرىنى تاللاش، ناچارلىرىنىشال-لاشتىكى رولى كارخانىلارنىڭ رىقابەتلىشىش ئىق-تىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق.

2) يېتەكلەش ئىقتىدارى

بازار مېخانىزمى بازار باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق بازاردىكى تەمىنلەش - تەلەپ ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، كارخانىلارنى مەنپەئەت تەرەپكە يېتەكلەيدۇ. كارخانىلار زىياندىن ساقلىنىپ، مەن-پەئەتكە ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش، ئى-گىلىك باشقۇرۇش پائالىيىتىنى ئۇنۇمنى ئۆستۈ-رۈشكە ئۇيغۇنلاشتۇرىدۇ. مەنپەئەت كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى ئاك-تىپلىقىنى قوزغايدىغان ئىچكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ. مەيلى شەخس ياكى كارخانا بولسۇن ھەممە-سىنىڭ ئۆزىنىڭ مۇستەقىل مەنپەئەت تەلىپى بار. ئۇلارنىڭ مەقسىتىمۇ ئەڭ زور مەنپەئەتكە ئىگە بو-لۇش. باھا ئۆچۈرى كارخانىلارنى مەھسۇلاتنى بازار ئېھتىياجىغا قاراپ ئىشلەپچىقىرىشقا يېتەكلەيدۇ. با-زار كارخانىنى زىيانىنى ئازايتىپ كۆپرەك پايدىنى قولغا كەلتۈرۈشكە يېتەكلەيدۇ.

3) بايلىقنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئىقتىدارى

بازار مېخانىزمىنىڭ ھەرقايسى ئامىللىرى با-زاردا ئۆزئارا رول ئويناپ، ئۆزئارا تەسىر كۆرسە-تىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي بايلىقنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدا مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، ئىقتىسادىي پائا-لىيەتلەر قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن بازاردىكى تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆز-گىرىش ئەھۋالىغا ئۇيغۇنلىشىدۇ. تەمىنلەش - تە-لەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بازاردىكى تاۋار باھاسىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. باھانىڭ ئۆز-گىرىشى مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەنپەئەت مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىش كارخانىلارغا بېسىم، ھەرىكەتلەندۈر-گۈچ كۈچ ئېلىپ كېلىپ رىقابەتنى كەلتۈرۈپ چە-قىرىدۇ ۋە كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىدۇ. بازار كارخانە-لارنىڭ ياخشىلىرىنى تاللاپ ناچارلىرىنى شاللايـ-دۇ. باھا ئۆچۈرى بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن تە-لەپنىڭ يۆنىلىشىنى يېتەكلەپ ئىشلەپچىقىرىش بە-لەن ئېھتىياجنى ۋاقتىدا تەڭشەپ، ماسلىشىشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تۈرتكە بولىدۇ. تەمىنلەش - تەلەپنىڭ ئۆزگىرىشى باھادا ئۆزگىرىشنى پەيدا قە-لىپ، ھەرقايسى تارماق ھەرقايسى كەسىپ ۋە ئۆ-لارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئوخشاش بولمىغان پايدا مەۋىيىسىنى شەكىللەندۈرۈپ قويغانلىقتىن، بازار-غا قاتناشقۇچىلار پايدا قوغلىشىپ، تارماق كەسىپ-لەر ئارا ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ئېقىپ تۈرۈشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، قايتىدىن تەشكىللىنىشىنى كەل-تۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بەزى تارماقلاردا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىجتىمائىي بايلىق كۆپ، يەنە بەزى تارماقلاردا ئىجتىمائىي بايلىق ئاز بولۇپ كې-تىدىغان ھالەتتىن ساقلىنىپ، چەكلىك بولغان ئىجتىمائىي بايلىقنى بازاردىكى ئوبيېكتىپ ئېھتى-ياج بويىچە تەقسىم قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش بە-لەن ئىستېمالنى ماسلاشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئەم-گەكنى تېجەپ، ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقە-رىش كۆچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، مىقدارىنى ئاشۇرۇپ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مەقسىتىنىڭ ئە-ھلگە ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

بازار مېخانىزمىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتنى تەڭشەشتە يۇقىرىقىدەك نۇرغۇنلىغان ئارتۇقچىلىق-لىرى بولۇپلا قالماي، يەنە بەزى ئاجىزلىقلىرىمۇ بار بولغانلىقتىن، دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تەڭشەش-دىن ئايرىلالمايدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە 1994 - يىللىق 5 - سان.
2. «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى سىستېمىلىق تەھلىل قىلىش»، نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، خەنزۇچە 1988- يىلى نەشرى.
3. «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىدىن ئومۇمىي بايان» جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى، خەنزۇچە 1993 - يىلى نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە

ئەھمەت مامۇت*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، تەرەققىي قىلغان غەرب دۆلەتلىرى بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان قاراشلار شەرھلىنىش ئاساسىدا، ئىگىلىك ھوقۇق بىلەن كىشىلىك ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要：本文阐述发达的西方国家与发展中国家在人权和主权关系方面不同观点，就主权和人权的关系作简要论述。

Abstract: In this article, based on the different views of the developed westen counteies and the developing countries about the relationship between human rights and sovereign rights, the author gave us a brief exposition about sovereign rights and human rights.

كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى خەلقئارادا كۆچلۈك تالاش - تارتىش قوزغاپ كېلىۋاتقان بىر مەسىلە بولۇپ، بۇ مەسىلىنىڭ توغرا بىر تەرەپ قىلىنىشى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، دوستلۇقنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خەلقئارا سىياسىي ژەنىيەتنى نۇرمالالاشتۇرۇش، تىنچلىقنى ئىلگىرى سۈرۈشتەمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىگىلىك ھوقۇق دېگەندە، بىر دۆلەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى - تاشقى ئىشلىرىنى ئۆزى بىر تەرەپ قىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىگىلىك ھوقۇق دۆلەتنىڭ ئەڭ مۇھىم شۇنداقلا ئۆزىگە خاس ھوقۇقى. ھەر قانداق بىر دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى بولۇشى شەرت، ئىگىلىك ھوقۇقى بولمىسا، دۆلەت ھېسابلانمايدۇ، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى مۇقەددەس، دەخلى - تەرۇزسىز، ئۇنى دۆلەتتىن ئايرۇۋەتكىلى، ئۆتۈنۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى بىلەن ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن ئىبارەت ئىككى ھوقۇقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇ ئىچكى جەھەتتە ئالىي ھوقۇق، تاشقى جەھەتتە مۇستەقىللىق ھوقۇقى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ئىچكى جەھەتتىكى ئالىي ھوقۇق بىر دۆلەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي تۈزۈمىنى ئەركىن تاللىۋېلىش، ئۆز زېمىنى تەۋەسىدىكى بارلىق ئادەم ۋە نەرسىگە قارىتا،

* ئەھمەت مامۇت: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

باشقىلارنى چەتكە قاقىدىغان باشقۇرۇش تەۋەلىكى ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈش ھوقۇقىدىن ئىبارەت تاشقى جەھەتتىكى مۇستەقىللىق ھوقۇقى، ھەر بىر دۆلەتنىڭ باراۋەر خەلقئارا قانۇنىي سالاھىيەتكە ئىگە بولۇپ، مۇستەقىل ئۆز ئۆزىگە خوجا بولغان ھالدا ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىچكى تاشقى ئىشلىرىنى مۇستەقىل بىر تەرەپ قىلىش ۋە سىرتنىڭ تاجاۋۇزى ۋە ئارىلىشىشىنى ئىستىسنا قىلىش ھوقۇقىدىن ئىبارەت. دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ھەرقايسى ئەلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە خەلقئارا قانۇن ۋە خەلقئارا تەشكىلاتلار پۈتۈن كۈچى بىلەن قوغدايدىغان ۋە ئېتىبار بېرىدىغان يادرولۇق مەسىلە. ئۇنى ئىنكار قىلىشقا، ئاجىزلاشتۇرۇشقا ۋە ئۇنىڭغا دەخلى - تەرۇز قىلىشقا بولمايدۇ. ئەگەر بىر دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ خاراكتېرى ياكى باشقا تەرەپلىرى ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ خاراكتېرى ياكى باشقا تەرەپلىرى بىلەن ئوخشىمايدۇ دېگەندىن باھانە قىلىپ، ئۇ دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشسا، نورمال خەلقئارا مۇناسىۋەت قالايمىقانلىشىپ كېتىدۇ. ئىگىلىك ھوقۇق مەيلى بىر دۆلەت ئۈچۈن بولسۇن ياكى خەلقئارا جەمئىيەت ئۈچۈن بولسۇن ئىنتايىن مۇھىم.

كىشىلىك ھوقۇق ئۇقۇمى XVIII — XVII ئەسىرلەردىكى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى دەۋرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، 1776 - يىلىدىكى «ئامېرىكا مۇستەقىللىق خىتابنامىسى»، 1789 - يىلىدىكى «فرانسىيە كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» قاتارلىق قانۇنىي ھۆججەتلەردە تۇنجى قېتىم قانۇن شەكلىدە بەلگىلەنگەن. كىشىلىك ھوقۇق ئۇقۇمى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ تاكى 1 - دۇنيا ئۇرۇشىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىچكى ئىشلار مەسىلىسى ھېسابلىنىپ كەلگەنىدى، 1948 - يىلى 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى يىغىنىدا «دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» ماقۇللانىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى خەلقئارا قانۇن ساھەسىگە تەۋە ئۇقۇم بولۇپ، خەلقئارالىق مەسىلىگە ئايلانىدى. كىشىلىك ھوقۇق ئۇقۇمىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ تارىختىن بۈيان ئوخشاش بولمىغان قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. دۆلەتسىز كىشىلىك ھوقۇقتا «كىشىلىك ھوقۇق — كىشىلەر بەھرىمەن بولىدىغان ياكى بەھرىمەن بولۇشقا تېگىشلىك بولغان ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ھوقۇقى ياكى بولمىسا ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرى بويىچە بەھرىمەن بولىدىغان ياكى بەھرىمەن بولۇشقا تېگىشلىك بولغان ئەركىن، باراۋەر ئىجتىمائىي، سىياسىي ئورنىنى كۆرسىتىدۇ.»[1] دەپ تەبىر بېرىدۇ. ھەرقايسى ئەللەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈلمىلىرى، قانۇنلىرى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى، ئىدېئولوگىيىسى قاتارلىق تەرەپلىرى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئوخشاش بولمىغان شارائىت، ئوخشاش بولمىغان دۆلەتتە ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىمۇ ئوخشاش ئەمەس. ھازىر ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى، شۇنداقلا ھەرقايسى ئەللەردە ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇق قارىشىنىڭ يەنى، كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئۆلچىمى، ئۇقۇمى، مەزمۇنى ۋە كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداش قارىلىق تەرەپلەردىكى قارىشىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدىمۇ ئۆتكۈر تالاش - تارتىش مەۋجۇت. بۇ تالاش - تارتىشلار غەرب ئەللىرى بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىر - بىرىگە زىت بولغان ئىككى خىل كۆز قاراشتا گەۋدىلىك ئىپادىلەنمەكتە.

غەرب ئەللىرىنىڭ بۇ مەسىلىگە دائىر نەزەرىيىسىنىڭ نېگىزى — كىشىلىك ھوقۇق ئىگىلىك ھوقۇقتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ئەگەر بىرەر دۆلەتتە كىشىلىك ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز قىلىش ئەھۋالى كۆرۈلسە، خەلقئارا جەمئىيەت شۇ دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قايرىپ قويۇپ ئارىلىشىشى كېرەك دېگەندىن ئىبارەت. غەرب قانۇن نەزەرىيىچىلىرى كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى خەلقئارا قانۇنىنىڭ بىر تۈرلۈك پرىنسىپىغا ئايلانغانلىقىنى، ئۇنى ھەر قىسمۇ دۆلەت ئىچىدە باشقۇرىدىغان مەسىلە دەپ

① «جۇڭگو ئىنسكلوپېدىيىسى» (قانۇن تومى) 814 - بەت.

قاراشقا بولمايدۇ. ئۇ، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە ئۇنىڭغا ئەزا بارلىق دۆلەتلەر سۈرۈشتە قىلىشقا تېگىشلىك ھەم ئورتاق كۆڭۈل بۆلۈشكە تېگىشلىك مەسىلىلەرنىڭ بىرى، كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى خەلقئارا قانۇن ساھەسىگە كىرگۈزۈلگەنىكەن، ئۇنى خەلقئارا جەمئىيەت سۈرۈشتە قىلىشى ۋە ئۇنىڭغا مەسئۇل بولۇشى كېرەك دەپ قارايدۇ. ئۇلار يەنە ئەگەر كىشىلىك ھوقۇقنى ئەملگە ئاشۇرۇلمىسا، چوقۇم دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇق پرىنسىپى ۋە ئىچكى ئىشلارغا ئارىلاشماسلىق پرىنسىپىنى كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىگە تەدبىق قىلماسلىق كېرەك؛ بىر دۆلەتنىڭ ئۆز دۆلىتى پۇقرالىرىنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىنى ئۆزىنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىغا دائىر ئىچكى قانۇنلىرى ئارقىلىق قوغدىشى ھاجەتسىز، شۇڭا دۆلەتلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇقنى ئىچكى قانۇنلار ئارقىلىق قوغدىشىنى ئىستىسنا قىلىپ، دۇنيادىكى بارلىق كىشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارا جەمئىيەت قوغدىشى كېرەك؛ كىشىلىك ھوقۇق خەلقئارا قانۇندا ئېتىراپ قىلىنغان، دۆلەت ئىچىدىكى قانۇندىن مۇستەقىل بولغان بىر تۈرلۈك قانۇنىي ھوقۇق بولۇشى كېرەك؛ كىشىلىك ھوقۇق «شەخسىنىڭ ھوقۇقى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇ مەيلى دۆلەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان بولسۇن ياكى ئېتىراپ قىلىنمىغان بولسۇن»[1]، ئۇنىڭغا ھەرقانداق بىر دۆلەت ئۆزىنىڭ ئىچكى قانۇنى ئارقىلىق ئارىلىشىشقا ۋە خالىغانچە چەك قويۇشقا بولمايدۇ، ئەگەر ئۇنداق بولماي بىر دۆلەت ئۆز دۆلىتى پۇقرالىرىنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلسا، خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ شۇ دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى چەتكە قايرىپ قويۇپ، بۇنىڭغا قارىتا بىر خەلقئارالىق مەسىلە سۈپىتىدە ئارىلىشىش ھوقۇقى بولىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ مەقسىتى كىشىلىك ھوقۇقنىڭ خەلقئارا خاراكتېرىنى تەكتلەپ، ئۇنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، زۇرۇر تېپىلغاندا، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى چەكلەش ھەتتا ئەملدىن قالدۇرۇش دېگەننى تەشەببۇس قىلىشتىن ئىبارەت.

تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بولسا، ئىگىلىك ھوقۇق كىشىلىك ھوقۇقتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. كىشىلىك ھوقۇقا دەخلى - تەرۇز قىلىنىۋاتقان ياكى قىلىنمىسۇن، شۇ دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى بولغانىكەن باشقا ھەرقانداق دۆلەت ۋە تەشكىلاتنىڭ ئىگىلىك ئۇنىڭغا ئارىلىشىش ھوقۇقى بولمايدۇ. ئىگىلىك ھوقۇق كىشىلىك ھوقۇقتىن ئۈستۈن تۇرغانىكەن ھەرقانداق بىر ھوقۇق، جۈملىدىن كىشىلىك ھوقۇقنىمۇ دۆلەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغانبىلا، بۇ ھوقۇق دەخلى - تەرۇزغا ئۇچرىغاندا، دۆلەت قانۇن ئارقىلىق ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بېرىدۇ ياكى مۇۋاپىق تولۇقلاپ بېرىدۇ.

---

① «جۇڭگونىڭ كىشىلىك ھوقۇق ئەھۋالى» (« ئاق تاش» لىق كىتاب، نى ئۇيغۇرچە ماتېرىيالى) 6 - بەت. جۇڭگو پاشلار نەشرىياتى 1997 - يىلى 1 - نەشرى.

كىشىلىك ھوقۇقىنى خەلقئارا قوغداش پەقەت دۆلەت ئىچىدىكى قوغداشنىڭ تولۇقلىمىسى، كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئەمەلىيلىشىشى، چوقۇم ھەرقايسى ئەل-لەرنىڭ ئىچكى قانۇنلىرى ئارقىلىق ئەمەلگە ئېشىر-شى كېرەك دېگەن تەشەببۇستا چىڭ تۇرۇپ كەل-مەكتە. ئۇلار يەنە ئىگىلىك ھوقۇقلۇق دۆلەتلەر ئۆزىنىڭ ئوخشاش بولمىغان كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئۆز دۆلىتىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق قانۇ-نىنى تۈزۈپ چىقسا بولىدۇ، ھەرقانداق دۆلەت ھەرقانداق شەكىل ۋە ئۇسۇللار بىلەن باشقا دۆلەت-لەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تۈزۈمى ۋە كىشى-لىك ھوقۇق قانۇنلىرىنى تاللاش ۋە يولغا قويۇش ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلىشقا ۋە ھەرقانداق بىۋاسىتە ياكى ۋاستىلىق سەۋەب بىلەن باشقا دۆ-لەتلەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ھۇرمەت قىلماسلىققا بولمايدۇ دەپ قاراپ كەلمەكتە.

غەرب ئەللىرى بولسا، يۇقىرىقىكۆزقا-راشلارغا قارشى ھالدا ئۆز كۆز قارىشىنى تەكىتلەپ كەلمەكتە، ئۇلار كىشىلىك ھوقۇققا ئوخشاش بول-مىغان چۈشەنچىلەرنى بېرىشكە بولمايدۇ دەپ قارا-لا قالماستىن، بەلكى يەنە كىشىلىك ھوقۇقنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئۆلچىمى بولۇشى كېرەك دېگەن-نى تەسەببۇس قىلماقتا. ئۇلار كىشىلىك ھوقۇق-نىڭ دۆلەت چېگرىسى بولمايدۇ، ئۇ ھەرگىزمۇ دۆلەت ئىچىدە باشقۇرىدىغان مەسىلە ئەمەس، ھەر-قايسى ئەللەر بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىغا ئەزا بولغانىكەن بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ نە-زارامىسىنى ئۆزلۈكىدىن قوبۇل قىلىشى، نىزام-نامىگە ئاساسەن كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك. ئەگەر ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىش ئەھۋالى كۆرۈلسە، باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئارىلىشىش ھوقۇقى بولىدۇ، بۇنى ئىچكى ئىشلارغا ئارىلاشقانلىق، ئى-گىلىك ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلغانلىق دەپ قاراشقا بولمايدۇ، خەلقئارا تەشكىلاتلارلا ئەمەس، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى شۇنداقلا شەخ-سلەرمۇ ئۆزىنىڭ ياكى باشقىلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇ-قى دەخلى - تەرۇزغا ئۆچرىغاندا مۇۋاپىق ئۇسۇللار-نى قوللىنىپ ھەرىكەت قوللىنىشقا، خەلقئارانىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، كىشىلىك ھوقۇقىنى قوغداشقا ھەقلىق، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ سىيا-سىي، ئىجتىمائىي تۈزۈملىرى ۋە ئىقتىسادىي تە-رەققىيات سەۋىيىسى، مەدەنىيەت، دىنىي ئەھۋالى-نىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر «دۇنيا كىشى-لىك ھوقۇق خىتابنامىسى» قاتارلىق بىر قاتار خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق ھۆججەتلىرىدە بەلگىلەن-گەن كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمىنى، ھەرقايسى ئەل-لەرگە ئومۇميۈزلۈك تەتبىقلاش كېرەك، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئارقا-دا قالغانلىقىنى باھانە قىلىپ كىشىلىك ھوقۇقنى دەخلى - تەرۇز قىلسا بولمايدۇ. كىشىلىك ھوقۇق مۇتلەق بولىدۇ، ئۇ ھەرگىزمۇ بىر دۆلەتنىڭ ئىچ-كى ئىشى ئەمەس، كىشىلىك ھوقۇقنىڭ قىممىتى ۋە ئۆلچىمى بىردەك ۋە ھەممىدىن يۇقىرى بولۇشى كېرەك دېگەن قارىشىدا چىڭ تۇرۇپ كەلمەكتە.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مەيلى تەرەققىي قىلغان غەرب ئەللىرى بولسۇن ياكى تەرەققىي قى-لىۋاتقان دۆلەتلەر بولسۇن، ئۆز كۆز قاراشلىرىنى تەكىتلەش جەريانىدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە بىر تەرەپلىمە قاراشلاردىن خالىي بولالمىدى، بۇ ئاساسەن ئۇلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىگە بولغان قارىشىنىڭ ئوخشاماسلىقىدىن كېلىپ چىققان. كىشىلىك ھوقۇق ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ھوقۇقى بولغاچقا، بۇنى دۆلەت تېخى شەكىللەنمە-گەن ئىپتىدائىي دەۋردىن باشلاپ تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىنسانلار ئەڭ قەدىمكى دەۋردە تەبىئەت دۇنيا-سىدا ئەركىن، باراۋەر ياشاپ كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي شەكلىنى نامايان قىلغا-نىدى، ئۇلار زۇلۇمغا، ئېزىش - ئېزىلىشكە، ئەر-كىنلىكىنىڭ چەكلىنىشىگە ئۇچرىمايتتى، ئۇلار پەقەت تەبىئەت بىلەنلا كۈرەش قىلاتتى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلارنىڭ جىسمانىي قۇرۇلمىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى يەنى كۈچلۈك ئاجىز بولۇ-شى، ئۇلار ياشاۋاتقان تەبىئىي شارائىتنىڭ ياخشى، يامان بولۇشى تۈپەيلىدىن، ئۇلار ئىگە بولىدىغان ئوۋ مەھسۇلاتلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارىمۇ ئوخشاش بولماي قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئەڭ دەسلەپكى ئەركىن، باراۋەر بول-غان كىشىلىك ھوقۇقنىڭ دەخلى - تەرۇزغا ئۇچرە-شىدەك ئەھۋال كېلىپ چىقتى.

دېمەك، ئىنسانلارنىڭ ئەركىنلىككە، باراۋەر-لىككە ئىنتىلىشى، ئىنسانلار تەبىئەتكە مەنسۇپ بولغان تەبىئىي شەخس بولغانلىقى ئۈچۈن ئەركىن، باراۋەر بولۇش پرىنسىپى كىشىلىك ھوقۇق مەسە-لىسىدىكى ئەڭ ئاساسلىق مەسىلە بولۇپ قالدى. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، كىشىلىك ھوقۇق مەسىلە-سى پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق ھوقۇق مەسىلە-سى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلىك ھوقۇقنىڭ مەزمۇنى، دائە-رىسى ئۆزلۈكسىز كېڭىيىپ بېرىۋاتىدۇ، ئىنسان-لار ئۆزىدە بار بولغان تەبىئىي كىشىلىك ھوقۇق-تىن سىرت ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىمۇ نۇرغۇنلە-غان ھوقۇقلارنى قولغا كەلتۈردى شۇڭا، ھازىر

كىشىلىك هوقۇقىنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بو-
لۇپ، كۆپ تەرەپلىمە مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئا-
لىدۇ. مەسىلەن، ئىنسانلارنىڭ سىياسىي هوقۇقى
دەل ئىجتىمائىي جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېرىشكەن
هوقۇقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ جەمئىيەت تەرەق-
قىياتىنىڭ مەهسۇلى، شۇنداقلا يېڭى دەۋردىكى
كىشىلىك هوقۇقىنىڭ مۇهىم مەزمۇنىدىن ئىبا-
رەت. ئەمما دۇنيادىكى هەرقايسى رايونلارنىڭ سە-
ياسىي، ئىقتىسادىي ئەهۋالى، مىللەتلەرنىڭ كې-
لىپ چىقىش تارىخى، ئىجتىمائىي تۈزۈمى، ئىش-
لەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى،
ئۆرپ - ئادەتلىرى، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، ئىدېئو-
لوگىيىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن
ئىنسانلاردا تەبىئىي هالدا ئۆز هوقۇقىنىڭ دائىرە-
سى، مەزمۇنى ۋە ئۇقۇمى توغرىسىدا ئوخشاش بول-
مىغان قاراشلار مەيدانغا كەلدى، هەمدە ئوخشاش
بولمىغان ئىگىلىك هوقۇقلۇق دۆلەتلەر بارلىققا
كەلدى، شۇنداقلا هەرقايسى ئىگىلىك هوقۇقلۇق
دۆلەتلەر ئۆزىنىڭ ئوخشاش بولمىغان كونكرېت
ئەهۋالىغا ئاساسەن ئۆز دۆلىتىنىڭ كىشىلىك هو-
قۇقى قانۇنىنى تۈزۈپ چىقىپ، شۇ دۆلەت خەلقى
بەھرىمەن بولىدىغان هوقۇق (ئىجتىمائىي، سىيا-
سىي هوقۇق) لارغا قارىتا مۇۋاپىق بەلگىلىمىلەرنى
چىقاردى، قىسقىسى كىشىلىك هوقۇق بىلەن ئە-
گىلىك هوقۇق بىر بىرىگە قارىمۇ قارشى ئەمەس،
ئۇلار بىر بىرىگە زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، بىر
بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. كىشىلىك هوقۇقىنىڭ
خەلقئارالىق قوغدىلىشى كىشىلىك هوقۇقنى تېخە-
مۇ كەڭ دائىرىدە كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ، شۇڭا
بەزى غەرب ئەللىرىنىڭ كىشىلىك هوقۇق مەسىلە-
سىنىڭ خەلقئارادا بىرلىككە كەلمىگەنلىكىنى باها-
نە قىلىپ، مەلۇم سىياسىي مەقسەت بىلەن باشقا
دۆلەتلەرنىڭ ئىگىلىك هوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز
قىلىشىغا يول قويۇلمايدۇ. يەنە شۇنى ئېيتىش زۆ-
رۇركى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرمۇ خەلقئارا-
دىكى ئىلغار ئىدىيىلەر بىلەن قەدەممۇ قەدەم ماس-
لىشىپ، كىشىلىك هوقۇق توغرىسىدىكى قانۇنلار-
نى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، پۈتۈن ئىنسانە-
يەتنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتە-
شى ۋە غەرب ئەللىرىگە تاقابىل تۇرۇشى كېرەك.
ئىگىلىك هوقۇقنى تەشەببۇس قىلىپ، كىشىلىك
هوقۇقنى قايىرىپ قويۇشقا ياكى نوقۇل هالدا كىشە-
لىك هوقۇقنى دەپ، ئىگىلىك هوقۇقتا دەخلى -
تەرۇز قىلىشقا بولمايدۇ. كىشىلىك هوقۇق ماهە-
يەتتە شۇ دۆلەتتىكى زور كۆپچىلىك خەلقنىڭ ئە-
گىدارلىق، ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇش هوقۇقە-
دۇر. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئىگىلىك هوقۇقنى
كىشىلىك هوقۇقنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراشقا بو-
لىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، كىشىلىك هوقۇق بە-
لەن ئىگىلىك هوقۇقنىڭ مۇناسىۋەت مەسىلىسىدە،
كىشىلىك هوقۇقنى قوغداش ئاساسىدا ئىگىلىك
هوقۇقنا هۇرمەت قىلىش، ئىگىلىك هوقۇقنا دەخ-
لى - تەرۇز قىلمىغان هالدا كىشىلىك هوقۇقنى
هەقىقىي تۇرمە كاپالەتلەندۈرۈش پرىنسىپىدا چىڭ
تۇرۇپ، هەرقايسى ئەللەر ئۆزئارا هۇرمەت قىل-
غان، خەلقئارا ئەهدىنامىگە رىئايە قىلغان هالدا
چۈشىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، كىشىلىك هوقۇق
بىلەن ئىگىلىك هوقۇق مەسىلىسىنى ياخشى بىر
تەرەپ قىلىش نۇقتىسىدا خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ مۇ-
هىم تەقەززاسىدۇر.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «جۇڭگو ئىنسكلوپېدىيىسى» (قانۇن تومى)، جۇڭگو ئىنسكلوپېدىيىسى نەشرىياتى 1984 - يىلى بېيجىڭ، شائخەي نەشرى.
2. «جۇڭگونىڭ كىشىلىك هوقۇقى ئەهۋالى» («ئاق تاشلىق كىتاب»نى ئۆگىنىش ماتېرىيالى 2-)، جۇڭگو ياشلار نەشرىياتى 1992 - يىلى 1 - ئاي خەنزۇچە نەشرى.
3. «كىشىلىك هوقۇق نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى»، ۋۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
4. «خەلقئارا قانۇن دەرسلىكى»، ساقچى ئەمەلدارلىرى ماۋارىپى نەشرىياتى 1991 - يىلى نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)
تەھرىرى: تۇرسۇن هوشۇر ئىدىقۇتى

يازما تىل ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۇسۇللىرى توغرىسىدا

دىلشات ئىسمائىل*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، دىلو بېجىرىشتە يازما تىل ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ، قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ بىرنەچچە خىل ئۇسۇلى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要:本文简要论述建档时利用书面语言特点有意改动的文字的几种识别方法。

Abstract: In this article, the writer gave us a brief description about several ways of making differences of the purposely changed words by the way of using the characteristics of the writing language when openning the files

يېزىق باھالاش خەلقئارادا خىلى بۇرۇنلا قولـلىنىلىپ كېلىۋاتقان كەسپىي خىزمەت بولسىمۇ، لېكىن رايونىمىز ئۈچۈن ئىلىپ ئېيتقاندا پەقەت 50 ـ يىللاردىن باشلاپ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقىغا تەدبىق قىلىنىپ قوللىنىلىشقا باشـلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن يېزىق باھالاش ھەر خىل يېزىق دىلولىرىنى چېلىقتۇرۇش، ئاشكارىلاش، ئىسپاتلاش جەريانىدا قانۇنىي دەلىل ئىسپاتـلىق رولىنى ئويناپ كەلمەكتە.

سىرتقا قارىتا ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەر ئۆزئارا تىل بەلـگىلەشتۈرۈپ، ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى مالـمانچىلىق، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارماقتا. ھەتتا بەزىلىرى چەت ئەلنىڭ ئىشپىيۇنـلۇق ئورگانلىرىغا مەخپىي خەت يېزىش، ئەكسىيەتچى تەشكىلاتلار بىلەن ئالاقە باغلاش، دۆلەت ئىچىدە بولسا ھەر خىل ئەكسىيەتچى تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى چاپلاش، تارقىتىش، ئىقتىسادىي دىلولارىدا بولسا ھەر خىل ھۇججەت، گۇۋاھنامىلارنى ئۆزگەرتىپ ياساش قاتارلىق جىنايى ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بارماقتا. بۇ جەريانىدا ئۇلار ئۆزىنىڭ يېزىق ئادەتلىرى بىلەن خەت يازماستىن يېزىقلىرىنى قەستەن ئۆزگەرتىپ دىلو سادىر قىلماقتا. شۇڭا يېزىق باھالاش خىزمىتىدە نورمال يېزىلغان يېزىقلارنى باھالاشقا قارىغاندا، قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى باھالاش كۆپرەك سالماقنى ئىگەللەيدۇ. يېزىق باھالاش خىزمىتى نورمال يېزىلغان يېزىقلارنى باھالاش ۋە قەستەن ئۆزگەرتىلگەن يېزىقلارنى باھالاشتىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.

* دىلشات ئىسمائىل: شىنجاڭ جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىرلار ئىنستىتۇتى رازۋېد فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

ئەملي خىزمەت جەريانىدا قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلار 80، 90 پىرسەنتنى ئىگەللەيدۇ. چۈنكى جىنايەتچىلەر ئۆزىنى يوشۇرۇش مەقسىتىدە ئۆزىنىڭ ئادەتلەنگەن يېزىش قانۇنىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكى بىلەن خەت يازماستىن، خەتلىرىنى قەستەن ئۆزگەرتىپ يازىدۇ. شۇڭا ئەملي خىزمەت جەريانىدا نورمال يېزىلغان يېزىقلارنى باھالاشقا قارىغاندا قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى باھالاش قىيىنغا چوشىدۇ.

يېزىقنى قەستەن ئۆزگەرتىش يېزىق يېزىش سەۋىيىسى بىر قەدەر يۇقىرى كىشىلەردە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. چۈنكى ئۇلار ماھىرلىق بىلەن يېزىلغان يېزىقلارنى ھەم ساختىلىق بىلەن يېزىلغان يېزىقلارنى، چالا يېزىلغان يېزىقلارنى ۋە ھەرپلەرنى ئۇستىلىق بىلەن شەكىللەندۇرۇپ چىقالايدۇ. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، ھەرقانداق كىشى يېزىقنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىپ كېتەلمەيدۇ، چۈنكى جىنايەتچى خەت يېزىش سۈرئىتىنى، ئۇسلۇبىنى ئۆزگەرتىپ خەت سۆزلىرىنى بۇزۇپ ۋە سۇندۇرۇپ يازغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ ئۆزۈن مۇددەتلىك خەت يېزىش ئادىتىدە بىر خىل مۇقىملىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىگە سىڭىپ كەتكەن خەت يېزىشتىكى قانۇنىيەتلەرنى، يېزىقلىرىنىڭ ئىنچىكە ئالاھىدىلىكلىرىنى يەنىلا خېتىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ قويىدۇ. لېكىن ئاز خەتلىك ئىسىملارنى، شۇئارلارنى، سان - سىپىرلارنى، ھەرپلەرنى يېزىشتا تۇيۇقسىز ئۆزگەرتىۋېتىشى مۇمكىن. چۈنكى بۇنداق يېزىق ماھىرىيالىدا ھەرپلەرنىڭ تەكرارلىنىشى كۆپ بولمايدۇ.

جىنايەتچىلەرنىڭ يېزىقلارنى قەستەن ئۆزگەرتىشتىكى ئاساسلىق ئۇسۇللىرى خەت يېزىش ماھارىتىنى تۆۋەنلىتىش، ئۆزى ئادەتلەنگەن خەتلەرنى سەتلەشتۈرۈپ يېزىش، خەت يېزىش سۈرئىتىنى ئاستىلىتىپ يېزىش، خەت سۆزلىرىنى بۇزۇپ يېزىش، قەلەمنى قول بارماقلىرىنىڭ ئارىلىقىغا قىستۇرۇپ يېزىش، قەلەمنى چىشلەپ تۇرۇپ يېزىش، باشقىلارنىڭ يېزىقلىرىنى ئالدىغا قويۇپ تۇرۇپ شۇنىڭغا تەقلىد قىلىپ يېزىش ياكى ئۆزىنىڭ يېزىقىنى باشقىلارنىڭ يېزىقىغا ئوخشۇتۇپ تۇرۇپ يېزىش، سىزغۇچ ئارقىلىق يېزىش، خەتلەرنى چەكتىلەر بىلەن شەكىللەندۇرۇپ چىقىش ياكى قۇرلارنى بىر نەچچە كىشى بۆلۈشۈلىپ يېزىش، سول قول بىلەن ياكى پۇتى بىلەن يېزىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

جىنايەتچىلەر يازما ھۇججەتلەرنى قەستەن ئۆزگەرتىشتە ئاساسلىقى خەت سۆزلىرىنى، ئالاھىدە يېزىلغان ھەرپلەرنى، سان - سىپىرلارنى، ھەر خىل بەلگە ئالامەتلەرنى قەستەن ئۆزگەرتىپ ماڭىدۇ، لېكىن يازما تىلنىڭ ئالاھىدىلىكىگە دىققەت قىلىپ كېتەلمەيدۇ.

شۇڭا يازما ھۇججەتلەرنى باھالاشتا ئالدى بىلەن يازما تىلنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەكشۈرۈپ ئاندىن باھالاش ئىلىپ بېرىش كېرەك. مانا بۇ تەرەپلەردىكى باھالاش خىزمىتى قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى باھالاشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

جىنايەتچىلەرنىڭ يېزىقنى ئۆزگەرتىش سەۋەبى، مەقسىتى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزىلىرى رازۋېدىيۇنلىشىنى بۇراش، قالايمىقانلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئەينى ماتېرىيالنى قەستەن ئۆزگەرتىدۇ. بەزى جىنايەتچىلەرنىڭ خېتىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەر خىل مۇھىت ۋە شەرت - شارائىتلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، زوڭزىيېپ ئولتۇرۇپ يازغان خەتلەر بىلەن ئۆرە تۇرۇپ يازغان خەتلەر ھەم يېزىق ئۇستىلىدە ئولتۇرۇپ يازغان خەتلەرنىڭ خەت سۆزلىرى بىر - بىرىگە تۇپتىن ئوخشىمايدۇ. بەزى جىنايەتچىلەر تاملارغا زوڭزىيېپ ئولتۇرۇپ، ئېسىلىپ تۇرۇپ ھەر خىل خەتلەرنى يېزىپ قويىدۇ. بەزى جىنايەتچىلەرنىڭ خېتىنىڭ ئۆزگىرىپ يېزىلىشى ئەنسىزلىك، قورقۇش تۇيغۇلىدىن بولىدۇ. مەسىلەن رازۋېدكا خادىملىرى گۇماناللىق ئوبيېكتنىڭ پۇچۇركىسىنى ھەر خىل مەخپىي ئۇسۇللارنى قوللىنىپ ئېلىۋاتقاندا، ئۇ رازۋېدكا مەقسىتىنى بىلىپ قالسىلا، ئۇنىڭ خېتىنىڭ سۆزلىرى ئۆزگىرىپ كېتىشى مۇمكىن. شۇڭا بۇ تەرەپلەرگىمۇ دىققەت قىلىش كېرەك. يازما تىلنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تۇرۇپ قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى پەرقلەندۇرۇشنىڭ

تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل ئۇسۇلى بار.

(1) يازما تىلنىڭ مەزمۇندىكى ئالاھىدىلىكى كە قاراش كېرەك. مەلۇم مەزمۇندىكى يازما تىل شۇ ھۆججەتتىكى يېزىقنى يازغۇچىنىڭ تەپەككۇرى، كۆڭۈل ئارزۇسىنى، مۇددا - مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ روھىي كېسەل بولمىسلا، چوقۇم مەخسۇس ئىش قىلغان بولىدۇ. دېمەك، ھەرقانداق ئادەمنىڭ يېزىق ئارقىلىق جىنايەت ئۆتكۈزىشىدە چوقۇم مەقسەت، مۇددىئاسى بولغان بولىدۇ.

مەسىلەن: χ يىل χ ئورۇندا 519 دېلوسىغا قارشى تۇرۇش مەقسىتىدە مەخپىي تەشۋىقات ۋاراقى تارقىتىلغان. يەنە χ يىلى χ ئورۇنغا ئىستىل تۇزىتىش ھەرىكىتىگە قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان بىر پارچە ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات ۋاراقى چاپلانغان بولۇپ، جىنايەتچىنىڭ يازما ماتېرىيالدا نېمىنى قوللايدىغانلىقى، نېمىگە قارشى تۇرىدىغانلىقى، ئۇنىڭ مەقسەت - مۇددىئاسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى قاتارلىق تەرەپلەرنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق رازۇېد يۇنىلىشىنى 519 دېلوسىدا زەربە يېگەن، ئىستىل تۇزىتىش ھەرىكىتىدە زەربە يېگەن كىشىلەرگە قارىتىش ئارقىلىق دېلونى پاش قىلغان. دېلونىڭ پاش بولۇش ئەھۋالىدىن قارىغاندا جاۋابكارنىڭ ھەقىقەتەن 519 دېلوسىدا ھەم ئىستىل تۇزىتىش ھەرىكىتىدە زەربىگە ئۇچرىغان ئوبېيېكت ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان.

(2) يېزىقتا ئىشلەتكەن ئاتالغۇلارغا دىققەت قىلىش كېرەك. ئاتالغۇلار سۆزدىن قۇراشتۇرۇلغان بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئوي قوللىنىشى ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا بۇ خىل ئالاھىدىلىككە قاراپ شۇ ماتېرىيالنى يازغان كىشىنىڭ بىلىم سەۋىيىسى، شۇنداقلا قايسى جايدىن ئىكەنلىكى، قايسى كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. شۇڭا يازما تىلنىڭ مەزمۇندىكى ئالاھىدىلىكىنى تەھلىل قىلغاندا، يېزىقتا ئىشلەتىلگەن ئاتالغۇلارنى تەھلىل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ئاتالغۇ سۆزلەرنى بەزى كىشىلەر كۆپ ئىشلىتىدۇ، بەزى كىشىلەر ئاز ئىشلىتىدۇ. ئاتالغۇ سۆزلەرنى، ئوخشىتىشلارنى، تەمسىللەرنى كۆپ ئىشلەتكەن كىشىلەرنى ئادەتتە سەۋىيىلىك كىشىلەر دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى بۇنداق كىشىلەر يېزىپ چىققان ماتېرىياللارنىڭ مەزمۇنى مول بولۇپ، ئوقۇغان كىشىنى قايىل قىلالايدۇ.

مەسىلەن: مەلۇم كىشى، مەلۇم بىر جايدا ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىگەن بولسا، ئۇ كىشى تەبىئىي ھالدا شۇ جايىنىڭ تىل شېۋىسىنى، تەلەپپۇزىنى، ئومۇملاشقان ئاتالغۇ سۆزلەرنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈۋالغان بولىدۇ. يازغان ماتېرىياللىرىدىمۇ بۇ تەرەپتىكى ئالاھىدىلىكنى ئىپادىلەپ قويىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىزنى ئالساق، دائىرىسى كەڭ، مىللەتلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىشى تارقاق بولغانلىقتىن، مەلۇم بىر ئاتالغۇ سۆزنى ھەرقايسى جايلاردا ھەر خىل شېۋىدە ئاتايدۇ. مەسىلەن «قارا» (قارىماق) دېگەن سۆزنى شىمال تەرەپلەردە قارا دەيدۇ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا قالا، بەزى جايلىرىدا قايلا دەيدۇ، لوپنۇر تەرەپلەردە قارالا دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. مانا بۇ خىل شۇنىڭدەك ئوخشىماسلىققا قاراپ خەت يازغۇچىنىڭ رايون تەۋەسىنى بىكىتىپ چىقىشقا بولىدۇ.

χ يىلى غۇلجا شەھىرىدە قۇتۇرتىش خاراكتېرىنى ئالغان تەشۋىقات ۋاراقى تارقالغان بولۇپ، يازغۇچى خەتنى ئىلى شېۋىسىدە يېزىپ كېلىشۇېتىپ مەلۇم بىر ئاتالغۇنى تۇرپان شېۋىسىدە يېزىپ قويغان، شۇنىڭ بىلەن رازۇېد يۇنىلىشىنى تۇرپاندىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلارغا ياكى تۇرپاندىن ئۇرۇق - تۇغقان يوقلاشقا كەلگەنلەرگە قارىتىپ ئىگەللەش، رازۇېد قىلىش ئارقىلىق دېلو پاش قىلىنغان. نەتىجىدە، بۇ ۋاراقنى بىر تۇرپانلىق جىنايەتچىنىڭ يازغانلىقى ئىسپاتلانغان. يەنە بىر دېلودىمۇ يازغۇچى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىغا خاس تىل شېۋىسىدە يېزىپ كېلىشۇېتىپ «ماۋجۇشى» دېگەن سۆزنى «ماۋچۇشى» دەپ يېزىپ قويغان. تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ئارىلاشقان، خىزمەت قىلغان قازاق بولۇشى مۇمكىن دېگەن نوقتا بىلەن رازۇېد يۇنىلىشىنى قازاقلار ئارىسىغا قارىتىپ دېلونى پاش قىلغان. نەتىجىدە جىنايەتچى قازاق بولۇپ چىققان. شۇڭا كىشىلەرنىڭ ئاتالغۇ سۆزلەرنى ئىشلىتىش ئادىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بەزىلىرى توغرا ئىشلىتىشى

مۇمكىن، بەزىلىرى خاتا ئىشلىتىشى مۇمكىن. بۇ- مۇ كىشىلەرگە سىگنال بىر خىل ئادەت بولۇپ بۇنىڭغا ئاساسەن يازغۇچىنىڭ كەسپىي دائىرىسىنە- مۇ بىلىۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن: ھەرقايسى كە- سىپلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا خاس كەسپى سۆزلىرى بو- لىدۇ. ج خ سىپىدە كۆز - قۇلاق، ئاگېنت دېگەنگە ئوخشاش، دوختۇرلارنىڭ دىئاگنوز دېگەنگە ئوخ- شاش ئاتالغۇ سۆزلىرى بار. مانا شۇ سۆزلەرگە قاراپ جىنايەتچىنىڭ كەسپىي دائىرىسىنى بىلگىلى بولىدۇ. شۇنداقلا تىللاردا يەنە يەرلىك تىل، قە- دىمكى تىل، سىرتتىن قوبۇل قىلىنغان تىللارمۇ بار. بۇ خىل ئالاھىدىلىكلىرىگىمۇ قاراش كېرەك. يەرلىك تىللىرىمىزدا قارا تىل، ياپىلاق تىللار بار. مەسىلەن: شىمال تەرەپلەردە كالىنىڭ بېشى- نىڭ تېرىسىدىن تىكىلىدىغان بىر خىل ئاياغ بو- لۇپ، بۇنى چۇرۇق دەپ ئاتايدۇ. بۇنى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا خالتىراق دەيدۇ. شۇڭا يازما ماتې- رىياللاردا بۇنداق سۆزلەرگە، ئاتالغۇلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك.

(3) يازما تىلدىكى باشقا ئالاھىدىلىككە قا- راش كېرەك. بۇ ئاساسەن يېزىقنى قەغەز يۈزىگە ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى ئالاھىدىلىككە قارىتىلىدۇ.

يېزىق يېزىش جەريانىدا يېزىقلارنى قەغەز يۈ- زىگە ئورۇنلاشتۇرۇشتا كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. مەسىلەن: قەغەز يۈزىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئاق قالدۇرۇش ئورنى ئوخشىمايـ- دۇ، ئابزاسلارنىڭ قويۇلۇشى ئوخشمايدۇ، قۇر- لارنى قەغەز يۈزىگە چۈشۈرۈشى ئوخشمايدۇ، قۇر يۆتكەش ئورنى ئوخشمايدۇ، يېزىقلارنىڭ ئارىلىقى ئوخشمايدۇ. يېزىقلارنىڭ ئېگىز - پەسلىكى ئوخ- شمايدۇ. شۇڭا بۇ تەرەپلەردىكى ئالاھىدىلىكلەر- نىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

جىنايى ئىشلاردا جىنايەتچىلەر يېزىقلىرىنى قەستەن ئۆزگەرتىشتە خەت يېزىش سۈرئىتىنى تۆ- ۋەنلىتىش، خەت يېزىش سۈرئىتىنى ئاستىلىتىش، ئۆزى ئادەتلەنگەن خەت يېزىش ئادىتىنى ئۆزگەر- تىش، ياكى باشقىلارنىڭ خەت يېزىش ئۇسۇلىغا ئوخشىتىپ يېزىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنە- دۇ. لېكىن بۇلار بىر تەرەپنى ئۆزگەرتسە، يەنە بىر تەرەپنى ئۆزگەرتىشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قو- يىدۇ. چۈنكى ئادەتتە ئادەمنىڭ مەركىزىي قومان- دانلىق نېرۋا سىستېمىسىنى يۆكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈش ۋاقتى 16 — 18 مىنۇتتىن ئې- شىپ كەتمەيدۇ. شۇڭا ئۇلار خېتىنى قانداق ئۆ- سۈللار بىلەن ئۆزگەرتىشتىن قەتئىينەزەر، يۇقە- رىدا سۆزلەنگەن يېزىقلارنىڭ ھەممە تەرەپلەردىكى ئالاھىدىلىكىگە دىققەت قىلىپ كېتەلمەيدۇ. بەزى- لىرى ئۆزگەرتكەن بىلەن خەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئالا- ھىدىلىكىنى ئۆزگەرتىپ ماڭمىدۇ. لېكىن ئىنچىكە ئالاھىدىلىكىنى ئۆزگەرتىپ كېتەلمەيدۇ. يېزىق ماتېرىيالىدا بۇ خىل ئالاھىدىلىكنى ئىپادىلەپ قو- يىدۇ. شۇڭا دېلو بېجىرىش جەريانىدا، رازۋېدكا خادىملىرى بۇ جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەرگە دىققەت قىلىپ، دېلو ئۇستىدىن توغرا، ئادىل ھۆكۈم چە- قىرىشقا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «جىنايى ئىشلار رازۋېدكاشۇناسلىقى».
2. پۇچۇركا باھالاش توغرىسىدىكى لېكسىيە.
3. جىنايى ئىشلار رازۋېدكاشۇناسلىق دەرسلىكى، 1993 - يىلى باشقۇرۇش - كادىرلار شۇيۈەنى باسما زاۋۇتىدا بېسىلغان.
4. «ماددىي ئىسپاتلارنى تەكشۈرۈش» 1997 - يىلى 3 - ئايدا بېسىلغان خەلق نەشرىياتى 1 - نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830011)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ژۇرنىلىمىزنىڭ 1997 - يىللىق ئومۇمىي مۇندەرىجىسى

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنى .....
..... لىن يەن (قەييۇم قۇربان تەرجىمىسى (1 - سان 1 - بەت)
ئالىي مەكتەپلەردىكى ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى توغرىسىدا .....
..... ياقۇپجان باۋۇدۇن (2 - سان 1 - بەت)
مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم مەزمۇنى تىل گۈزەللىكى ھەققىدە .....
..... مۇختار ئەبەيدۇللا (2 - سان 7 - بەت)
بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا پاكلىق قۇرۇلۇشى ۋە چىرىكلىككە قارشى تۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا
..... ئارزۇگۈل ئابدۇللا، خۇرشىدە جىلىل (3 - سان 1 - بەت)
ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى رولى ھەققىدە.....
..... گۈلزەپەر مۇھەممەت (3 - سان 6 - بەت)
دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى - جۇڭگوچە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنى ئالغا سىلجىتىشنىڭ قىلىنامىسى...
..... ئىسمائىل نىياز (4 - سان 1 - بەت)
سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى توغرىسىدا ... ن. ئەخمەتجان، ۋەلى ھامۇت (4 - سان 10 - بەت
ئىككى مەدەنىيەت ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە ..... مەريەم ساۋۇت (4 - سان 19 - بەت)
ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىقىنىڭ پېشۋاسى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تەتقىقات تېمىلىرى توغرى-
سىدا ..... قەييۇم قۇربان (1 - سان 14 - بەت)
ئۇلۇغ ماۋارىپچى مەمتىلى (تەۋپىق) ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ئالاھىدىلىكى ھەققىدە .....
..... يالقۇن روزى (2 - سان 12 - بەت)
ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىت ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە.....
..... ئازاد سۇلتان (3 - سان 10 - بەت)
مەشھۇر شائىر نىم شېھىت ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ھەققىدە .....
كېرىمجان ئابدۇرېھىم ..... (4 - سان 24 - بەت)
«دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنىڭ نەشرىيات مۇقەددىمىسى .....
..... ئىبراھىم مۇتىئى، ئامىنە ئابدۇرەھمان (1 - سان 26 - بەت)
ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى توغرىسىدا .....
..... رازاق مەتنىياز (1 - سان 62 - بەت)
يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئاستىرونومىيىلىك قاراشلىرى ھەققىدە.....
..... مۇھەممەتئىمىن ئوبۇلقاسىم (1 - سان 74 - بەت)
تۈركىي خەلقلەر فولكلورىدا مۇقەددەس سانلار چۈشەنچىسى .....
..... ئابدۇكېرىم رەھمان (2 - سان 34 - بەت)
ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرى توغرىسىدا .....
..... تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى (2 - سان 45 - بەت)
ھىرقەتنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرى توغرىسىدا.....
..... ھەنىپە سالىھوۋا (3 - سان 44 - بەت)
مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى ھەققىدە ..... پەرھات جىلان (3 - سان 59 - بەت)
«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىغا بىر نەزەر.....

تۇرسۇن پالتا (4 - سان 38 - بەت) .....
«پەنج بۇرادەر» داستانى ھەققىدە ..... شېرىن قۇربان (1 - سان 112 - بەت)
ئەدەبىيات سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى چىنلىق توغرىسىدا .... ھەسەنجان سادىق (1 - سان 123 - بەت)
ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى مۇنازىرە شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلەر ھەققىدە ئىزدىنىش .....
..... غەيرەتجان ئوسمان (2 - سان 80 - بەت)
خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نۇقتىسىدىن ئۇيغۇر تىجارەتچىلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە .....
..... ئوسمان ئىسمائىل (2 - سان 92 - بەت)
خەلق چاقچاقچىسى ھىسام قۇربان ۋە ئۇنىڭ چاقچاقلىرى ھەققىدە .....
..... ئەنۋەر تاجىدىن (2 - سان 107 - بەت)
تاجىك ئەپسانىلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايان .....
..... شېرىن قۇربان (3 - سان 100 - بەت)
تەسەۋۋۇرىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى ۋە ئورنى توغرىسىدا .....
..... ئىمىنجان ئەھمىدى (3 - سان 112 - بەت)
ئۇيغۇر تىجارەت ئېكىنىڭ تارىخىي مەنبەسى ھەققىدە .... ئىلھام ئابدۇكېرىم (3 - سان 120 - بەت)
ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ مۇھىم شەرتلىرى ھەققىدە ..... ئابلەت ئۆمەر (4 - سان 87 - بە)
يارالمىش ئەپسانىلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما مۇلاھىزە .....
..... ئەنۋەر سەمەت غەربىي (4 - سان 97 - بەت)
سەپسەتە ۋە ئۇنىڭ تىلدىكى ئىپادىلىرى توغرىسىدا ..... كۆرەش مەھمۇتجان (1 - سان 86 - بەت)
ماتېماتىكىلىق توپلام ئۇقۇم توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە..... ھېمىت ئىلى (3 - سان 76 - بەت)

گۆھەر زېمىن — شىنجاڭ (1. ئۇرۇمچى شەھىرى) ... مۇھەممەت ئوسمان (1 - سان 98 - بەت)
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ئىقتىسادىي جەرىمانە ۋە جازالاش ئادەتلىرى .....
..... ئىسمائىل تۆمۈرى (1 - سان 107 - بەت)
گۆھەر زېمىن شىنجاڭ — (2. قاراماي شەھىرى) ... مۇھەممەت ئوسمان (2 - سان 49 - بەت)
شىمالىي يايلاقتىكى تۈنجى چوڭ پايتەخت قارا بالغاسۇن شەھىرى ھەققىدە .....
..... مەھمۇت نىزام (2 - سان 57 - بەت)
يەر - جاي تەتقىقاتىغا مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا .....
..... رەۋىدۇللا ھەمدۇللا (2 - سان 69 - بەت)
ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان سىرتقى قاتنىشىدا ئويناغان رولى .....
..... گۈلنار جۇماتاي (2 - سان 76 - بەت)
گۆھەر زېمىن شىنجاڭ — (3. شىخەنزە شەھىرى) ... مۇھەممەت ئوسمان (3 - سان 64 - بەت)
گۆھەر زېمىن شىنجاڭ — (4. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى) .....
..... مۇھەممەت ئوسمان (4 - سان 54 - بەت)
«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى مۇھىم بايانلاردىن قەدىمكى ئىلى بەگلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە .....
..... تۇرسۇن ئەرشىدىن (4 - سان 46 - بەت)
مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىنگلىز تىلىنى ئۆگىنىش ئەھۋالى ئۈستىدە تەتقىقات .....
..... رۇقىيە مۇھەممەت، دىلنۇر ئابلىز، گۈلسەنەم ئابلەت (2 - سان 117 - بەت)
رۇس تىلىدىكى «Kogda» رەۋىشىنىڭ قوللىنىلىشى ھەققىدە.....
..... ئوفېرا نازاروۋا (2 - سان 121 - بەت)

ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق..... لىتىپ توختى (3 - سان 82 - بەت)
هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىكىلىق قۇرۇلما توغرىسىدا .....
..... نەسرۇللا يولبولدى (4 - سان 64 - بەت)
ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتاش سۆزلىرى هەققىدە..... يارى ئەبەيدۇللا (4 - سان 73 - بەت)
ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر توغرىسىدا .....
..... شاهزادەم سىيىت (4 - سان 80 - بەت)
ئەپسانە - رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن ئايال ئوبرازلار هەققىدە .....
..... قەمبەرنىسا مۇهەممەتهاجى (1 - سان 127 - بەت)
ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامىدىكى ئايال تەسۋىرى توغرىسىدا .....
..... قەمبەرنىسا مۇهەممەتهاجى (3 - سان 72 - بەت)
بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدا .....
..... هەمراھ مۇهەممەت (4 - سان 112 - بەت)
ئاياللار مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئۆلادلار ساپاسىغا بولغان تەسىرى هەققىدە .....
..... پەزىلەت داۋۇت (4 - سان 117 - بەت)
ئەركىن كارخانا تۈزۈمى ئۈستىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش ... ئوسمان مۇهەممەت (2- سان 22 - بەت)
سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاهىزە.....
..... ئابدۇغېنى ئوبۇلهەسەن (2 - سان 27 - بەت)
ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇهىت بۇلغىنىش ئەهۋالى، سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش چارىلىرى
هەققىدە..... قاهارجان ئىبراهىم (3 - سان 26 - بەت)
ئىقتىسادنى يۇكسەلدۈرۈش ئۈسۇلىنى ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا .....
..... رازىيە مۇهەممەت (3 - سان 38 - بەت)
بازار مېخانىزمى توغرىسىدا..... جاپپار مۇتىئى (4 - سان 121 - بەت)
دۆلىتىمىزنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش توغرىسىدا .....
..... هەسەنجان تۇردى (1 - سان 133 - بەت)
ئادۇۋكات ۋە ئادۇۋكاتلىق تۈزۈمىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى هەققىدە.....
..... مەتروزى سادىق (1 - سان 138 - بەت)
گۈزاهچىنىڭ پسىخىك مۇددىئاسى توغرىسىدا ..... هەسەنجان تۇردى (2 - سان 125 - بەت)
ئاسىيا - تىنچ ئوكيان دۆلەتلىرى ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى هەققىدە .....
..... تۇرسۇننىياز ساۋۇر (3 - سان 133 - بەت)
كىشىلىك هوقۇق بىلەن ئىگىلىك هوقۇقىنىڭ مۇناسىۋىتى هەققىدە .....
..... ئەهمەت مامۇت (4 - سان 127 - بەت)
يازما تىل ئالاهىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۇسۇللىرى
توغرىسىدا ..... دىلشات ئىسمائىل (4 - سان 132 - بەت)
ئاممىۋى مۇناسىۋەت ئىلمى ۋە ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى هەققىدە.....
..... خەلپىدىن مۇسايوف (2 - سان 131 - بەت)
كۈتۈپخانا بىلەن ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى هەققىدە .....
..... خەلچەم هەسەن (2 - سان 137 - بەت)

ئىلمىي تەتقىقات ئۇچۇرلىرى

△ دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتى فوندى تۇرى بولغان «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنىڭ قوش تىللىق ئوقۇتۇشى توغرىسىدىكى تەتقىقات» ئۇنىۋېرسال تېتىمىز تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى مۇھەببەت قاسىمنىڭ رىياسەتچىلىكىدە غەلىبىلىك تاماملىنىپ، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ باھالىشىدىن ئۆتتى. بۇ تەتقىقات تۇرى 1994 - يىلى تەستىقلانغان بولۇپ، فوندىنىڭ 20 مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي ياردىمىگە ئېرىشكەن. تۇر رەياسەتچىسى مۇھەببەت قاسىم، ئەزالىرى خالىق نىياز، تاش رەھمان قاتارلىق مۇتەخەسسىسلەر ئۇچ يىل جەريانىدا ئوقۇتۇش ژۇرنىلىرىنى ئاشۇرۇپ ئورۇنلاش بىلەن بىرگە، كۆپ قېتىم ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، باشقا مىللەتلەر بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان، باشقا مىللەتلەر ئارىسىدا تارقاق ئولتۇراقلاشقان شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئۇيغۇر ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلىرىگە چوڭقۇر چۆكۈپ، سۆھبەتلىشىش، سوئال سوراش، ئىمتىھان ئېلىش، دەرس ئاڭلاش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق، نۇرغۇنلىغان بىرىنچى قول ماتېرىياللارغا ئېرىشكەن ۋە 250 مىڭ خەتلىك تەتقىقات دوكلاتىنى خەنزۇچە يېزىپ چىققان. تەتقىقات دوكلاتى ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇنىۋېرسال تەتقىقات، مەخسۇس تېمىلاردىكى تەتقىقات ۋە باسقۇچلۇق تەتقىقاتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دوكلاتنا مىللىي مەكتەپلەردىكى خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشنى كۆچەيتىش ھەققىدە ھۆكۈمەتكە ئون تۇرلۇك تەكلىپ پىكرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. تەتقىقات تاماملانغاندىن كېيىن، بۇ يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتىنى پىلانلاش ئىشخانىسىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، بېيجىڭ ۋە شىنجاڭدىن قوش تىل تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇزلۇق مۇتەخەسسىسلەر تەكلىپ قىلىنىپ، تەتقىقات نەتىجىسىنى باھالاش ئېلىپ بېرىلدى. باھالاشقا قاتناشقان مۇتەخەسسىسلەر مەزكۇر تەتقىقات نەتىجىسىنى باھالاشتىن ئۆتكۈزۈشكە بىردەك قوشۇلدى ھەمدە ئاپتورلارنىڭ تۆھپىسىگە ئاساسەن، «بىرىنچى دەرىجىلىك نەتىجە» دەپ بېكىتىشكە تەكلىپ بەردى. نۆۋەتتە، بۇ تەتقىقات نەتىجىسى مەملىكەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتىنى پىلانلاش ئىشخانىسىنىڭ تەستىقلىشىغا يوللاندى.

△ پروفېسسور لىيۇشىگەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنىستىتوتىنىڭ تەتقىقاتچىسى، قەدىمكى تارىخ مۇتەخەسسىسى بولۇپ، ئۇ يېتەكچىلىك قىلغان ئىككى تۇرنىڭ بىرى «كۆسەن قەدىمىي ئىلىنىڭ تارىخى» ناملىق تەتقىقات تېمىسى جۇڭخۇا ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات فوندى مەبلەغ سالىدىغان تۇر، يەنە بىرى «تۇرك خانلىقى تارىخى» ئاپتونوم رايونلۇق ماۋا-رىپ كومىتېتى تەرىپىدىن تەتقىقات تۇرى قىلىپ بېكىتىلدى ۋە مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات نەتىجىلىرى باھالاشتىن ئۆتۈپ نەشر قىلىندى.

△ دوكتور پېتىر تىممېنىڭ «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا دىن ۋەجەمئىيەت»، «ئۇيغۇرلار-نىڭ تۇرپان ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان تۇراقلىق قاپىيىلىك شېئىرلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» نامىلىق ئىككى مۇھىم ئەسىرى نەشر قىلىندى. ئالدىنقى ئەسەردە قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكىستلەر-نىڭ خاتىمىلىرى ئاساسىدا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بۇددىزىمى ۋە جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ھەققىدە ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلگەن بولسا، كېيىنكىسىدە ئۇيغۇر قەدىمكى شېئىرىيىتى ھەققىدە ئومۇمىيۈزلۈك مەلۇمات بېرىش بىلەن بىللە، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇراقلىق قاپىيىلىك شېئىرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى، تۇرلىرى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى مۇھىم، ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە شەخسلەر توغرۇلغان.

«شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»غا مۇشتېرى بولۇڭ

«شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (ئەسلى نامى «شىنجاڭ سىفەن داشۇسى ئىلمىي ژۇرنىلى» پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى) ئۇيغۇرچە تىل - يېزىقتا چىقىدىغان، پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسى بويىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە پېداگوگىكا ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، بىر قەدەر نوپۇزلۇق پەسىللىك ژۇرناللارنىڭ بىرى. ژۇرنىلىمىز تۆت ئاساسىي پرىنسىپ-نىڭ يېتەكچىلىكىدە ۋە دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلىپ، پەلسەپە، سىياسىي - نەزەرىيە، قانۇن - تۈزۈم، ئىقتىساد، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، مەدەنىيەت، تىل - ئەدەبىيات، سەنئەت، مىللەتشۇناسلىق، زامانىۋى پەنلەر تەتقىقاتى ۋە ئاسپىرانت، دوكتورلار سەھىپە-سى، ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوملارنىڭ ئوقۇتۇش تەتقىقاتى، نامرات ناھىيىلەر مائارىپىنى قوللاش ھەققىدە تەدبىرلەر قاتارلىق سەھىپىلەر ئېچىپ، ئەسلىدىكى سەۋىيىنى يەنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ، كەڭ مائارىپچىلار ۋە ئىلىم - مەرىپەت سۆيەر كىتابخانلارنى ئېھتىياجىغا لايىق مەنىۋى مەنپەئەتكە ئىگە قىلالايدۇ. 1998 - يىللىق سانلىرىغا تېزدىن مۇشتېرى بولۇشىڭلارنى قارشى ئالىمىز!

ئەسكەرتىش: زاكازنى پوچتىخانىلار تارقاتقان ئوقتۇرۇش ياكى زاكاز تالۇ-نى بويىچە ئەۋەتسىڭىز بولىدۇ. ژۇرنالنىڭ ھەر سانلىق باھاسى 4 يۈەن، ژورنال بۆلۈمىگە بېۋاستە زاكاز يوللىسىڭىز 3 يۈەن.

ژۇرنالنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى بىر تۇتاش نومۇرى: CN65—1040/C
ژۇرنال ۋەكالەت نومۇرى: 85 — 58
ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھىرى شىنجاڭ تىببىي شۆيۈەنى يولى 19 - قورۇ.
ئالاقىلاشقۇچى: شاۋكەت
تېلېفون نومۇرى: 2658—4841601 (0991)
پوچتا نومۇرى: 830053

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Soial Sciences, Uyghur edition)

№. 4. 1997 (Total: 72)

Contents

Deng xiaoping's Theory Is the Guide in Pushing Forward the Cause of Socialism in China ..... *Ismail Niyaz*

On the Essential Task of Socialism ..... *Nijat. Ahmatjan, Wali. Amut*

The Two Kinds of Civilization and Their Relations ..... *Məryəm. Sawut*

The Famous Poet Nim. Xehit and His Literary Works ..... *Kerimjan. abdurehim*

A view on the Agricultural Development of Ancient Uyghur People Based on the《Big Dictionary of Turkish Languges》 ..... *Tursun Palta*

From the Important Description of《Kutatku Bilik》—to the Ancient Kingdom of Ili ..... *Tursun Arxidin*

Beautiful Hometown—Xinjiang (4. Ili Kazak Autonomous) ..... *Muhammd. Osman*

About the Phonetics Structure of Modern Uyghur Language ..... *Nasurulla. Yolboldi*

About Appellation Words in Uyghur Language ..... *Yari Abaydulla*

About the Arabic Loanwords in Uyghur Language ..... *Xazadam. Siyit*

On the Important Requirements of Literary Creation ..... *Ablat. Omar*

The Comparative Research On the Originate Mythology ..... *Anwar. Samat*

Changes on Marriage Situation of Uyghur People under the Condition of Market Economy ..... *Hamra. Muhammad*

The Influence of Women's Literal Level Upon the Next Generation ..... *Pazilat. Dawut*

On Market Mechanism ..... *Jappar Muti ,i*

On Human Rights and Sovereign Rights ..... *Ahmat. Mamut*

About Making Differences of the Words Which Are Inclined to Change by Making use of the Characteristics of Writter Language ..... *Dilxat Ismail*

The Total Contants of 1997 .....

(Translated by Chuguluk Abdilim)

ВЕСТНИК СИНЬЦЗЯНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

(Трёхмесячныйжурналфилософии-общественной науки на уйгурском языке)

№. 4. 1997 г. (общий №72)

Содержание

Теория Дин-шаопина-это показатель продвигающий вперёд шаг китайского социализма ..... Исмаил Нияз

Об основной задаче социализма ..... Нижат Ахметжан. Вали хамут

Две культуры и об их отношениях ..... Марьям Савут

Великий, известный поэт Ним Шеит и о его творчестве ..... Керимжан Абдуреим

С точки зрения《Тюркского словаря》смотреть на развитие древнего сельскохозяйства уйгурского народа ..... Турсун Палта

Прокомментировать с точки зрения《Кутаткубилик》древнее княжество Или ..... Турсун Аршидин

Прекрасный край-Синьцзянь (Или-казахская автономая область-4ласть) ..... Мухаммет Усман

Структура сроиетики современного уйгурского языка ..... Насрулла Юолболди

Назывные имена в уйгурском языке ..... Я ри Абайдулла

Слова вошедшие в уйгурский язык с арабского языка ..... Шахзадам Сеит

О главном условии литературного творчества ..... Аблет Умар

Сравнение и изучение о легендах творства ..... Анвар Самат

Изменение брачных отношений уйгурского народа при положении экономического рынка ..... хамра Мухаммат

Влияние образования женщин качеству младшего поколения ..... Пазилат Давут

Омеханизме базара ..... Жаппар Мутии

Права человека и суверенное право и об их связи ..... Ахмат Мамут

О различии изменения языка способом исполчзуя специсрику книжной речи ..... Дильшат Исмаил

Общее содержание журнала за 1997 год .....

(Перевод: Назарова Уфира)

مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس تاشپولات تىيىپ
优秀专家塔西甫拉提·提依甫

تاشپولات تىيىپ، ئەر، ئۇيغۇر، 1958 - يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان، 1976 - يىلى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، نىلقا ناھىيىسىنىڭ ئۆكتەبر گۈڭشىسىدا ئىككى يىل قاتنا تەربىيە ئالغان، 1978 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇغراپىيە فاكۇلتېتىغا مۇدىرلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەندى. شۇ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە تۇھپىكار ئون ياشنىڭ بىرى بولۇپ باھالاندى. 1994 - يىلى دەرىجە ئاتلاپ پروفېسسورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشتى. 1995 - يىلى «شىنجاڭ بويىچە تۇھپىكار مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس» بولۇپ باھالاندى. شۇ يىلى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئانا مەكتىپىگە قايتىپ كەلدى. شۇ يىلى دەرىجە ئاتلاپ دوسىتېنتلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشتى. 1993 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەندى. شۇ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە تۇھپىكار ئون ياشنىڭ بىرى بولۇپ باھالاندى. 1994 - يىلى دەرىجە ئاتلاپ پروفېسسورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشتى. 1995 - يىلى «شىنجاڭ بويىچە تۇھپىكار مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس» بولۇپ باھالاندى. شۇ يىلى شىنجاڭ مۇتەخەسسىسلەر مەسلىھەتچىلەر تۆمكىنىڭ ئەزاسى بولدى. 1996 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولدى. شۇ يىلى جۇڭگو پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ دائىمى ھەيئەت ئەزاسى، جۇڭگو پەن - تېخنىكا ياشلار خىزمەت كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولدى، چەتئەلدە ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە ياپونىيىنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك ئىككى تۈرلۈك تەتقىقات تۈرگە قاتنىشىپ، بۇ ئىككى تەتقىقات تۈرىدىكى ھېسابلاش ماشىنىسى ئارقىلىق رەسىملەرنى بىر تەرەپ قىلىش ھەمدە يەر يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنى تۈرلەرگە ئايرىش خەرىتىسىنى تۈزۈش قاتارلىق تېمىلارغا يېتەكچىلىك قىلدى. ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئوقۇتۇش ۋەزىپىسىنى ئوستىگە ئالغاندىن باشقا ئىككى تۈرلۈك تەتقىقات تېمىسىغا قاتناشتى ھەم يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇنىڭ بىرى مەملىكەتلىك تەبىئىي پەن فوند تۈرى بولۇپ، بۇلار «تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدىكى بوستانلىقلار بىلەن چۆللۈكلەر-نىڭ گىرەلىشىپ كەتكەن بەلبېغىدىكى مۇھىت ئۆزگىرىشىنى يېراقتىن تەكشۈرۈپ، پەرقلەندۈرۈش ئۈستىدە تەتقىقات» (بۇ تەتقىقات تۈرگە ئۆزى يېتەكچىلىك قىلغان). يەنە بىرى «يېراقتىن سېزىش تېخنىكىسى ئارقىلىق ئۆزۈمچى رايونىدىكى تەبىئىي بايلىقلاردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش ئۇسۇلىدە تەتقىقات» (بۇ تەتقىقات تۈرگە جۇڭگو تەرەپنىڭ مەسئۇلى بولغان) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇلاردىن باشقا يەنە شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقان «يېراقتىن سېزىش تېخنىكىسى ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە»، «ئايرو فوتو سۈرەتلەرنى، سۈنئىي ھەمراھ ئارقىلىق تارتىلغان سۈرەتلەرنى پەرقلەندۈرۈش»، «يېراقتىن سېزىش تېخنىكىسى ئارقىلىق تەبىئىي بايلىقلارنى تەكشۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىش»، «يېراقتىن سېزىلگەن سۈرەتلەرنى كومپىيوتېردا بىر تەرەپ قىلىش ۋە ئانالىز قىلىش»، «جۇغراپىيە ئىنفورماتسىيە سىستېمىسى»، «يەر ئىنفورماتسىيە سىستېمىسىنى قۇرۇش ۋە باشقۇرۇش» قاتارلىق يېڭى دەرسلەرنى تەسىس قىلدى ھەم ئاسپىرانتلارنى يېتەكلىدى.

تاشپولات تىيىپ مەيلى ياپونىيىلىك ئالىملار بىلەن بىرلىشىپ ئىشلىگەن تەتقىقات تېمىلىرى بولسۇن ياكى ئۆز ئالدىغا ئىشلىگەن تەتقىقات تېمىلىرى بولسۇن، مەملىكەت ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىنى تىزگىنلەشنىڭ كونكرېت تەدبىرلىرىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا دەللىلەش جەھەتتە كۆرىنەرلىك تۆھپە قوشتى. ئۇ تەتىل مەزگىللىرىدىن پايدىلىنىپ، كۆپ قېتىم تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلار ۋەقۇملۇقلارغا بېرىپ، بۇاۋاستە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئىلىپ باردى. ئەملىي تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ئاساسىدا مۇئەييەن ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتالايدىغان 40 پارچىغا يېقىن ئىلمىي ماقالە يېزىپ ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى «فراكتال ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ سۈنئىي ھەمراھتا تارتىلغان سۈرەتلەر ئارقىلىق يەردىن پايدىلىنىش خەرىتىسىنى تۈزۈشتىكى ئېنىقلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈسۈلى»، «يېراقتىن سېزىلگەن سۈرەتلەرنى كۆچەيتىپ بىر تەرەپ قىلىشنىڭ يېڭى بىر خىل ئۇسۇلى»، «سۈنئىي ھەمراھتا تارتىلغان سۈرەتلەر ئارقىلىق يەردىن پايدىلىنىش خەرىتىسىنى تۈزۈشتە مەشق مەيدانىنى تاللاش توغرىسىدا» قاتارلىق ماقالىلەر 1994 - يىلى مەملىكەتلىك يېراقتىن سېزىش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا مۇنەۋۋەر ئەسەر مۇكاپاتىغا ۋە 1995 - يىلى ئېچىلغان جۇڭگو پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ 2 - قېتىملىق ياشلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىللىق يىغىنىدا مۇنەۋۋەر ئەسەر مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىككى پارچە ماقالىسى 1995 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 3 - نۆۋەتلىك پەن - تېخنىكا مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىنى باھالاش يىغىنىدا 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 2 - نۆۋەتلىك ياشلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىللىق يىغىنىدا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

主　编：库热西·买合木提江
本期责任编辑：吐尔逊·吾守尔

مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر پەيزۇللا

新疆大学学报
（哲学社会科学维吾尔文版）
（季刊）
（1980年创刊）
第18卷第4期 1997年12月

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى
(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
(پەسىللىك ژۇرنال)
نەشر قىلىنغان يىلى: 1980 - يىلى
1997 - يىللىق 4 - سان (18 - يىلى نەشرى)

主办单位：新疆大学（乌鲁木齐胜利路14号）
编辑出版：新疆大学学报编辑部
印　刷：新疆大学印刷厂
国内发行：乌鲁木齐邮政局
国际标准刊号：ISSN 1005-5878
国内统一刊号：CN 65-1035/C
邮政编码：830046

باشقۇرغۇچى ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
(ئۇرۇمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 - نومۇر)
نەشر قىلغۇچى ئورۇن: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» تەھرىر بۆلۈمى
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۇرۇمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك نومۇرى: ISSN 1005-5878
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN 65-1035/C
پوچتا نومۇرى: 830046

定价：3.00元　　باھاسى: 3.00 يۈەن　　国内代号：58-13　　ۋەكالەت نومۇرى: 58-13